

АЛАМХОН КҮЧАРОВ

МАТНШИНОСӢ

Аламхон Кӯчаров

Матншиносӣ

китоби дарсӣ барои донишҷӯёни муассисаҳои
таҳсилоти олии касбӣ

*Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон
ба ҷоп тавсия кардааст*

Душанбе
«ТоРус»
2017

ББК: 74.00 (2 тоҷик)

К-98

Кӯчаров Аламхон, «Матншиносӣ». Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ, Душанбе, ТоРус, 2017, 224 сах.

Мухаррир:

номзади илмҳои филологӣ, дотсенти Донишгоҳи миллии Тоҷикистон **С. Қурбонов**

Муқарризон:

академики Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон

Х. Отахонова,

номзади илмҳои филологӣ, дотсенти ДМТ **М. Низомов**

Китоби дарсии «Матншиносӣ», асосан, ба нақди матни осори адибони давраи нави тоҷик бахшида шудааст ва мавзӯҳои пешниҳодгардида на танҳо дарсҳои назарӣ ва амалиро фаро мегиранд, инчунин барои кори мустақилонаи донишҷӯён низ имконият фароҳам меоваранд.

ISBN 978-9975-802-7-6

© Кӯчаров Аламхон, 2017

САРСУХАН

«Тадқиқи матншиносӣ таҳкурсиест, ки тамоми кори минбаъдаи адабиётшиносӣ дар болои он сохта мешавад».

(Д.С. Лихачёв)

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ханӯз соли 1998 дар мулоқоташон ба ҷавонони соҳибистеъдод гуфта буданд: «Мо имрӯз ба чунин мактабу маорифе эҳтиёҷ дорем, ки шахсияти комилро ба воя расонда, баробари дониши ҳамаҷониба, ихтисоси ҳозиразамон одобу ахлоқи ҳамида, интизомнокӣ, эҳтиром гузоштан ба инсонҳо ва ақидаи онҳоро тарбият намояд». Ва муассисаҳои таълимии миёнаву олии мамлакат дар муддати зиёда аз чоряк асри Истиқлолияти Тоҷикистон бо истифодаи беҳтарин дастовардҳои дидактикии ҷаҳони мутамаддин ҳамвора дар ҷустуҷӯ ва баррасии усулҳои самаранокӣ таълим мебошанд, то дар ниҳоди толибилмону донишҷӯён дар баробари малакаҳои илмӯзӣ ва донишандӯзӣ хислатҳои худшиносиву ифтихори миллӣ, масъулияти амиқи ватандорӣ, зиракиву хушёрӣ, дӯстиву хайрхоҳӣ ва завқи баланди забондониву зебоипарастӣ парвариш ёбад.

Баъди Истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар муассисаҳои олии филологии мамлакат аз қисматҳои илмҳои адабиётшиносӣ дар баробари таърихи адабиёт, назарияи адабиёт, нақди адабӣ таълими фанни матншиносӣ низ ҷорӣ гардид. Манбаи омӯзишу тадқиқи фанҳои назарияи адабиёт, таърихи адабиёт ва нақди адабӣ, асосан, нусхаи охири асари бадеӣ мебошад ва ба гуфти матншиносии барҷастаи рус Д.С.Лихачёв: «То он вақте ки мо асарро дар нусхаи охиринаш медонем ва имконияти мушоҳидаи ҳаракати матнро надорем, шарҳу тафсири мо оид ба ин асар ҳолисона буда наметавонад».

Аз ин рӯ, дар ҷаҳорҷӯбаи таҳлили филологӣ матншиносӣ мавқеи арзанда дорад, зеро дар он матн асари бадеӣ аз тарҳу қайдҳои ҳомакӣ, сиёҳнавису тозанавис то ҷузъитарин тағйироту дигаргуниҳое, ки дар дастхату матнҳои ҷопӣ мувофиқи салоҳдиди нависанда ва ғайри ихтиёри ӯ рух додаанд, ба таҳлилу тадқиқ гирифта мешавад ва дар ин ҳолат қонуниятнокӣ, хусусиятҳои эстетикиву услубии асар, инчунин давраҳои фаъолияти эҷодкор амиқтар ошкор гардида, ҷиддитарин баҳсҳои суҳаншиносӣ оид ба мавқеи иҷтимоӣ ва моҳияти таърихӣ адабиёти бадеӣ бомуваффақият ҳал

мегардад. Ҳаким Низомии Ганҷавӣ эҷоди асарро барҳақ ба кон кандан, зиёда аз он, ба ҷон кандан баробар намудааст:

Биё-ку шаб бубин кон канданамро,
На кон кандан, бубин ҷон канданамро.

Ва донишчӯён ин заҳмати сангинро, ки дар ҷараёни он ҳар ҷузъи калимаву таркибот бо ҳам мувофиқату муносибати комил пайдо карда, дар пайвастагӣ чун ганҷи бебаҳои фарҳанг зоҳир мегарданд, тавассути таълими матншиносӣ дарк намуда, минбаъд ба ҳар ҳарфи асари арзишманд азми «чун сиёҳӣ фуру рафтан» мекунанд.

Бояд гуфт, ки матншиносии адабиёти бадеии хаттӣ ба қисматҳои нақди матни осори қадим, нақди матни осори асри миёнагӣ ва нақди матни адабиёти бадеии давраи нав ҷудо мешавад ва аввалин китоби дарсии матншиносӣ дар ҷумҳурии мо – «Матншиносии осори бадеӣ»-и профессори зиндаёд Абдулманнони Насриддин (Хучанд, 2009. – 392с.) ба масъалаҳои нақди матни осори адибони классикии форсу тоҷик бахшида шудааст. Матншиносии адабиёти давраи нав бошад, ба бойгонии адибон ворид гардида, масъалаҳои таърихи эҷоди асар, гуногуннусаҳои, иродаи эҷодии муаллиф, охири наشري асар дар давраи ҳаёти адиб ва баъди онро мавриди омӯзиши ҷиддӣ қарор медиҳад ва ин имкон медиҳад, ки дар ҷараёни таълим равишу назарияи илми матншиносӣ бештар зоҳир гардад.

Китоби дарсии мавриди назар, асосан, ба нақди матни осори адибони давраи нави тоҷик бахшида шудааст ва мавзӯҳои пешниҳодгардида на танҳо дарсҳои назарӣ ва амалиро фаро мегиранд, инчунин барои кори мустақилонаи донишчӯён низ имконият фароҳам меоваранд.

ДАРСҲОИ НАЗАРӢ ВА АМАЛӢ

1. Матншиносӣ – соҳаи мустақили адабиётшиносӣ

Маълум, ки матншиносӣ ё нақди матн як соҳаи муҳимми илмҳои адабиётшиносӣ мебошад ва чун дигар қисматҳои адабиётшиносӣ таърихи дуру дароз ва бою рангин дорад. Матншиносӣ чун соҳаи фаъолияти таҳиягарӣ хеле барвақт пайдо шудааст ва ханӯз ғайласуфони Юнони қадим Зенодот (асри III то мелод), Аристофан (солҳои 250-180 то мелод), Аристарх (солҳои 217-145 пеш аз мелод) барои ба вуҷуд овардани матнҳои сахеху муқаммалӣ асарҳои Гомер, Гесиод, Эсхил, Софокл, Пиндар кӯшиши зиёд кардаанд. Таърихи нақди матни адабиёти форсу тоҷик низ басо қадимӣ мебошад. Ба ғуфти адабиётшинос Аълоҳон Афсаҳзод, сабти қисмати «Готҳо»-и Авасто, ки қариб 3000 сол пеш аз ин, яъне дар асри IX то мелод сурат гирифта буд, ибтидои ин илм (матншиносӣ – К.А.) дар таърихи эронинажодон буд (33,11).

Матншиносӣ муддати мадиде чун соҳаи ёвари илмҳои адабиётшиносӣ амал намуд ва вазифааш ба таъъ расондани матни асари бадеӣ буд. Дар муддати солҳои зиёд тарзу усулҳои таҳияи асарҳо тақмил меёбад. Аз ҷумла, бунгоҳи азими китобсозии Ҳирот, ки дар асри XV аз тарафи набераи Темур – шохзода Байсунгур (1397-1433) таъсис ёфта, зиёда аз чихил нафар фозилону мутахассисони давро гирд оварда буд, дар қори тадвину тасниф ва таъъ нашри матнҳои сахеху қомили осори Фирдавӣ, Анварӣ, Заҳири Форӯбӣ, Низомӣ, Саъдӣ, Амир Ҳусрави Дехлавӣ, Ҷалолиддини Рӯмӣ, Ҳофиз, Қамоли Ҳучандӣ ва дигар суҳанварони бузург маъқеи басо баланд дорад.

Ихтирои дастгоҳи китобҷопкунӣ дар асри XVI муносибати китобдоронро ба асарҳои ҷопшаванда боз ҳам ҷиддитар намуд. Дар асри XIX ҷи аз тарафи таҳиягарони Шарқ, чун Абдулғанӣ Ҳолисақоризода ва ҷи аз тарафи таҳиягарони русу аврупоӣ, чун К. Лахтман, Э. Браун, А. Шлетсер, И. Добровский, усулҳои гуногуни таҳияи матнҳои адабӣ пешниҳод шуданд. Вале ҳамаи ин ба барқарор намудани матни бозғитмоди асари бадеӣ нигаронида шуда буданд.

Дар баробари ин, дар матншиносӣ ҷараёни дигар ҳам ривоч мегирифт: муҳаққиқони таърихи адабиёт торафт амиқтар дарк мекарданд, ки барои таҳлили пурра, асоснок ва дақиқи асари бадеӣ гузашта ё худ сарчашмаи пайдоиши асарро муайян

кардан зарур аст. Барои адабиётшиносӣ маводи таҳқиқи таърихи таҳаввули матн беш аз пеш зарур шуд. Ба гуфти матншиносии рус Е.И. Прохоров: «Дар натиҷа, дар пояи ду соҳаи фаъолияти инсонӣ – адабиётшиносӣ ва китобшиносӣ матншиносии ҳозира шакл гирифт» (90,10).

Матншиносӣ аз адабиётшиносӣ методологияи таҳлили асари бадеӣ ва ба асари бадеӣ чун асари санъат муносибат карданро гирифт, аз китобшиносӣ бошад, ба матни асар чун маводи нашрӣ муносибат карданро омӯхт. Маҳз аз адабиётшиносӣ ва китобшиносӣ ду роҳи омӯзиши матншиносии асарҳои бадеӣ ва вазифаҳои назарияю амалии нақди матн бармеояд.

Бояд гуфт, ки матншиносони асри XIX, ки оид ба омӯзиш ва таъби матнҳои классикони адабиёт қорҳои зиёдеро анҷом додаанд, инчунин муаллифони аввалин қорҳои матншиносӣ дар ибтидои асри XX Ҳ. Риттер, М.Гофман, Б.Томашевский, Г.Винокур барои муайян кардани предмети омӯзиши нақди матн кӯшиш накардаанд. Воқеан, то замоне ки матншиносӣ чун системаи тарзҳои амалии ҷопи матнҳои осори адибон амал менамуд, предмети омӯзиши матншиносӣ номушаххас ба назар мерасид. Ҳатто вақте ки дар тадқиқоти матншиносӣ муносибати илмӣ як андоза шакл гирифт, оид ба предмети омӯзиши матншиносӣ суҳан нарафта буд. Ин табиист. Омӯзиши таърихи шаклгирӣ ва барқароршавии илмҳо ва соҳаҳои илмӣ таъкид бар он доранд, ки чун қоида дар аввали пайдоиш масъалаҳое, ки моҳияти он илмҳоро муайян мекунанд, аниқ карда намешаванд. Танҳо охишта-охишта аз доираи масъалаҳо ва проблемаҳое, ки илми навапайдошударо фаро мегиранд, ба ҷӣ машғул шудан ва ҷиро чун предмети ин илм қабул кардан муайян мегардад.

Матншиносӣ ҳам аз ибтидои солҳои 60-уми асри XX чун илм шинохта шуд. Соли 1962 ду асари бунёдии матншиносони рус бо номҳои «Асосҳои текстология» ва «Текстология» ба таъби расид. Аз инҳо «Текстология»-и Д.С. Лихачев мавқеи баландтар дорад, зеро дар он бори аввал матншиносӣ чун илми мустақил шарҳ дода шудааст: «Матншиносӣ, – меғӯяд муҳаққиқ, – соҳаи ёрирасони вазифааш аз ҷопи дурусти матн иборат нест, балки илми мустақилест, ки таърихи матни асарро меомӯзад» (64, 33).

Баъди ду сол, яъне соли 1964 китоби дигари Д.С. Лихачев бо номи «Матншиносӣ» (Очерки мухтасар) ба таъби мерасад, ки дар он предмет ё соҳаи омӯзиши матншиносӣ боз ҳам

мушаххастар таъкид меёбад: «Матншиносӣ, ба гуфти Д. С. Лихачев, предмети махсуси омӯзиш дорад, ки он **таърихи матни асар** мебошад» (63, 5).

Ҳамин тариқ, чун илми мустақил шакл гирифтани матншиносӣ ба меъёрҳои умумии ташаккули ҳар илми дигар мувофиқат дорад. Нақди матн, ғайр аз предмети махсуси омӯзиш, объект ё самти тадқиқ, ҳамчунин дорои қонуният, усул ё принцип, вазифаҳои тадқиқот ва истилоҳоти ҳосаи илмӣ мебошад. Матншиноси рус Е.И.Прохоров барои амиқтар муайян намудани предмети омӯзиши матншиносӣ таваҷҷуҳи мутахассисонро ба объект ё самти илми адабиётшиносӣ ҷалб мекунад. Ҳамаи қисматҳои адабиётшиносӣ, аз ҷумла нақди матн, дорои самти ягона, вале предметҳои алоҳидаи омӯзиш мебошанд. Самти омӯзиши матншиносӣ, чун дигар қисматҳои адабиётшиносӣ, **асари бадеӣ** буда, предмети омӯзиши он як тарафи ин самт – **матни асари бадеӣ** ба шумор меравад.

Асари бадеӣ бо роҳҳои гуногун тадқиқ мешавад. Агар мутахассисони таърихи адабиёт, назарияи адабиёт ва нақди адабӣ танҳо ба матни охири асари бадеӣ саруқор дошта бошанд, пас матншинос матнҳои гуногуни дастнавис ва ҷопии ин ё он асарро дар ҷараёни тағйирёбӣ ва инкишоф меомӯзад. Аз як тараф, дар пайдарпайии мураттаб ва, аз тарафи дигар, дар алоқамандӣ ба якдигар ва давраҳои таърихӣ таҳлил намудани матнҳои асари бадеӣ ба муҳаққиқ имкон медиҳад, ки рушди эҷодиёт, ҷаҳонбинӣ ва маҳорати нависандаро дуруст дарк намуда, барои ба вучуд овардани матни пурраи асар шароит фароҳам оварад. Аз ин рӯ, бо эътирофи аксари матншиносон, усули тақиқоти матншиносӣ **усули муқоисавӣ - таърихӣ** доништа шудааст. Матншиносӣ дорои як қатор арқони тадқиқ низ мебошад. Рукни асосии он, ки ҳанӯз соли 1923 аз тарафи Н. К. Писканов пешниҳод шуда, мақбули аксари матншиносон гардидааст, **тағйирнопазирии иродаи эҷодии нависанда** мебошад. Иродаи эҷодии нависанда ин фаъолияти бошуурона ва мақсадноки адиб аст, ки дар шакли матни асари бадеӣ воқеъ гардидааст.

Ҷараёни эҷодӣ ҳеле мураккаб ва печдарпеч аст. Нависанда гоҳо дар рафти эҷод ва гоҳо баъди анҷом ва ҷопи асар дар матн ноқисии мазмунӣ-ғоявӣ ва услубӣ ҳис карда, онро тағйиру тақмил медиҳад. Дар баробари ин, асар дар ҷараёни ҷоп ба даҳолати ҷопгарҳо, мусаххасон, муҳаррирон ва дигар шахсони масъул дучор меояд. Матншинос вазифадор аст, ки тамоми

дастхатҳо ва матнҳои ҷопии асарро дар муқоиса омӯхта, матни ҳақиқии муаллифро пурра барқарор намояд.

Як қатор шартҳои дигар низ, чун бешарҳу эзоҳ истифода нашудани ягон далели матншиносӣ, шарҳи алоҳидаи худро доштани ҳар як далели матншиносӣ ва дар алоқамандӣ ба ҷанҳонҳои дигар ва таърихи тафаккури ҷамъиятӣ омӯхтани тамоми далелҳои матншиносӣ, ба таври амиқ тадқиқ намудани таърихи матни адабиро дар назар доранд.

Матншиносӣ дорои мушкilotи ба худ хос мебошад, ки онҳо мустакилан ва фарқи нақди матнро аз таърих, назарияи адабиёт, санъатшиносӣ, бостоншиносӣ, палеография барин соҳаҳои илм таъмин менамоянд. Ҳоло дар матншиносӣ мафҳумҳои таъйиноти муаллиф (атрибутсия), санагузори матн (датировка), тақрир (бо ҷаҳму фаросат муайян кардани ҳақиқати матн - конъектура), тавзеҳот, таҳлил, машқ (dubia) чун масъалаҳои муҳим таҳқиқӣ ёфтаанд, ки бо ҳама фарқ ва вазифаҳои муайяни худ ба як сарчашма - дастнависи матнҳои ҷопӣ ва услуби ягонаи тадқиқоти матншиносии асарҳо вобаста мебошанд (ниг. ба мавзӯи «Муаммоҳо ва шартҳои нақди матн»).

Дар асоси таҷрибаи қоидаҳои умумии назарияи матншиносӣ ба эҷодиёти нависандагонӣ алоҳида матншиносии ҷаҳдӣ ба вучуд омадааст, ки дар он услуби эҷодӣ, тақдирӣ таърихӣ асарҳо, хусусияти дастнависҳои нависандаи алоҳида, муносибати ӯ ба ҷопӣ асарҳояш ва ҳатто ҷузъиёти назарногир, ба мисли хусусияҳои ҳат, асбоби ҳатнависӣ, тарзҳои амалии эҷодӣ, одатҳои нависанда ва ғайра, омӯхта мешавад. Ба ин маънӣ ҳатто матншиносии ҷаҳдӣ бо мушкilotи махсуси назарӣ ва амалии худ як андоза мустакил гардидааст.

Аз тарафи дигар, тадқиқи таърихи матнҳои муаллифони алоҳида воситаи муҳиммест, ки ба амиқияту пешрафти назарияи умумии матншиносӣ пайваستا ёрӣ мерасонад. Омӯзиши матншиносии эҷодиёти Абулқосим Фирдавӣ, Низомии Ғанҷавӣ, А.С.Пушкин, Т.Г.Шевченко, А.М. Горкий манбаи назариявӣ ва мактаби таҷрибаҳои матншиносии адабиёти асрҳои миёна ва муосирӣ тоҷик мебошад.

Ҳамин тариқ, ҳоло матншиносӣ чун соҳаи мустакили илмҳои адабиётшиносӣ дорои мавзӯъ ва усули махсуси омӯзиш, қоида ва масъалаҳои муайяни тадқиқот мебошад. Вазифаи асосии матншиносӣ аз омӯзиши таърихи матн иборат аст. Таърихи матни асар дар алоқаи мустаккам ба ҷаҳонбинӣ,

акидаи ғоявии нависанда, хусусиятҳои иҷтимоӣ ва фарҳангии давраи замони омӯхта мешавад.

Ҳар қадар ки доираи тадқиқоти матншиносӣ амиқтар ва масъалаҳои омӯзишаш равшантар мегардад, ҳамон қадар алоқаи он ба соҳаҳои дигари илмҳои филология ва таърих назаррастар мешавад. Ҳар андозае ки матншиносӣ ба далелҳои соҳаҳои хаттшиносӣ, бостоншиносӣ, адабиётшиносӣ, таърих, санъатшиносӣ... диққат ҷалб менамояд, ҳулосаҳои он ҳамон андоза амиқ ва асоснок мегарданд.

Чун соҳаи мустақили адабиётшиносӣ будани матншиносиро аз баъзе нишонаҳои дигар низ фаҳмидан мумкин аст. Аз ҷумла, инкишофи он ба як қатор соҳаҳои ғирирасон вобаста аст. Масалан, матншиносӣ талаб дорад, ки қорҳои осоршиносӣ дуруст ба роҳ монда шавад ва дар хонаҳои китобнигоҳдорӣ ва координатсияҳои умумичаҳонӣ рӯйхати илмӣ дастнавису матнҳои ҷопӣ мувофиқи мақсад бошад. Дар акси ҳол омӯзиши таърихи матни асар ба як маром давом карда, натиҷаи дилхоҳ дода наметавонад. Матншиносе, ки бе мавҷудияти дастгоҳи пурраи феҳраст тадқиқот мегузаронад, вақти зиёдеро ба харҷ дода, таърихи матнро дуруст омӯхта наметавонад. Бинобар ин, ба акидаи Д.С.Лихачев: «Тартиб додани рӯйхати пурра, муфасссал ва комили илмӣ фондҳои то ҳол аз эътибор соқит, сермахсул намудани қорҳо дар ин соҳа вазифаи таъхирнопазиртарини ҳамаи маҳзанҳои дастнависҳои мо мебошад. Бе ин матншиносӣ ҳатто ҳангоми мавҷуд будани тарзҳои пешқадамтарини илмӣ низ тараққӣ карда наметавонад» (63,29).

Соли 1958 Нашриёти давлатии Тоҷикистон ба нақша гирифта буд, ки дар давоми солҳои 1958-1961 Куллияти асосгузори адабиёти муосири тоҷик устод Садриддин Айниро иборат аз 15 ҷилд ҷоп намояд. Мутасаддиёни ҷоп – Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон, Раёсати АУ Тоҷикистон ва ҳайати таҳририя бар он буданд, ки Куллияти 15-ҷилдаи Айний «бар мабно ва дар асоси сабку қонунҳои риштаи матншиносии советӣ, яъне дар асоси сарчашмаҳо ва дастхатҳои муътамади муаллиф таҳия гардида, дар сатҳи болон илмӣ ҳозиразамон қарор гирифта бошад» (2,217). Аз «Лугати Айний» ва «Ду таҳрири як асари Садриддин Айний» ном мақолаҳои Қамол Айний маълум мешавад, ки ба ҷоп ҳозирқунандагони осори нависанда дар қори тартибу танзими бойгонии устод Айний меҳнати зиёде ба харҷ додаанд. Вале нопурра мондани омӯзиш боиси он шуд, ки дар зарфи ним аср 13 ҷилди Куллият дастраси

хонандагон гардиду халос. Фарзанди устод Камолиддин Айнӣ бо мақсади ба итмом расондани Куллии 15-чилда «Таърихи инкилоби фикрӣ дар Бухоро» ва боз акси қисмате аз дастхатҳои нависандаро ба унвони ҷилдҳои 14 ва 15 ба таъри расонд ва ҳол он ки аз рӯи барномаи нашриёт ду ҷилди охир бояд мактубҳо ва асарҳои ҷопнашудаи устод Айниро фаро мегирифт.

Дар ҳақиқат, пешрафти минбаъдаи матншиносии тоҷик кори тартибу танзим ва тадқиқи бойгонии адабони муосири тоҷикро бо тамоми ҷиддият ба миён мегузорад, дар акси ҳол боз ҷандин намоёндагии салоҳиятдор, ҷун намоёндагии мероси Мирзо Турсунзода, маҷбур мешаванд, ки баъди 10-15 соли кор қарорашонро тағйир диҳанд: «Азбаски ҳанӯз архиви шоир қор қарда нашудааст, комиссияи оид ба мероси адабии Мирзо Турсунзода ба ҷунин қарор омад, ки ин наشري осори адабӣ ва бадеии шоир (ба ҷойи шаш ҷилд) дар ҷор ҷилд ба охир расонда шавад» (115,6).

Бояд гуфт, ки ҷараёни ташаккулҳои матншиносӣ ҳамчун соҳаи мустақили илм алҳол пурра ба охир нарасидааст. Ҳанӯз дар байни олимони оид ба мавзӯ, услуб ва усули вазифаҳои матншиносӣ фикрҳои мухталиф ҷой доранд. Махсусан, муҳолифати мутахассисони оид ба усули тадқиқи матн дар тамоми давраи матншиносӣ равшан мушоҳида мешавад. Тарафдорони усули ғайриилмии тадқиқи матн алоқаи матншиносиро ба илмҳои гуманитарӣ инқор қарда, бо ҳамин маъсулияти тадқиқотии матншиносиро ҳеле ночиз менамоянд. Ба қавли онҳо, барои ба танқиди ҳақиқии матн пардохтан танҳо ба муқоисаи сарчашмаҳо ва таҳрири нусхаҳо, баҳисобгирии миқдори ғалат ва интиҳоби матни асосӣ сарфаҳм рафтан кифоя аст. Зиёда аз ин, ҳоло ҳам дар як қатор асарҳо, аз ҷумла дар «Асосҳои матншиносӣ» (С.А.Рейсер), «Муқаддимаи адабиётшиносӣ» (Г.А.Абрамович), «Муқаддимаи адабиётшиносӣ» (Ю.Бобоев), вазифаи матншиносӣ ҳамчун соҳаи ёрирасону амалии адабиётшиносӣ танҳо аз бачопхозиркунии матни аслии муаллиф доништа мешавад. Ҳол он ки «вазифаи матншиносиро танҳо аз наشري осор иборат доништан ҳамаи маҳз аст, – қайд қардааст академики Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон Х.Отахонова. – Нашри осор ҷиҳати амалии матншиносии. Ҷиҳати дигари муҳими он тадқиқи текстологии барҷастатарин асарҳои адабӣ мебошад. Танҳо ҷунин тадқиқ имкон медиҳад, ки қорғоҳи эҷодии адаиб намоён қарда шавад,

ташакул ва тақомулот, вусъати назар ва инкишофи ғоявию бадеии ӯ муайян гардад» (84,14).

Ба эътибори аксари мутахассисон, тадқиқоти матншиносӣ ба ду мақсад гузаронида мешавад. Аввалан, матни асари бадеӣ барои амиқтару дурусттар муайян кардани таърихи барқароршавӣ ва хусусиятҳои мазмуниву шаклии он, барои дурусттар мушоҳида намудани рӯҳияи эҷодӣ ва рушди тафаккури нависанда, яъне барои ҳулосабарориҳои таърихӣ-адабӣ, назариявӣ-адабӣ, таърихӣ-феҳристӣ омӯхта мешавад. Ҳулосаҳои матншиносӣ на танҳо барои таҳлили бомуваффақияти соҳаҳои гуногуни адабиётшиносӣ, инчунин дар илмҳои дигар низ истифода бурда мешавад.

Мақсади дувуми тадқиқоти матншиносӣ барқарор намудани нусхаи асл ва саҳеҳи асар баҳри чопи матни интиқодии он мебошад. Дар адабиётшиносии асри XIX рус асосан қоидаи **аввал чоп кардан ва баъд омӯхтани матн** мавқеи асосӣ дошт. Вақте ки омӯхтани таърихи матн ба дараҷаи соҳаи мусақили илм мерасад ва он тамоми раванди эҷодии нависандаро аз аввалин қайдҳои ҷузъӣ то охири наشري асар дар бар мегирад, қоидаи матншиносӣ ба дараҷаи **аввал омӯхтан ва баъд чоп кардани матн** инкишоф меёбад. Ҳоло ба чоп тайёр кардани матни ҳақиқии асари бадеӣ чун вазифаи амалии матншиносӣ дар асоси омӯзиши ҷиддии таърихи матни асари бадеӣ ба амал бароварда мешавад.

Бояд гуфт, ки дар адабиётшиносии Шарқ, аз ҷумла адабиётшиносии Эрон, ба вазифаи амалии матншиносӣ зиёда таваҷҷуҳ зоҳир мешавад. Дар китоби доктор Мансури Сарват - «Равиши тасҳеҳи интиқодии мутун» (2001) равиш ва қоидаҳои виростории матнҳои хаттӣ муфасссал тадқиқ гардидааст. Ё худ доктор Абдулҳусайни Зарринқӯб вазифаи нақди матнро чунин муайян кардааст: «Ҳадаф ва ғояи нақду тасҳеҳи мутуни адабӣ он аст, ки аз рӯйи нусаҳои хаттии мавҷуд нусхаи аслий ё қариб ба асли як асарро эҳё ва мураттаб ва мудавван кунанд ва онро ба сурате арза доранд, ки хонандаи аҳли таҳқиқ битавонад яқин ва итминон ҳосил кунад, ки агар асли як асарро дар даст надорад, нусхаи аз он дорад, ки ба сурати асле ва шакле, ки мусанниф ва муаллифи асл навиштааст, ба ниҳоятдараҷа наздик аст» (51,46).

Ба эътибори аксари матншиносон, ба чоп тайёр кардани матни асар дар ду давра мегузарад. Давраи аввал интиқоби сарчашмаи матни асосӣ мебошад. Ба сифати сарчашмаи матни асосӣ тозаанвис ё снѐҳнавис, нусхаи ислоҳшудаи мошинка,

нусхаи ислохшудаи матни чопӣ, корректураи ислохшуда ва, ниҳоят, чопи охири авторизатсияшуда, яъне матне қабул карда мешавад, ки натиҷаи охири кори эҷодии нависандаро аз болои матн муайян мекунад. Дар адабиёти муосир сарчашмаи матни асосӣ, одатан, нашри охирини давраиҳаёти доништа мешавад. Вале ин ҳукми ягона ва қатъӣ нест. Матни асосӣ дар рафти тадқиқи муфассали таърихи матн муайян мегардад.

Дар давраи дуум сарчашмаи матни асосӣ ба тамоми матнҳои дигар татбиқ гардида, саҳву хатоҳои он муайян ва аз рӯйи қоидаҳои матншиносӣ ислоҳ карда мешавад, дар ин ҳолат бояд чунин қоида ба эътибор гирифта шавад: «Матншинос галатро пай бурда, на аз нуктаи назаре баҳо диҳад, ки он матнро хубтар ё бадтар намудааст, балки ба он бояд танҳо аз як тараф наздик шавад: ин галат дар ҳақиқат бо айби нусхабардор сар задааст? Ин тағйироти байни дастнависҳо оё ба иродаи муаллиф вобаста нест? Ана, масъалаи муҳим ва, шояд, ягона» (44, 237).

Татқиқоти маншиносӣ ба ҳар гуна тахмину фарзияҳо таъна накарда, танҳо дар асоси далелҳои аниқу дақиқ ба вуҷуд меояд ва дар бисёр ҳолатҳо нокисии ҳулосаҳои адабиётшиносииро, ки аз ғайри истифодаи дастхатҳо ва маводи бойгонӣ руҳ додааст, нишон дода, дар айни ҳол, ба муътамадии ақидаҳои таърихӣ-адабӣ имконият фароҳам меоварад. Тадқиқоти матншиносӣ инчунин барои омӯхтани мактабҳо ва равияҳои адабӣ, хусусиятҳои ғоявӣ ва тағйироти услубии асарҳо, камолоти мушаххаси эҷодӣ, умуман барои ҳалли бисёр масъалаҳои адабиётшиносӣ, ки бе омӯзиши таърихи мушаххаси матнҳо метавонистанд дуру дароз давом карда ҳал нашаванд, шароити мусоид фароҳам меорад. «Тадқиқоти маншиносӣ, - қайд мекунад Д.С. Лихачев, - ин таҳкурсиест, ки тамоми кори минбаъдаи адабиётшиносӣ дар болои он сохта шудааст» (64,29).

Хонанда асарро дар шакли яклухт мутолиа намуда, бо ҳамин аз ҷараёни эҷодии нависанда гофил мемонад. Сиёҳнавис, порчаҳои дастнавис, таҳрирҳои гуногуни нависанда, даҳолати рӯбардоркунадагон, мошинанависон, муҳаррирон ва дигар шахсони ба чоп масъул ба хонанда маълум нест. Нависанда хонандаро танҳо ба иродаи эҷодии худ шинос мекунад. Аммо дар натиҷаи омӯзиши таърихи матн ва таърихи барқароршавии асар ҳатто иродаи охирини нависандаро бо таври илмӣ дарк карда метавонем. Пас, аҳамият ба муътамадии таҳлил, пеш аз ҳама, ба омӯзиши ҷараёни ҳаракати матн (аз дастхатҳои аввалин то нашри охирини асар) вобаста мебошад.

Ҳамин тариқ, матншиносӣ на танҳо яке аз соҳаҳои мустақили илмҳои адабиётшиносӣ ба шумор меравад, инчунин, ба қавли мунаққиди эронӣ Абдулхусайни Зарринқӯб, «асоси ҳар навъ дигар аз анвои наққодӣ аст ва дар ҳақиқат хишти аввал ва рукни аъзами нақди адабӣ» (51,47) мебошад. Бинобар ин, месазад, ки ин илм дар тадқиқоти адабиётшиносии тоҷик низ ҷойгоҳи муносиб дошта бошад.

2. Матншиносии умумӣ ва матншиносии фардӣ

а) Матншиносии умумӣ. Матншиносӣ аз рӯи самти тадқиқ ба қисматҳои матншиносии умумӣ ва матншиносии фардӣ ҷудо мешавад. Матншиносии умумӣ қоидаҳо ва масъалаҳои умумии назарияи матншиносиро меомӯзад. Назарияи матншиносӣ талаб дорад, ки ягон далели матншиносӣ бе шарҳу эзоҳ истифода нашавад, ҳар як далели матншиносӣ шарҳу эзоҳи алоҳидаи ҳудро дошта бошад ва тамоми далелҳои матншиносӣ дар алоқамандӣ ба фанҳои дигар ва таърихи тафаккури ҷамъиятӣ омӯхта шавад. Дар қисмати матншиносии умумӣ масъалаҳои назариявӣ чун моҳияти мафҳуми текстология, мавзӯи баҳс ва усули тадқиқоти матншиносӣ, таърихи матн ва таърихи эҷоди асар, иродаи эҷодии нависанда ва муаммоҳои тайёр кардани мутун барои ҷоп баррасӣ мешаванд.

Соли 1964 матншиносии барҷастаи рус Д.С. Лихачёв дар китоби «Матншиносӣ» (Очерки мухтасар) бори аввал мавзӯи омӯзиши матншиносиро чунин муайян кард: «Матншиносӣ дорони мавзӯи мустақили омӯзиш – таърихи матни асар мебошад» (62,48). Баъд матншиносони дигари рус, чун Е.И. Прохоров, Г.Е. Винокур, мавзӯи баҳси матншиносиро мушаххастар шарҳ додаанд. Муайян гардид, ки манбаи омӯзиши матншиносӣ **асари бадеӣ** ва мавзӯи баҳси он **таърихи матни асар** мебошад ва ҳар қадар ки мавзӯи баҳси илм хурдтар гардад, ҳамон андоза манбаи омӯзиши он васеътар мешавад.

Мафҳуми усули (методи) тадқиқи матншиносӣ низ дар адабиёти илмӣ охишта-охишта муайян гардид. Маълум, ки усул воситаи маърифати мавзӯи баҳс мебошад ва ҳар як матн то замони мо омада давраи муайяни қори муаллифро бо тартибифода мекунад ва ин давраҳо метавонанд зиёд бошанд. Бинобар ин, ҳар як матн на танҳо дар алоҳидагӣ ва ба худ хос, ҳамчунин якҷоя бо таърихи матнҳои пешин тадқиқ карда мешавад. Аз ин рӯ, усули тадқиқи матншиносӣ омӯзиши муқоисавӣ-таърихӣи мутуни асари бадеӣ мебошад. Яъне, матн

дар алоҳидагӣ не, балки дар киёси пайдарпайи матнҳои то замони мо омада омӯхта мешавад ва ин усули омӯзиш имконият медиҳад, ки ҳаракати тафаккури хунари нависанда аз пайдоиши мақсад то ифодаи матн дуруст муайян гардад. Принципи методологии таърихият ҳар як зухуротро дар ҳаракат, тараккиёт ва алоқамандӣ меомӯзад.

Ҳар як усули илмӣ асоси маърифатии худро дорад. Дар усули матншиносӣ чунин асос ҷараёни эҷодии нависанда чун ҷаҳлияти бошуурона ва мақсаднок барои ноил гардидан ба натиҷаҳои олии мебошад. Баъзе олимони усули матншиносиро таҳлили филологӣ донистаанд. Аз ҷумла, А.Л. Гришунин мегӯяд: «Методи умумии илмҳои оид ба забон ва адабиёт, аз ҷумла матншиносӣ, методи филологӣ мебошад» (42, 38). Дар ин ҳолат вобастагии усул аз илмҳо, мавзӯҳои омӯзиш ва даврҳои тараккиёти илмҳо инкор мешавад, зеро усули филологӣ садсолаҳо пештар ташаккул ёфта буд.

Дигар масъалаи муҳими матншиносӣ иродаи эҷодии нависанда мебошад, ки он низ дар натиҷаи баҳсу мунозираҳои зиёд пайдо шудааст. Ифодаи «иродаи шоир» бори аввал аз тарафи Н.К.Пиксанов соли 1913 истифода шудааст ва дар конференсияи байналхалқии соли 1954 иродаи эҷодии нависанда чун мафҳуми матншиносӣ аз ҷиҳати назарӣ асоснок гардида, тағйирнопазирии иродаи эҷодии нависанда эътироф карда шуд.

Е.И.Прохоров иродаи эҷодии нависандаро чун ифодаи тафаккури бадеӣ дар шакли матн эътироф карда, муносибати тавъами мафҳумҳои **ирода** ва **матнро** муайян намуд ва таъкид кард, ки иродаи нависанда дар матни бадеӣ таҷассум ёфтааст ё худ матни бадеӣ ифодаи воқеи иродаи эҷодии нависанда мебошад. Бинобар ин, моҳияти ин принципи матншиносӣ дар он аст, ки дар ҳама ҳолат матни ҳақиқии адиб, ки аз таҳрифот озод бошад, истифода шавад ва дар матни нависанда аз худ ҷизеро илова кардан нашояд.

Боз яке аз масъалаҳои, ки дар матншиносии умумӣ бисёр муҳим аст, баркарор кардани матни ҳақиқии муаллиф ва тайёр кардани ин матн барои чоп мебошад. Дар назари аввал ин қисмат хусусияти амалӣ дорад, вале бе асоси боварибахши назарӣ, ки матншинос ба он така мекунад, матни баркароршударо ҳамеша ғаразнокӣ (субъективизм) ва ё шаклпарастӣ (механитсизм) дунболагир аст. М.А.Гофман дар китоби «Пушкин. Сарлавҳаи аввали илм оид ба Пушкин» нахустин бор калимаи **канон** (**қонун** – метёр, қоида) ва **матни**

канониро истифода намуд, ки ин мафҳум матни аз ҳама галатҳо тозашудаи асарҳои Пушкинро дар назар дошт. Истилоҳи матни қонунӣ (канонический текст) аз тарафи мутахассисон танқид шунид ва Б.В.Томашевский истилоҳи **охирин матни муаллифро** пешниҳод намуда қайд кард, ки ин ҳамон матн аст, ки муаллиф дар ивази матни пешина барои чоп тайёр мекунад. С.А.Рейсер бошад, истилоҳи **матни асосиро** пешниҳод мекунад. Мувофиқи нишондоди олим, аввал матни асосӣ интиҳоб мешавад ва баъд матни асосӣ ба дигар матнҳо татбиқ гардида, галатҳо ислоҳ меёбанд.

Матншиносии умумӣ мушкилоти зиёд дорад, ки онҳоро Е.И.Прохоров бо истилоҳи **самтҳои проблемавӣ** ифода намудааст, зеро дар ҳар як самт чандин масъалаҳои хурд вучуд доранд, ки ҳалли ҳар кадоми онҳо шарту зарур аст. Вале ба ҳамаи гуногунии самтҳои омӯзиш нигоҳ накарда, кулли тадқиқот ба як самти умумӣ равона мешавад ва аз як сарчашма – дастхат ва матнҳои чопӣ гизо мегирад. Маҳз ҳамин умумияти дохилии тадқиқи матншиносии умумӣ, ки ба як самти проблемавӣ равона шудааст, имконият медиҳад, ки ба ҳар яке аз ин проблемаҳо фаъолияти илмӣ бурда шавад.

б) Матншиносии фардӣ. Матншиносии фардӣ (персональная текстология) дар асоси татбиқи қоидаҳои умумии назарияи матншиносӣ ба осори нависандагони алоҳида ба вучуд меояд. Дар матншиносии фардӣ ҳам хусусиятҳои услуби эҷодӣ, ҳам тақдири таърихӣ асарҳо, ҳам хусусиятҳои дастнависҳои нависандагони алоҳида, ҳам муносибати нависандагон ба чопи асарҳояшон омӯхта мешавад. Ҳангоми таҳлили матнҳои алоҳидаи нависандагон чунин чизҳои дар назари аввал назарногир, ба мисли хусусиятҳои хат, асбоби хатнависӣ, тарзҳои амалии эҷодӣ, одатҳои нависандагӣ ва ғайра низ ба тадқиқ ҷалб мешаванд.

Ҳамаи ин дар масъалаҳои умумии адабиётшиносӣ чунон дигаргунӣ ба вучуд овардаанд, ки матншиносии фардӣ як андоза мустақилият пайдо кардааст. Беҳуда нест, ки аксари матншиносон одатан мутахассисони нақди матни осори нависандагони алоҳида мебошанд. Дар таърихи матншиносии ҷаҳон номи матншиносони барҷаста ба нависандагони мушаххас алоқаманд мебошад. Аз матншиносони рус Н.Пиксанов ба матни асарҳои Грибоедов, Б.Эйхенбаум ба матни асарҳои Лермонтов, Н.Гудзий ба матни осори Л.Толстой, С.Бонди ба матни эҷоди Пушкин саруқор доранд. Аз матншиносони тоҷик А.Афсаҳзод матни осори

Абдуррахмони Чомӣ, Х.Отахонова матни осори Лохутӣ, А.Кӯчаров матни асарҳои Айниро бештар мавриди баррасӣ ва таҳлил қарор додаанд. Дуруст аст, ки ҳар матншинос баъзан аз доираи тадқиқи осори ба истилоҳ худӣ мебарояд. Масалан, А.Афсаҳзод матни асарҳои Низомии Ганҷавӣ ва Х.Отахонова матни асарҳои Пайрав Сулаймонӣ ва Сотим Улуғзодаро низ мавриди тадқиқ қарор додаанд, вале ҳар матншинос ба муаллифи алоҳида бештар тавачҷуҳ дорад.

Соли 1982 нашриёти «Дониш» китоби А.Кӯчаровро бо номи «Тадқиқи текстологии «Одина»-и Айний» ба таъъ расонд, ки дар он танҳо матнҳои чопии аввалин қиссаи устод Айний ба забони тоҷикӣ дар даври Шӯравӣ таҳлилу тадқиқ ёфта буд. Ин китоб дар тадқиқи матншиносии осори фарогири устод Айний муқаддимае беш набуд ва собит қард, ки нақди матни осори нависандагонро бе матнҳои қаламӣ анҷом додан имкон надорад. Танҳо вақте ки дастхати тозанависшудаи қиссаи «Одина» дастрас гардид, масъалаи чопи илмӣ қиссаи мазкур ба миён омад ва нашриёти «Дониш» соли 1992 матни илмӣ қиссаи «Одина»-ро ба таъъ расонд, ки ин аввалин матни илмӣ аз осори устод Айний буд.

Минбаъд дар асоси матнҳои қаламӣ ва чопии асарҳои «Дохунда», «Ғуломон», «Марги судхӯр» ва «Ҷаллодони Бухоро» тадқиқи матншиносии осори С.Айний идома ёфт ва тавассути он як қатор масъалаҳои баҳсталаби эҷодиёти ин нависандаи барҷаста ошқор гардид. Масалан, маълум шуд, ки дар тасвири образи коммунист Абдуллоҳоча (аз боби «Оташи ниҳонӣ»-и романи «Дохунда») иродаи эҷодии нависанда ҳалалдор гардидааст. Ё худ маълум гардид, ки қиссаи «Марги судхӯр» аввал чун асари бачагона таълиф ёфта ва баъд барои калонсолон пешбинӣ шудааст, бинобар ин, дар қисса ду услуби навишт – ҳам услуби навишти асарҳои бачагона ва ҳам услуби навишти асарҳо барои калонсолон мушоҳида мешавад. Ҳамчунин маълум шуд, ки бобҳои ба дехот сар даровардани Қоринсмаат аввал дар матни ўзбекии қиссаи «Марги судхӯр» ворид гардида будааст.

Устод Айний нависандаи зулнисонайн мебошад. Бинобар ин, барои боз ҳам амиқтар муайян қардани услуби тасвири Айний матнҳои ўзбекии осори устод ба тадқиқ ҷалб қарда шуд ва ба ин восита фарқи тарҷумаи тарҷумони касбӣ аз баргардони тарҷумон – муаллиф мавриди баррасӣ қарор гирифт.

Вақте ки муҳаққиқ аз рӯи матнҳои гуногуни осори нависанда тадқиқ мебарад, тақдирӣ таърихӣ асарҳои ӯ ошқор мегардад. Аз

ин ҷиҳат, тақдири навишт ва чопи ҳар як асари устод С. Айни ҷолиби диққат аст. Баъзе асарҳои устод С. Айни чун «Таърихи инқилоби фикри дар Бухоро» ва «Ҷаллодони Бухоро» ба забони тоҷикӣ чоп нашудаанд, бинобар ин нависанда маҷбур шуд, ки онҳоро ба забони ӯзбекӣ баргардон карда, таъ намояд ва нусхаи тоҷикии онҳо хеле баъдтар дастраси хонанда гардид. Романи «Ғуломон» бошад, аввал ба забони ӯзбекӣ дар шакли ҳикоя («Қулбобо ё ки икки озод») ва роман («Қуллар») ба таъ расида, баъд ба тоҷикӣ баргардон шуд.

Нақди матн осори С. Айни ба услуби эҷодиёти нависанда ҳам маводи фаровон медиҳад. Нашри «Ду панҷсола» - и Маскав аз устод С. Айни хоҳиш мекунад, ки дар тартиб додани маҷмӯаи «Таърихи одамон ва воқеаҳо» бо асаре ширкат варзад ва дар қадом мавзӯ, шакл ва ҳаҷм навиштани онро пешакӣ муайян намояд. Устод С. Айни таклифи редаксияи «Ду панҷсола»-ро бо мамнуният қабул карда менависад: «Аммо дар интиҳоб қардани қадом мавзӯ ҳоло ба як қарор наёмадам. Сабабаш ин аст, ки одатан ман то шурӯъ қардан ба қор ба як қарор омада наметавонам. Баъд аз сар шудани қор рафти қор ба ман плану мавзӯ медиҳад. Албатта ин одати ман хандаовар аст, лекин ҷӣ бояд қард, одат аст» (69, 283/1).

Ҷамҷунин, аз муқоисаи матнҳои қалами асарҳои С. Айни маълум мешавад, ки устод ҳамеша ба ранги бунафш китобат мекардааст ва ҳамаи дастхатҳои тозаанвис хеле эҳтиёткорона, бо назардошти душворписандиҳои алифбои ниёгон навишта шудаанд. Агар қалима зиёда душворхон бошад, дар қавсайн тарзи навишти лотиниаш низ оварда мешавад. Монанди ايرده (obburda), شيفرو (sifrav) ва ғ. Ҷамҷунин, тарзи дуруст хондани қалима ва таркибҳои душворхон ба воситаи ҳарақаҳо (забар, зер, пеш, сокин) таъмин мегардад ё дар зер исмҳои хос хат кашида мешавад.

То имрӯз аз тарафи мутахассисоне чун Камол Айни, Соҳиб Табаров, Аламхон Кӯчаров, Абдулҳай Маҳмадаминов матнҳои илмӣ ва саҳеҳи «Одина», «Марги судхӯр», «Мухтасари тарҷимаи ҳоли худам», «Таҳзиб-ус-сибён», «Тартил-ул-Қуръон», «Заруриёти диний» барин асарҳои устод С. Айни ба таъ расидаанд, ки асоси матнҳои оммавии минбаъдаи осори С. Айниро ташкил хоҳанд дод.

Ҳамин тариқ, матншиносии фардӣ дар асоси дастовардҳои назарияи матншиносии умумӣ тадқиқ мешавад ва ин ду соҳаи матншиносӣ якдигарро аз нигоҳи назарӣ ва амалӣ ҳамвора пурра менамоянд.

3. Муносибати матишиносӣ ба илмҳои дигар

а) **Робитан** илмҳо омили муҳимми инкишофи онҳо. Илмҳои гуногун танҳо дар муносибат ба якдигар инкишоф меёбанд. Масалан, дастовардҳои илми ҳандаса ба илми риёзӣ вобаста аст ва ин муносибатро дар бораи илмҳои табиатшиносӣ, ҷуғрофиё ва кимия низ гуфта метавонем. Илмҳои ҷомеашиносӣ ва фарҳангшиносӣ низ дар алоқамандӣ бо ҳам инкишоф меёбанд. Чунин ҳолат аз табиату хусусияти онҳо сар мезанад. Масалан, предмети омӯзиши ҳамаи илмҳои филологӣ адабиёти бадеӣ мебошад (**филология** калимаи юнонӣ буда, маънояш **суханшиносӣ** мебошад). Ва модоме ки ҳамаи илмҳои адабиётшиносӣ ва забоншиносӣ асосан ба як мавод саруқордоранд, ҳамаи онҳо дар ҳамбастагӣ пешрав мебошанд.

Илмҳои филологӣ дар навбати худ ба илмҳои таърих, фалсафа муносибати кавӣ доранд ва танҳо дар сурати ба инобат гирифтани принципҳои онҳо пеш мераванд. Вақте ки давраҳои таърихӣ ҷиддан ба ҳисоб гирифта мешавад, тадқиқоти адабиётшиносӣ ба қомебиҳо ноил мегардад ва баръакс. Масалан, муаллифи «Тазкират-уш-шуаро» Давлатшоҳи Самарқандӣ ҳангоми баҳо додан ба шеърӣ устод Рӯдакӣ давраи таърихро ба эътибор нагирифтааст ва дар натиҷа ақидан ӯ бебунёд баромадааст: «Уқалоро ин ҳолат ба хотир аҷиб менамояд, ки ин шеър (шеърӣ «Васфи Бухоро» - К.А.) назмест сода ва аз саноеву бадоеву матонат орь, чи ки агар дар ин рӯзгор суҳанваре мисли ин суҳан дар маҷлиси салотин ва умаро арз кунад, муставҷиби инқори ҳамғинои гардад» (45, 19).

Шеърӣ «Васфи Бухоро» бо матлаи:

Бӯи ҷӯи Мулиён ояд ҳаме,

Ёди ёри меҳрубон ояд ҳаме.—

падидаи мушаххасест, ки дар асри X дар давраи шаклгирии забон ва адабиёти форсии тоҷикӣ ба хоҷаи муҳаррир сохтани қалбу рӯҳи амири фарҳангдӯст суруда шудааст ва қувваи ғавқулодаи шурандагӣ ва муассирӣ дорад.

Яке аз сабабҳои муваффақияти китобҳои академик А.Мирзоев дар он аст, ки ҳангоми тадқиқи онҳо давраҳои таърихӣ хеле амиқ ба инобат гирифта шудааст. Масалан, аксари шарҳиносони аврупоӣ дар он ақидаанд, ки ташаккули адабиёти форсӣ бо эҷодиёти Абдуррахмони Ҷомӣ хотима ёфтааст. А.Мирзоев бошад, бо тадқиқоти пурарзишаш — «Сайидо ва мақоми ӯ дар таърихи адабиёти тоҷик» нишон дод, ки инкишофи адабиёти форсии тоҷикӣ баъди асри XV низ

вобаста ба шароитҳои гуногуни иҷтимоӣ мавқеи муносибе доштааст. Ҳамин тариқ, муносибату алоқаи илмҳо ба инкишофу тақмили якдигар боис мегарданд.

б) Мавқеи матншиносӣ дар байни илмҳои адабиётшиносӣ

Чи хеле ки дар дарсҳои гузашта қайд шуд, матншиносӣ дар қатори таърихи адабиёт, назарияи адабиёт, нақди адабӣ ва ғ. яке аз қисматҳои бонуфузи адабиётшиносӣ мебошад. Аз ин ҷост, ки матншиносӣ, пеш аз ҳама, бо дигар қисматҳои илмҳои адабиётшиносӣ робитаи қавӣ дорад. Ба гуфти матншиноси рус Б.В.Томашевский: «Адабиётшинос наметавонад матншинос набошад, яъне шахсе, ки қобилияти коркарди матнро надошта бошад. Ҳамчунин, матншинос агар адабиётшинос набошад, яъне ба маънои матни омӯхташуда сарфаҳм наравад, дар ҳолати тамоман нобобе меафтад» (112, 30).

Гуфтан зарур аст, ки матншиносӣ дар байни илмҳои дигари адабиётшиносӣ мавқеи намоён дорад. Агар мутахассисони илмҳои дигари адабиётшиносӣ танҳо ба як матни асар бадеӣ сарукор дошта бошанд, пас матншинос матнҳои гуногуни дастнавис ва чопии асарро дар ҷараёни тағйирёбӣ ва инкишоф меомӯзад. Чунин тарзи омӯзиш имкон медиҳад, ки матншинос ба рушди эҷодиёт, ҷаҳонбинӣ ва маҳорати нависанда амиқтар фуру равад, аз тарафи дигар, барои ба вучуд овардани матни пурраи асар шароит фароҳам орад.

Агар адабиётшинос матнҳои саҳеҳу комили асарро дар даст надошта бошад, ҳангоми тадқиқ ба бисёр мушкилиҳо рӯ ба рӯ мешавад ва ба ҷанбаҳои ҳунариву эстетикӣ асар баҳои дуруст дода наметавонад. Соли 1982 матни илмӣ Ашъори мунтахаби Тошхочаи Асирӣ дар таҳияи С. Асадуллоев дар Маскав бо ҳуруфи ниёгон ба таъъ расид, ки матни он ноқис аст ва аз рӯйи ин матн ба эҷодиёти шоир баҳо додан муҳаққиқро ба ғалат мебарад. Аз ҷумла, дар саҳ. 146-и Ашъори мунтахаб ғазале ҷой дода шудааст, ки чанд мисрааш ин аст:

Нигаҳи гарми ту бо аҳли **карам** бисёр аст,

Шуъларо майл ба хошоку ба хас бисёр аст.

Гул ҳамон беҳ, ки ба ҳар ҳарф **напиндорад** гӯш,

В-арна дар **доҳили** мургони қафас бисёр аст.

Қобили файзи **Асирӣ** дили мо нест рафеъ,

В-арна дар хонаи сайёд қафас бисёр аст.

Аввал ин ки калимаву таркибҳои таъкидшуда ғалат буда, шакли дурусти онҳо **ҳавас** (ба ҷойи **карам**), **наяндозад** (ба ҷойи **напиндорад**), **дарди** дили (ба ҷойи **дар доҳили**) мебошад. Ғайр аз ин, чи хеле ки аз мақтаи ин ғазал низ маълум мешавад, шеър на

ба Тошхоҷаи Асирӣ, ки дар охирҳои асри XIX ва ибтидои асри XX зиндагӣ кардааст, балки ба шоири асри XVI Рафеи Бухороӣ мутааллиқ мебошад ва ба он шоири асри XVII Сайиди Насафӣ мухаммас бастааст:

Қобили файзи асирӣ дили мо нест, Рафеъ,

Варна дар хонаи сайёд қафас бисёр аст (97, 53).

Чунин шеърҳои илҳокӣ дар эҷодиёти шоирони классикӣ адабиёти тоҷик бисёр мушоҳида мешавад. Рубоӣҳои зиёде ба Абӯалӣ ибни Сино ва Умари Хайём нисбат дода мешаванд, ки аз онҳо нестанд. Масалан, рубоии зерин ба Ибни Сино нисбат дода мешавад, ки хатост, зеро Абӯалӣ ибни Сино ҳамагӣ 57 сол умр дидааст:

Ҳаргиз дили ман зи илм маҳрум нашуд,

Кам монд зи асрор, ки маълум нашуд.

Ҳафтоду ду сол илм ҳосил кардам,

Маълумам шуд, ки ҳеҷ маълум нашуд.

Яъне барои таҳлили дурусту воқеии асари бадеӣ матни саҳеҳу комил ниҳоят зарур аст. Ба вучуд овардани матни саҳеҳи асар бошад, вазифаи бевоситаи матншиносӣ мебошад.

Матншиносӣ дар тадқиқи назарияи адабиёт низ саҳм мегирад. Масалан, адабиётшинос Носирҷон Маъсумӣ дар хусуси услуби қиссаи «Марги судхӯр» сухан ронда қайд мекунад, ки дар ин асар ду услуби тасвир – ҳам услуби тасвири асарҳои бачагона чун «Аҳмади девбанд», «Мактаби кухна» ва ҳам услуби тасвири адабиёти калонсол чун «Одина», «Дохунда» ва «Ғуломон» истифода гардидааст (73,71). Вале муайян намудани сабаби дар қиссаи «Марги судхӯр» истифода бурдани ду услуби тасвир ба зимаи матншинос меафтад. Дар натиҷаи муқоисаи матнҳои гуногуни қисса маълум мешавад, ки ин асар аввал чун асари бачагона таълиф шуда будааст ва баъдтар нависанда онро таҳрир карда, ба таъбу завқи хонандаи калонсол мувофиқ мекунад ва бо ҳамин дар қисса ду услуби тасвир мавҷеъ пайдо менамояд.

Чунин мисолҳо бисёранд ва ҳамаи онҳо гувоҳи онанд, ки матншиносӣ ба дигар илмҳои адабиётшиносӣ дар муносибати басо наздик мебошад ва дар тадқиқи худ аз дастовардҳои дигар қисматҳои адабиётшиносӣ ба таври фаровон истифода мекунад.

в) Муносибати матншиносӣ ба илмҳои дигар

Матншиносӣ ба илмҳои забоншиносӣ, шарҳшиносӣ, таърих, китобшиносӣ, осоршиносӣ, хатшиносӣ ва ғ. низ муносибати наздик дорад. Маълум, ки илмҳои забоншиносӣ ба таҳлилу

тадкики забони асарҳои бадеӣ машғул мебошанд. Бинобар ин тадкики забоншиносӣ ҳамон вақт бомуваффақият мебарояд, ки агар дар асоси матнҳои комили саҳеҳи асарҳои бадеӣ фароҳам оварда шавад. Масалан, забоншиносоне, ки аз рӯи матнҳои то соли 1992-и қиссаи «Одина» тадқиқот бурдаанд, дар нишон додани хусусиятҳои сарфию наҳвӣ ва услубии асар ба мушкилоти зиёд дучор мешуданд, зеро матнҳои ҷопии асар, аз ҷумла матни куллии он, пур аз ғалати забонӣ, аз қабилӣ нодуруст омадан ё ихтисор гардидани ҷузъҳои ҷумлаҳо, калимаҳо ва таркибҳо мебошад. Ҳангоми тайёр намудани матни илмӣ «Одина» қариб 240 ғалат ва гуногунхониҳои хурду калон истоҳ гардид. Масалан, аз ҷумлаи «ҳар сангеро, ки ғусфанд дар аснои ғалтидани худ (бархӯрда аз ҷояш бечо мекард, ин санг низ ба санги дигаре бархӯрда ўро) дар ҷунбиш ва ҳаракат меовард» таркиби «бархӯрда аз ҷояш бечо мекард, ин санг низ ба санги дигаре бархӯрда ўро» аз матн афтидааст, таркибҳои ҳай мезад, ҳай лағадкорӣ мекард, диёри ғурбат ба таркибҳои ҳам мезад, ҳам лағадкорӣ мекард, диёри беғурбат иваз шудааст, ба ҷойи калимаҳои дар, бевазанона, мардака... вожаҳои дарак, бевазанон, мард ки... омадааст ва ғайра. Матни илмӣ бошад, барои тадкики забоншиносии қиссаи «Одина» шароити хуб фароҳам овард.

Матншиносӣ ба илми шарҳшиносӣ (ё герменевтика) муносибати қавӣ дорад. Шарҳшиносӣ дар таърихи фарҳанги мо мавқеи зиёд дорад. Шарҳҳои «Ғулистон» (аз тарафи Судӣ – асри XVI), «Маснавии маънавӣ» (аз тарафи Абдулатифи Аббосӣ – асри XVII), «Бӯстон» (аз тарафи Абдулҳасани Фароҳонӣ) дар ҷаҳон машҳур мебошанд. Шорехон яке аз принципҳои муҳими матншиносӣ – принципи коррексияро бомаҳорат истифода мебарданд, яъне онҳо ҳангоми таҳия аз байни нусхаҳои сершумор нусхаи қадима ва ба давраи зиндагии муаллиф ҳарчи наздиктарро ҷун асос қабул карда, дигар нусхаҳоро ба он татбиқ мекарданд ва ба ин восита нусхаҳои саҳеҳро ба вуҷуд меоварданд. Масалан, Абдулатифи Аббосӣ аз рӯи ҳамин усул дар «Маснавии маънавӣ»-и Мавлоноӣ Рум 2000 байти илҳамиро ошкор сохтааст.

Матншиносӣ ба илми таърих алоқаи қавӣ дорад. Аз як тараф, барои тадкики илми таърих матнҳои саҳеҳу дуруст зарур бошад, аз тарафи дигар, дар тадкики матншиносӣ давраҳои таърихӣ ва замону макони муайян аҳамияти калон дорад. Бисёр муаммоҳои матншиносӣ маҳз ҳангоми ба инобат гирифтани давраҳои таърихӣ ҳалли пурраи худро меёбад. Масалан, дар

матнҳои солҳои 1947 ва 1948 достони «Парии Бахт»-и устод Лоҳутӣ дар қатори образҳои дигари асар образҳои Ҳакими бахтшинос (В.И.Ленин) ва Ҳомии бахт (И.В.Сталин) мавқеи муайян доранд. Аммо дар матни куллии шоир аз дoston образи Ҳомии бахтро ихтисор менамояд. Сабаби ихтисори ин образро дар ҳодисаҳои сиёсии давраи ҷустуҷӯ кардан ба мақсад мувофиқ аст. Ҳизби коммунист баъди сари И.В.Сталин (соли 1953) ба парастии шахсияти ӯ мубориза эълон кард ва шоир низ маҷбур шуд, ки ин образро ихтисор кунад.

Яке аз муаммоҳои матншиносӣ ин санагузориҳои матн мебошад. Муайян намудани санаи тавлиди матн ва ҷопи асар дар тадқиқи таърихи матн аҳамияти калон дорад. Агар санаи таълифи асар, ҷунонки аз шеърҳои «Илоҷам чист?» ном шеърҳои М.Турсунзода бармеояд (ниг. ба сах. 60-61), нодуруст гузошта шавад, муҳаққиқон ҳангоми таҳлил ба галатҳо роҳ медиҳанд.

Умуман, матншиносӣ барои ҳалли принсипҳо ва муаммоҳои худ ба воқеаҳои таърихӣ, санадҳо ва маводи воқеӣ таъҷиб дорад.

Матншиносӣ ба осоршиносӣ муносибати наздик дорад. Тадқиқи таърихи матн ҳамон вақт бозътимод ва бозътибор мегардад, ки бо маводи бойгонии нависандагон асос ёфта бошад. Ба вучуд овардани матни саҳеҳу комили асар бе истифодаи дастхатҳои нависандагон (дар адабиёти давраи нави тоҷик) имкон надорад. «Дастнависи асари нависанда нафақат барои матншиносон ва ба ҷопхозиркунандагон асарҳои бадеӣ, балки барои тадқиқотчиён, барои онҳое, ки аз ҳар як дастхати шоир мисраи то ин дам номаълумро ҷустуҷӯ мекунанд ё ин ки таҳрири аввали бисёр шеърҳо ва романҳои машҳурро муайян менамоянд, маводи иловагӣ медиҳад, дастнавис ба мо нафақат хусусияти аслии матнро зоҳир мекунад, балки ҷараёни эҷод шудани онро нишон медиҳад» (86, 85).

Бисёр китобҳои адибон зоҳиран хуб ороиш ёфтаанд, лекин азбаски бе истифодаи маводи бойгонӣ фароҳам омадаанд, аз нигоҳи саҳеҳияти матн камарзишанд. Дар Тоҷикистон аксар бойгонии нависандагон мавриди истифодаи муҳаққиқон қарор нагирифтаанд. Ин аст ки то ҳол ҷопи ягон куллии нависандагонӣ муосир дар шакли пурра анҷом наёфтааст. Куллии 15-ҷилдаи устод Айни бошад, аз наشري ҷилди нахустӣ он қариб шаст сол сипарӣ шуда бошад ҳам, алҳол нотамо аст. Ҳамаи ин норасоииҳои нақди матн барои он аст, ки дар ватани мо илми осоршиносӣ ҳанӯз дуруст ба роҳ монда нашудааст.

Ҳамин тарик, илми матншиносӣ ба илмҳои гуногуни ҷомеашиносӣ, ба журналистика ва тарҷумонӣ муносибати ноғусастанӣ дошта, бисёр масъаларо танҳо дар иртибот ба онҳо бояд ҳал намояд. Дар айни ҳол тадқиқоти матншиносӣ боиси инкишофи илмҳои номбурда мешавад.

4. Матни асл ва тарҷумани бадеӣ

«Матншиносӣ, — гуфтааст А.Л.Гришунин, — як андоза ба назарияи тарҷумани бадеӣ мувофиқат дорад ва бинобар ин ба ҷопҳои матнҳои тарҷумавӣ бетараф буда наметавонад. Назариячиёни тарҷума оид ба талаботи муроҷиат ба ҳуҷҷатҳои қаламӣ сухан ронда таъкид мекунанд, ки тарҷума бо назардошти таърихи нусхаҳои асл ба вучуд оварда шавад» (42, 38).

Дар ҳақиқат, илми матншиносӣ, ки таърихи матни асари бадеиро аз дастхати муаллиф сар карда то охири матни ҷопӣ меомӯзад, бояд матни саҳеҳу комилро ба мутарҷим пешкаш намояд ва баъди таҳриру такмили матни асл боз масъалаи тарҷумани навбатии асар ба миён гузошта шавад. Аз ин рӯ, матншиносӣ ба назарияи тарҷума алоқаи ноғусастанӣ дорад.

Маълум, ки тарҷума (аз «тарғум»-и забони оромӣ, маънояш баён кардани матолиби як забон ба забони дигар) навъҳои гуногун дорад: тарҷумани тахтуллафз, тарҷумани озод, тарҷумаҳои дақиқ, мазмунан, таклидӣ ва ғайра. Вале ҳама навъи тарҷума матни саҳеҳи аслро тақозо дорад. Аз ҷумла, тарҷумани бадеӣ як навъи эҷоди бадеӣ, тафсири ваҳдати шаклу мазмуни асари бадеӣ аз як забон ба забони дигар, аён кардани таъсири эстетикӣ матни асл ба хонандаи забони ғайр мебошад.

Таҷумани бадеӣ таърихи чандҳазорсола дорад. Аввалин тарҷумаҳои мардуми форсизабон дар асри III пеш аз мелод пайдо шудаанд. Вақте ки Искандари Мақдунӣ хоки форсро забт мекунад, китоби Авесторо ба забони юнонӣ тарҷума карда, нусхаи аслро оташ мезанад. Аммо илми махсуси тарҷумани бадеӣ баъди нимаи дуюми асри XX ташаккул ёфта, бо номҳои тарҷумашиносӣ, илми тарҷума, назарияи тарҷума ва ғ. равнақ ёфтааст. Бомуваффақият баромадани тарҷумани бадеӣ ба маҳорати касбӣ ва забондонии тарҷумон вобаста мебошад. Агар тарҷумон беҳунар ва камсавод бошад, хусусиятҳои гоյавию бадеии асари тарҷумашавандаро ба хонандаи дигар забон пешкаш карда наметавонад. Ҳанӯз устод Айнӣ таваҷҷуҳи адабиётшиносону мунаққидонро ба ин масъалаи муҳим ҷалб

намуда буд: «Маи гоҳо баъзе тарҷумахоро хонда дар ҳайрат мемонам, ки чӣ қадар онҳо сушт ва яққолиба мебошанд. Мунаққидон дар ин бора хомӯшанд, вале оё ин кори мунаққидон нест?» (22,107)

Ҳангоми баррасии иртиботи матни аср ва тарҷумаи бадеӣ шахси тарҷумон мавқеи муҳим дорад. Тарҷума метавонад аз тарафи тарҷумони касбӣ ба вуҷуд оварда шавад ва ё ҳуди муаллиф асарашро баргардон кунад ва фаъолияти тарҷумони касбӣ аз фаъолияти тарҷумон-муаллиф фарқ дорад. Тарҷумони касбӣ дар ҳама ҳолат наметавонад аз ҷаҳорҷӯбаи матни асл берун барояд. Ҳоҳ дар тарҷумаи озод ва ҳоҳ дар тарҷумаи тахтуллафзӣ тарҷумони касбӣ муваззаф ҳаст, ки мундариҷа ва ҳатти сужаи матни аслро дар тарҷума пурра инъикос намояд.

Тарҷумон-муаллиф бошад, асари ҳудро худ ба дигар забон баргардон мекунад, бинобар ин ӯ озод аст ва метавонад дар ҷараёни тарҷума асарро дар айни ҳол таҳриру такмил низ намояд ё ихтисор карда фишурдаи асарашро ба хонандаи дигар забон пешниҳод намояд.

Вобаста ба фаъолияти тарҷумон-муаллиф масъалаи билингвизм ё худ зуллисонайнӣ пеш меояд. Билингвизм ё зуллисонайнӣ аз масъалаҳои муҳимми соҳаи филология буда, таърихи дуру дароз ва бой дорад. Дар таърихи адабиёту фарҳанги тоҷик дузабонагӣ аз давраҳои қадим роиҷ буда, ба забондонии шахсиятҳои фарҳангӣ вобаста аст. Нуфузи забони арабӣ дар асрҳои VIII–IX ва минбаъда як қатор олимону адибони форсу тоҷикро водор намуд, ки ба ин забон асарҳо офаранд. Мисоли барҷастаи чунин шахсиятҳо адиби эронинажоди араб Ибни Муқаффаъ (Абумуҳаммад Абдуллоҳ соли 724 дар Фирӯзобод ба дунё омада, соли 759 дар Басра вафот кардааст. Аслан Рӯзбеҳ писари Додвеҳ ном дошт ва баъди дини исломро қабул карданиш номаш арабӣ шудааст) ва Муҳаммад Ҷарири Табарӣ (838–922 м.) мебошанд.

Вақте ки дар асрҳои миёна таъсири забони форсӣ-тоҷикӣ зиёд гардид, бисёр шахсиятҳои фарҳангии дигар миллатҳо ба забони форсӣ-тоҷикӣ асар менавиштанд. Мисоли барҷастаи зуллисонайнӣ дар асрҳои миёна асарҳои ба забони туркӣ ва форсӣ-тоҷикӣ офаридаи Алишери Навоӣ мебошад. Дар давраи нав бошад, фаъолияти зуллисонайнии устод Айни ҷолиби диққат аст. Устод Айни фаъолияти зуллисонайниро дар наср идома дод ва аксари асарҳои ӯро худ аз забони тоҷикӣ ба забони ўзбекӣ ва ё аз ўзбекӣ ба тоҷикӣ баргардон намуд.

Устод ҳангоми ба забони дувум баргардонидани «Чаллодони Бухоро», «Одина», «Ғуломон», «Ёддоштҳо» онҳоро чиддан таҳрир намудааст, ба дараҷае ки нусхаҳои «тарҷумашуда» аз нусхаҳои «асл» ҳам аз ҷиҳати шакли мундариҷа ва ҳам аз лиҳози забону услуби тасвир ба таври кулӣ тағйиру такмил дидаанд. Масалан, мувофиқи шартномаи дар бойгонии нависанда зерӣ рақами 333/3 маҳфуз, ҷараёни таълифи матни ўзбекии «Ғуломон» ду зимистону як тобистон давом мекунад ва баъди ба нашриёт супурдани тозанависи матни ўзбекии «Ғуломон» боз меҳнати пуршиддати эҷодӣ аз болои матни тоҷикии асар оғоз гардида, он қариб як сол давом мекунад.

Маълум, ки меҳнати пуршиддати қариб яксолаи эҷодӣ танҳо ба хоҳири ба тоҷикӣ баргардонидани матни ўзбекии «Ғуломон» нест. Таҳриру такмили лаҳзаҳои ҷолиби асар, иловаи фаровони қитъаву пораҳои матлуб, дар шакли бадеӣ истифода кардани сарчашмаҳои ҳуҷҷатҳои ба тозагӣ дастрасшуда бандубаст ва ҳатти сужети матни тоҷикии асарро ғайрардонидани, мундариҷаи ғоявӣ ва хусусиятҳои бадеии онро боз ҳам афзудаанд. Тавассути тағйироту иловаҳои минбаъда ҳаҷми «Ғуломон» аз 25 ҷ. ҷ.-и матни ўзбекӣ дар матни тоҷикӣ қариб ба 40 ҷ.ҷ. мерасад.

Баъди ба ҷоп супурдани матни ўзбекии асар устод ривоятмаҳзари хариду фурӯши як канизакро дастрас мекунад ва ин ҳуҷҷат имкон медиҳад, ки муаллиф дар боби 11 матни тоҷикӣ пораи панҷсаҳифагӣ илова намуда, бо ҳамин хусусиятҳои таърихӣ ва воқеии асарро боз ҳам пурқувват кунад. Ё худ соли 1934 дар баробари баргардонидани матни ўзбекии «Ғуломон» ба забони тоҷикӣ барои матни тоҷикии асар пораҳои шеърӣ низ эҷод мекунад, ки ин пораҳои шеърӣ дар ҳаҷми 20 ҷараҳ дар бойгонии Осорхонаи нависанда таҳти рақами 19 маҳфуз мебошанд. (ниг. ба баҳши «Мусавада – маъхази муҳим»).

Хусусияти дигари зуллистонаи устод Айнӣ он аст, ки нависанда ба забони дувум баргардонидани асарҳояшро ба таъхир намеандозад ва ин ҳолат самаранокии ҷаҳлияти эҷодии нависандаро дар худ таҷассум намуда, ҳукми таҳрири навбатии асарро мегирад. Масалан, тавассути меҳнати самараноки эҷодӣ дар нимаи аввали соли 1937 қиссаи «Марги судхӯр» дар шакли тозанавис анҷом меёбад ва ибтидои соли 1938 қисса ба забони ўзбекӣ баргардон мешавад ва ҷолиб аст, ки қисмати ба деҳот сар даровардани Қориисмат аввал дар матни ўзбекӣ дар се боб ворид карда мешавад.

Тарчумаҳо аз рӯи мувофиқат ва мутобиқаташон ба матни асл тахтуллафз – ҳарф ба ҳарф ва озод мебошанд. Тарчумаи тахтуллафз дар асарҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, илмӣ, техникӣ васеъ истифода мешавад. Мутарҷим ҳангоми тарҷумаи чунин асарҳо кӯшиш мекунад, ки аз ҷаҳорҷӯбаи асл набарояд. Вале тарҷумаи асарҳои бадеӣ бо баъзе хусусиятҳои худ фарқ мекунад ва бадеӣ аз талаботи муҳими санъати тарҷумонӣ дар тарҷумаи асарҳои бадеӣ мебошад. Аз ин ҷиҳат, ширкати шоири ҳунарманди тоҷик дар тарҷумаи китобчаи «Ман ва гунҷишкак»-и шоири Чопон Мисузу Канеко ҷолиби диққат аст. Ин китобча, ки аз 31 шеър иборат аст, соли 2011 дастраси хонандаи тоҷик гардидааст. Ин шеърҳо аз тарафи донишҷӯёни ихтисоси ҷопонии Донишқадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон ба номи С.Улугзода аз забони ҷопонӣ ба тариқи тахтуллафз ба забони тоҷикӣ баргардон мешаванд ва ин тарҷумаи калима ба калима аз тарафи шоир Салими Хатлонӣ ба тарҷумаи бадеӣ табдил дода мешавад:

Санг

Дирӯз кӯдакнор овард пешпой ба сахтӣ,

Имрӯз бар аспҳои бодпой бадбахтӣ.

Фардо ҷӣ касоне, ки аз ин роҳ биспоранд,

Пайроҳаҳои деҳа ҷӣ сангборонанд.

Дар сурхсори шомӣ шафакбор

Тобе аҷаб диҳанд ба ноҳамвор.

Маълум, ки санг рамз аст ва дар тарҷума вазну қофияи мувофиқ ботини одамони сангтабиатро, ки бо сахтӣ, дуруштӣ ва ноҳамворӣ ба ҷомеа зарар мерасонанд, басо равшан зоҳир намудааст. Ин ҳолат мутарҷимон, махсусан мутарҷимони соҳибтаҷрибаву машҳури оламро водор мекунад, ки ҳангоми баргардони асари бадеӣ тарҷумаи озодро истифода намоянд. Дуруст аст, ки тарҷумаи озод аз нигоҳи илмӣ он қадар пуқимат нест, зеро он ба мутарҷим имконият медиҳад, ки ба матни муаллиф даҳлат кунад. Вале агар мутарҷим маҳорати баланд дошта бошад, боиси дар тарҷума беҳтару хубтар баромадани матни асл мегардад. Мисоли барҷастаи тарҷумаи озодро дар адабиёти тоҷик боз устод Айнӣ пешниҳод намудааст, ки он дар мақолаи мунаққид С.Табаров хеле ҷиддӣ ва муфасссал мавриди тадқиқ қарор гирифтааст (105,46-116.).

Устод Айнӣ ба забони тоҷикӣ ҳамагӣ як асар тарҷума кардааст ва он ҳам тарҷумаи бавосита мебошад, яъне тарҷума ба тоҷикӣ на аз забони асл, балки аз забони сеюм аст. Соли 1926 романи нависандаи фаронсавӣ Фердинанд Дюшен

«Қамар» ба забони русӣ (аз тарафи Н.А. Макшеева ва А.К. Виноградов) тарҷума мешавад ва соли 1927 тарҷумаи русии «Қамар»-ро Зариф Башир ба забони ўзбекӣ баргардон мекунад ва онро НДЎ соли 1928 чоп менамояд. Устод Айнӣ соли 1928 «Қамар»-ро аз рӯи тарҷумаи ўзбекӣ ба тоҷикӣ баргардон мекунад ва ҳуди ҳамин сол дастраси хонандаи тоҷик мегардад. Мутарҷим дар муқаддимаи тарҷумаи тоҷикӣ гуфтааст: «Бо вучуди ин (азбаски ба ду восита ба мо расидааст), мумкин аст, ки мазмун, номҳо ва тасвирҳои аслиаш хеле дигаргун шуда бошад. Дар болои ин завқи хонандаи тоҷикро, ки назро зиёда дӯст медоранд, дар назар гирифта, баъзе тасвирҳо бо порчаҳои шеърӣ ва фикраҳои шеърмонанд зинат дода шуд».

Як мисол:

Тарҷумаи русии «Қамар»:

«Камир всё ждала ответа на свою жалобу птички, попавшей за решёку клетки.

Шли недели, а ответ не приходил».

Тарҷумаи ўзбекии «Қамар»:

«Қоронғи деворлар орқасида қафасча тушган Қамар. Ҳоли ҳам ҷавоб кутманда эди

Лекин кунлар, ҳафталар ўтди, ҷавоб кўринмади, эши тилмади».

Тарҷумаи тоҷикии «Қамар»:

«Қамари сиёҳбахте, ки дар пушти девори торик, ба даруни қафаси танг парпанак мезад, ханӯз ҷашм дар роҳи ҷавоб буд.

Буд аз ҳамнафасон дур ба кунчи қафасе,

Оҳ агар мужда наоранд зи фарёдрасе.

Аз касе ин ҳама озор ба як бекаси зор!

Бекасе чанд кашад ин ҳама озори касе?

Лекин ҳафтаҳо гузашту аз фарёдрасе муждаи ҷавоб наёмад» (105,108).

С.Табаров аз муқоисаи матни асл ба тарҷумаҳои русӣ, ўзбекӣ ва тоҷикии «Қамар» ба чунин натиҷа омадааст: «С.Айнӣ ба воситаи озодона муносибат намудан ба матни оригинал бо худсарӣ роҳ надода, дар ҷойҳои даркорӣ ба матни нависанда иловаҳои бадеии зебӯе ҳамроҳ намудааст, ки ба воситаи ин сифати мундариҷавӣ-бадеии роман беҳтар гардидааст. Бинобар ин, бисёр порчаҳои матни тоҷикии роман нишон медиҳанд, ки С.Айнӣ ба масъалаи тарҷумаи асари бадеӣ ихтироҷкорона рафтор намуда ба баъзе саҳифаҳои он иловаҳои пурқимате ҳамроҳ намудааст.

Баъзе чунин иловаҳои Айнии мутарчим порчаҳои асари оригиналиро ба хотир меоранд, чунки чунин иловаҳо бо чунон маҳорат ва истеъдоди калон ҳамроҳ карда шудаанд, ки дар ҳеҷ ҳолат ҳуди Фердинанд Дюшен он гуна порчаҳои ба санъати баланди бадеӣ навишта шударо ба вуҷуд оварда наметавонист» (105,104).

Ҳамин тариқ, тарҷумаи бавосита маҳдудиятҳои зиёд дорад, вале агар мутарчим боистеъдод бошад, дар тарҷумаи бавосита ҳам ба комёбиҳо ноил мегардад.

Тарҷума бояд ҳамеша ба матни асл мувофиқат намояд ва агар матни асл аз тарафи нависанда таҳрир ёбад, бояд ин матн аз нав тарҷума карда шавад. Масалан, романи «Қамар» соли 1925 бори аввал аз тарафи ҳайати таҳририи маҷаллаи «Лиустратион» ҳамчун иловаи маҷалла ҷоп мешавад ва соли 1926 ин асар аз тарафи М.А.Макшеева ва А.К.Виноградов дар асоси ҳамин матни маҷаллавӣ ба забони русӣ тарҷума мешавад. Пас аз ин Фердинанд Дюшен дар болои асар қор мекунад ва роман дар таҳрири нав ҷоп мешавад. А.К. Виноградов ҳамроҳи Е.В.Виноградова матни охири фаронсавии романро бори дигар тарҷума ва ҷоп мекунад.

Вале ин суҳанро дар бораи тарҷумаҳои як қатор асарҳои насри тоҷик, аз ҷумла қисси «Одина»-и устод Айни гуфта наметавонем. Соли 1927 қисси мазкур бо номи «Саргузашти як тоҷики камбағал ё ки Одина» дар шакли китоби алоҳида ҷоп мешавад ва аз рӯи ҳамин матн қисса соли 1929 дар тарҷумаи П.П.Введенский ва соли 1930 дар тарҷумаи З.Хатсревин дастраси хонандаи рус мегардад. Минбаъд матни русии ин қисса солҳои 1931, 1946, 1949, 1951, 1960, 1973 (дар маҷмӯа ва китобҳои алоҳида) дар тарҷумаи З.Хатсревин сурат гирифтааст.

Бояд гуфт, ки қисси «Одина» баъди ҷопи аввал боз чанд маротиба аз тарафи нависандаи он таҳрир ёфта, аз 23 боби нашри соли 1927 ба 30 боб ва чор қисм расонда мешавад, вале тарҷумаи русии «Одина» ҳанӯз аз рӯи матни тоҷикии соли 1927 ҷоп шуда истодааст, ки ин ҳолат ба талаботи илми матншиносӣ тамоман муҳолиф мебошад. Илми матншиносӣ тақозо дорад, ки тарҷума ба матни таҳрирёфта ҳатман мувофиқат намояд.

5. Матншиносӣ ва рӯзноманигорӣ

Муносибати матншиносӣ ба соҳаҳои тарҷума ва рӯзноманигорӣ низ назаррас мебошад. Маълум аст, ки матншиносӣ ба қисматҳои нақди мутуни адабиёти қадим,

адабиёти асримиёнагӣ, адабиёти нав, адабиёти гуфторӣ ва адабиёти тарҷумавӣ чудо мешавад ва вақте ки дар бораи муносибати матншиносӣ ба тарҷумаи бадеӣ сухан мегӯем, тамоми давраҳои нақди матнро дар назар дорем, зеро соҳаи тарҷума низ чун нақди матн таърихи қадима дорад. Аммо вақте ки масъалаи муносибати матншиносӣ ба соҳаи рӯзноманигорӣ ба миён меояд, асосан матншиносии адабиёти нав дар назар гирифта мешавад, зеро рӯзнома ва рӯзноманигорӣ, махсусан рӯзноманигории тоҷик, маҳсули асрҳои XIX ва XX мебошад (рӯзнома ба маънои имрӯзааш бори аввал соли 1631 дар Париж аз тарафи ношири фаронсавӣ Т. Ренодо ба расмӣ дароварда мешавад. Дар асри XVII рӯзномаҳо мунтазам чоп мешуданд. Дар Россия аввалин рӯзномаи чопиро Пётри I таъсис дод).

Матншиносӣ ба назарияву амалияи рӯзноманигорӣ алоқаи мустақкам дорад. Аксари асарҳои адибони муосир бори аввал ба воситаи матбуоти даврӣ ба хонанда дастрас мегарданд. Мавқеи иҷтимоиву адабии маҷалла ва мароми барномавии он ба ҷараёни барқарор ва мустақкамшавии матн таъсир мерасонад. Ба гуфти профессор С.И.Тимина, «маҷалла чун як навъ «зоҳиркунандаи» ҷараёни адабӣ ва дар айни замон мисли нашрҳои алоҳидаи асар «устуворкунандаи» он ба ҳисоб меравад» (111, 23). Масалан, ҷараёни устуворшавии матни достони «Сурӯши Сталинград»-и Муъмин Қаноат маҳз аз муқоисаи матнҳои рӯзномавӣ ва маҷаллавӣ ҳувайдо мегардад. Асар аввал «Достони Сталинград» номгузори шуда, порчаҳои алоҳидаи он солҳои 1967-1970 дар саҳифаҳои рӯзномаҳои ҷумҳуриявӣ ба таъъ расид. Мувофиқи башорати рӯзномаи «Комсомоли Тоҷикистон», «Достони Сталинград» баҳори соли 1970 ба муносибати 25-солагии Ғалаба бар Германияи фашистӣ пурра анҷом ёфта буд ва он бояд дар маҷаллаи «Садои Шарқ», аз шумораи ҳафт сар карда, дастраси хонанда мешуд. Вале шоири ба қори эҷодӣ серталаб дар устухонбандӣ, мазмуну мундариҷа ва услуби нигоришу бадеияти асар ҳанӯз номуқаммалӣ. Ҳис карда, бори дигар ҷиро ҷиддан таҳрир мекунад ва достон соли 1971 дар шумораҳои 5 ва 6-и «Садои Шарқ» бо номи «Сурӯши Сталинград» дарҷ мегардад. Аввалин ҷопи алоҳидаи асар бошад, дар асоси матни «Садои Шарқ» фароҳам омада, он ғайр аз ивазшавии якҷанд калимаву ибора тағйироти дигар надидааст.

Бояд гуфт, ки имконияти ҷопи дастхатҳои адибон нисбат ба маҷалла дар рӯзнома ва ҳафтавор маҳдудтар мебошад. Рӯзнома имконияти ҷопи пурраи асарҳои насрӣ ва достонҳои

калонҳаҷро надорад, ки ин ҳолат, аксаран, боиси коҳиш ёфтани марҳалаи рӯзномавии матн гардида, баъзан миёни муаллиф ва кормандони адабӣ ихтилоф меангезад. Устод Айнӣ бори аввал қисмате аз дастхати қиссаи «Одина»-ро бо номи «Саргузашти як тоҷики камбағал» дар 13 шумораи рӯзномаи «Овози тоҷик» (аз ноябри соли 1924 то майи соли 1925) ба таъб расонда, чопи минбаъдаи онро мавқуф мегузорад. Раҳим Ҳошим сабаби қатъ кардани чопи давоми қиссаро дар кундфаҳмии муҳаррири онвақтаи «Овози тоҷик» – Абдулқаюми Қурбӣ медонад: «Қурбӣ, ки аҳамияти ин асарро пай намебурд, боре ба устод бо мазмуни «ин саргузашт бисёр кашол ёфт, инро тезтар кӯтоҳ кунед» гуфта гап зада буд, ки ин сухан саҳт боиси ранҷиши устод ва то ҳаdde дилсардии вай аз ин кор гардид. Ё баъд аз ин гап дар газета нашр кардани қиссаро бас кард» (131, 22). Маълум, ки чунин муомилаи як андоза дурушти сармуҳаррири рӯзнома ба муаллифи асар аз имконияти маҳдуди рӯзнома сар задааст.

Ҳам рӯзнома ва ҳам ҳафтавор аз пайдо шудани қиссаву дoston ва романи наве иттилоъ дода, аҳолиро аз навигариҳои ҳаёти адабии мамлакат башорат медиҳанд ва дар айнаи ҳол пораи ҷолиберо аз матни асари тоза дар саҳифаи худ ҷой дода, бо ҳамин тавачҷуҳи хонандаи соҳибзавқу ҷустуҷӯкорро, чунонки аз пешгуфтори идораи ҳафтавори «Адабиёт ва санъат» (2012, 20 март, с. 9) бармеояд, ба дарёфт ва мутолиаи пурраи ин навгонӣ равона месозанд: «Нависанда Кароматуллоҳи Мирзо аз ҳаёту зиндагии фарзандони ҳолаи Қаҳқаҳа қиссаи ҳуҷҷатие офарида, ба он «Ду қаҳрамон аз як хонадон» ном ниҳодааст. Қисса дар шумораи сеюми маҷаллаи «Садои Шарқ» ҷоп шудааст. Ҳоло аз ин поре манзури хонандагон мегардад». Матни маҷаллагии қиссаи мазкур дар 22 саҳифаи «Садои Шарқ» ба таъб расидааст. Бо ин ҳама ғунҷойиш имкониятҳои ҷоп дар маҷалла низ ба мисли ҷопи алоҳидаи асар васеъ нест, ки ин ҳолат аз ишораҳои идораи маҷалла – «мухтасари матни роман ба таъб расид», «роман дар шакли мухтасар ба дасти ҷоп мерасад» – равшан маълум мегардад.

Ҳамин тариқ, дар ҷараёни таҳлили таърихи матни асари бадеӣ як қисмати муҳимми тадқиқ ба мушоҳида мерасад, ки онро бо истилоҳи «ваҳдати сегона» ифода кардан мумкин аст: **дастхат (матни компютерӣ) – ҷопи маҷаллавӣ – ҷопи алоҳида.** Дар адабиёти давраи нав, аз ҷумла адабиёти давраи нави тоҷик, аксари асарҳои бадеӣ ин се марҳаларо тай кардаанд ва ин ҳолат гувоҳ бар он аст, ки дар эҷодиёти аксари адибони

садаи ХХ тоҷик чун устодон Айнӣ, Лоҳутӣ, Турсунзода, Улугзода, Фазлиддин Муҳаммадиев, Муъмин Қаноат, Лоик Шералӣ, Бозор Собир, Гулрухсор ва дигарон **марҳалаи маҷаллави матн** дорои аҳамияти муҳимми назариву амалӣ мебошад.

Омӯзиши тақомули мутуни асарҳо, таҳаввули услуб, усулҳои барқароршавии симоҳои бадеӣ, мавқеи нависанда, иродаи эҷодии муаллиф тақозо доранд, ки дар системаи тадқиқоти матншиносии адабиёти давраи нав таъсиру мавқеи маҷалла дар фаъолияти эҷодии адибон ҷиддан ба эътибор гирифта шавад. Ба қавли матншиносони маъруф, қор аз болои матни асар дар ҷаҳорҷӯби маҷалла лаҳзаҳои муҳимми тадқиқоти адабиётшиносии адабиёти давраи нав ба шумор меравад. Вакте ки дастнависи романи «Обутоб ёфтани пӯлод»-и Н.Островский ба идораи маҷаллаи «Молодая гвардия» пешниҳод мешавад, муҳаррир А.А.Караваева ва ноиби ӯ М.Б.Колосов ба матн шинос шуда, эҳсос мекунанд, ки ин бозёфтест барои нашрияти ҷавонони Иттиҳоди Шӯравӣ. «Ин ҳамон асаре буд, ки мо, кормандони адабӣ, мекофтем ва интизораи будем», – гуфта буд баъдҳо А.Караваева (88, 291). Дар ҳақиқат, ин асар бо мундариҷаи ғоявӣ ва хусусиятҳои таълимию тарбиявиаш барои ҷавонон зиёда зарур ва омӯзанда буд, вале он ҳанӯз номукамал ва аз тарафи нависандаи ҷавони тамоман номаълуме пешниҳод шуда буд, бинобар ин матн он пеш аз ҷоп бояд ҷиддан таҳрир меёфт ва кӯтоҳ карда мешуд. Таҳрири тағйири «Обутоб ёфтани пӯлод» аз тарафи кормандони адабӣ ба дараҷае буд, ки қисмҳои якуму дуҷуми роман дар шумораҳои январӣ—майи (1934) маҷалла аз 16,5 ҷ. ҷ. ба 10,5 ҷ.ҷ. расонда шуд. Ва нависанда маҷбур буд, ки дар матнҳои минбаъдаи китоби бисёр лаҳзаҳои ихтисоршудаи асарро, аз ҷумла суҳанронии Корчагинро дар қабристонии бародарӣ («Самое дорогое у человека это жизнь...») аз нав барқарор кунад. Бо вучуди ин Островский аз кормандони нашрияти «Молодая гвардия» миннатпазир буд: «Молодая гвардия» барои ман номи азиз аст. Он маро ба адабиёт хидоят намуд ва ман ҳеҷ гоҳ муносибати мустаҳками дӯстонаамро ба ин маҷалла қатъ намекунам» (88, 299).

Ҳангоми тадқиқи марҳалаи маҷаллави мутуни бадеӣ дар адабиёти тоҷик махсусан фаъолияти рӯзнома ва маҷаллаҳои соҳавӣ чун «Садои Шарқ», «Адабиёт ва санъат», «Памир», «Рӯдакӣ», «Адаб»-ро ба эътибор гирифтани лозим аст, зеро ин нашрияҳо, пеш аз ҳама, ба ҷоп ва таҳлилу тадқиқи асарҳои

бадеӣ сарукур доранд. Кормандони эҷодии рӯзнама ва маҷаллаҳои мазкур мизҳои мудаввар баргузор намуда, оид ба ҳусну қубҳи матнҳои нашрияҳо баҳсҳо барпо мекунанд ва дар айни ҳол аз ҷопи баъзе асарҳои аз нигоҳи хунарав мундариҷа ноқис ҳуддорӣ намуда, бо ҳамин дар тағйиру тақмили минбаъдаи ҷопи алоҳидаи асарҳои бадеӣ саҳми муносиб мегиранд. Дар «Забон нахустунсури адабиёт» ном мақолаи Ато Мирҳоча («Адабиёт ва санъат», 29. 11. 2007) сухан дар хусуси костагии забони шеърӣ имрӯзаи тоҷик меравад ва дар он чанд матни маҷаллагии шеърҳои шоирони ҷавон мавриди накуҳиш қарор мегирад. Арбоби Ваҳуд:

Диёри тозагонӣ, Тоҷикистон,

Шиори тозагонӣ, Тоҷикистон.

Зи «тозак» – «тоза» омад номи тоҷик,

Ту оби тозагонӣ, Тоҷикистон («Садои Шарк», 2004, № 10-12. С. 103).

Рустам Аламхонзода:

Эй ёри мададгор, мадад кун, ки на ҳар кас,

Додам шунавад, рафта ба ғамхор расонад.

(«Садои Шарк», 2004, № 10-12. С. 47)

Маълум, ки чунин матнҳо танҳо баъди таҳриру тақмили ҷиддӣ ба матнҳои китобӣ роҳ ёфта метавонанд ҳалос.

Матншиносии рус С.И.Тимина муносибати кормандони эҷодии маҷаллаи «Знамя»-ро ба дастнависҳои асарҳои ба он воридгардида қайд карда, аз ҷумла, чунин мегӯяд: «Дар маҷаллаи «Знамя» бо дастхати нависандагон қорҳои зиёд бурда мешуд. Бисёр вақт дастнависҳо дар идораи маҷалла мавзӯи баҳси доманадор қарор мегирифтанд. Нақди адабӣ маҷаллаи «Знамя»-ро тоҷикони баҳсҳои эҷодӣ меномид. Дар маҷалла саҳифаи «Рӯзнамаи адабӣ» вучуд дошт, ки он натиҷаи баҳсҳо ба таърифи расона, ҷун мактаби маҳорати адибон эътибор пайдо карда буд» (111, 23).

Чунин муҳити ғайри эҷодӣ дар назди идораи маҷаллаи «Садои Шарк», ки аз соли 1927 бо номҳои «Дониш-биниш» ва «Раҳбари дониш» (с.1927-1930), «Барои адабиёти сотсиалистӣ» («БАС» – с. 1932-1938), «Шарқи сурх» (солҳои 1938-1964) дастраси хонанда мегардад, ба мушоҳида мерасад. Махсусан, матнҳои маҷаллагии осори адибони ҷавон аз қадамҳои аввалин ба тағйироту таҳаввулотӣ амиқ дучор омада, баъди ҷоп боз мавриди гуфтугӯи ҷиддӣ қарор мегиранд. Аз мақолаҳои «Мактуби кушода ба рафиқ Тоҷис»-и Айнӣ (соли 1948) ва «Оид ба ях ҳикоя»-и Муҳаммадиев (соли 1979), ки ба

матнҳои маҷаллави хикояҳои «Студентшавандагон»-и Пӯлод Толис ва «Ранҷиш»-и Ҷонибек Ақобиров бахшида шудаанд, маълум мешавад, ки кормандони адабӣ ба осори адибони ҷавони лаёқатманд зиёда таваҷҷуҳ зоҳир мекунанд, то андешаҳои танқидии онҳо барҳадар наравад. Фазлиддин Муҳаммадиев «оре, аз калами Ҷонибек умеде ҳаст ва фақат ба хоҳири ҳамин умед чанд мулоҳизаи худро дар бораи як хикояи вай арз кардани ҳастам» (79, 349) гуфта хикояро муфассал таҳлил менамояд ва мулоҳизаҳои танқидии ин нависандаи бузург дар фаъолияти минбаъдаи қаламкашии Ҷонибек раҳнамо мешавад.

Фаъолияти таҳриргарии кормандони масъули маҷалла дар кадом шакле сурат гирад, бояд ба муаллифи асар мувофиқа гардида, моҳияти омӯзандагӣ ва ҳидояткунанда дошта бошад. Баъзан матнҳои осори адибони маъруф ва рӯзгордида низ бо таҳрир ва ихтисори зиёд дастраси хонандаи маҷалла мегарданд. Кормандони маҷаллаи «Садои Шарқ» романи Нависандаи халқии Тоҷикистон Шодон Ҳаниф – «Беҳзод»-ро дар шакли мухтасар ба ҷоп тавсия дода, афсӯс меҳӯранд, ки ба сабаби марғи нобаҳангом натавонистанд дар якҷоягӣ бо муаллиф аз бурду боҳти роман ҳарф зананд, андешаҳои онро ба ӯ гуянд.

Пас, марҳалаи рӯзномавӣ ва маҷаллавӣ давраи одии мавҷудият ва барқароршавии матни асари бадеӣ нест, зеро ҳар маҷалла талаботи эстетикиву ғоявӣ, яъне **чехраи худро** дорад ва дар ҷараёни ба ҷоп омода намудан ҳам муҳаррир ва ҳам дигар намоёндагони расмӣ маҷалла ба матн таъсир мерасонанд. Умуман, вобаста ба мавқеи иҷтимоӣ-адабӣ, барнома ва ҳатто муҳтавои ҳар рақами нашрия матни асари бадеӣ ба тағйирот дучор мешавад. Усули кори муҳаррир, ҳамохангсозии матнҳои дар маҷалла ҷопшаванда, таъсири ҳамдигарии муаллифоне, ки осорашонро дар ин нашрия ба таъъ мерасонанд – масъалаҳои муҳиманд, ки давраи маҷаллави матнро фаро гирифтаанд. Аз ин ҷиҳат, ба ёд овардани муносибати кормандони «Раҳбари дониш» ба асарҳое, ки дар маҷалла дарҷ мегардид, ҷолиби диққат аст. Бо шаҳодати яке аз шогирдони устод Айни Раҳим Ҳошим: «Дар тамоми масъалаҳои адабӣ ва таҳрир дар муддати дар Самарқанд будани идораи журнал роҳбари маънавии он устод Айни буд. Қисми адабӣ ва қисми танқиди журнал бевосита дар тахти роҳбарии устод тартиб дода мешуд. Устод Айни буд, ки аввалин асарҳои шогирдонаи Пайрав, Деҳотӣ ва Ҷалол Икромӣро шахсан аз нав қор карда баромад, ба онҳо

роҳнома ба адабиёт дод ва асарҳои аввалини онҳо бо тавсияи вай дар журнал чоп шуданд» (129, 159).

Аз ҷумла, муносибати саҳтгиронаи устод Айнӣ барои ба талаботи мундариҷавӣ-бадеии маҷалла мувофиқ намудани дувумин ҳикояи Ҷалол Иқромӣ – «Ширин» ҷолиб аст. Иқромӣ аз ҷопи ҳикояи аввалинаш дар маҷаллаи «Раҳбари дониш», ки ба ташаббуси устод Айнӣ ба вуқӯъ пайваста буд, илҳом гирифта, дарҳол «Ширин» ном ҳикоя навишта ба идораи маҷаллаи «Раҳбари дониш» пешниҳод мекунад ва дастхати ин ҳикоя баъди он ки бо талабу роҳнамоии устод Айнӣ панҷ ё шаш бор тағйир ёфта ислоҳ мегардад, қабул ва дар маҷалла дарҷ мегардад. Нависандаи ҷавон ҷараёни таҳрири дастхати ҳикояро чунин ёдовар мешавад: «Устод ҳикояро варақ ба варақ хонда, ба ҳар калима, ба ҳар ҷумла эрод мегирифтанд ва ба ҷозибасе, ки ба ҳудашон хос буд ва аз он дили гов об мешуд, маро ба зерӣ таъна мефишурданд... Маро обу арақ зер кард, ҳазор пушаймон будам, ки ҳикоя навиштам ва онро ба ҳукми устод овардам» (54, 81).

Оре, кормандон ва, махсусан, сармуҳаррирони ин маҷаллаи миллии С.Айнӣ, А.Лоҳутӣ, С.Улугзода, Ҳ.Неъматуллоев, М.Турсунзода, Ф.Ниёзӣ, П.Толис, А.Баҳорӣ, Убайд Раҷаб, Лоик Шералӣ, Абдулҳамид Самад, Ёрун Кӯҳзод, Ҷонибек Ақобиров, Рустам Ваҳҳобзода дар масъалаи нақди матни осори суҳанварони тоҷик низ саҳми муносиб доранд.

Матни маҷаллавии асар барои нависанда боз аз он ҷиҳат аҳамиятнок мебошад, ки он аввалин маротиба ба хонанда пешниҳод мешавад ва бо ҳамин имкон фароҳам меояд, ки ҳангоми ба ҷопи алоҳида омода намудани асар фикри хонанда, аз ҷумла фикри хонандаи мутахассис, ба инобат гирифта шавад. Ҳодисаҳое, ки ҷопи маҷаллавии асар таваҷҷуҳи нақди адабиро ба худ ҷалб карда, муаллиф ҳангоми ба нашри алоҳида омода намудани он андешаҳои мунаққидонро ба эътибор гирифтааст, дар адабиёти халқҳои гуногун зиёд аст. Вақте ки матншиноси рус Л.Н.Смирнова матни маҷаллавии қиссаи «Виринея»-и Л.Сейфулинаро (матни маҷаллавӣ—«Красная новь», 1924, №4) ба аввалин матни китобии он муқоиса мекунад, зиёда аз шаст гуногунхониро ба мушоҳида мегирад (101, 332).

Матнҳои маҷаллавии осори адибони тоҷик низ борҳо мавриди баррасии мунаққидон қарор гирифта, чунин ҷараёни таҳаввулро аз сар гузаронидаанд. Соли 1959 дар шумораи 12 маҷаллаи «Шарқи сурх» ҳашт шеърӣ ба тозагӣ эҷодгардидаи

шоири ҷавон Муъмин Қаноат чоп мешавад, ки дар байни онҳо шеъри «Аҳсант ба одам» ҳам буд:

Як моҳваше дар лаби дарёчаи кӯҳӣ
Аз об баромад,
Гӯё зи паси абри чу симоб сафеде
Маҳтоб баромад.
Дар софӣ рухаш чилвакунон дар назари ман
Ойинаи олам,
Ҳар қатра дар он акси ҳудаш дидаю меҳонд
Аҳсант ба одам!

Мунаққид Соҳиб Табаров шеърҳои дар маҷалла дарҷгардидаи шоирро таҳлил карда, аз ҷумла, ба нотаомондан ва ҳал нашудани мавзӯи асосии шеъри «Аҳсант ба одам» ишора карда буд (109,300). Шоири ҷавон ҳангоми ба ҷопи китобӣ омода намудан шеъри мазкурро мувофиқи андешаҳои эродҳои мунаққид дар шакли зерин таҳрир карда, баъдҳо ба баҳои баланди нақди адабӣ сазовор мегардад:

Як моҳваше дар лаби дарёчаи кӯҳӣ
Аз об баромад,
Гӯё зи паси абри чу симоб сафеде
Маҳтоб баромад.
Рӯ дидаму ин сония дар ҷашм аён шуд
Ногаҳ табақи гул,
Лаб дидаму ин сония аз ҷашм ниҳон шуд
Ногаҳ варақи гул.
Аз ҳар сари мӯйи сияҳаш реҳт ба пояш
Ҳамчун дурри галтон,
Сад қатраи тобандаи дарёчаи кӯҳӣ,
Сад қатраи раҳшон.
Бо ин ҳама ҳубиву бузургӣ шуда тасвир
Дар қатраи обе,
Метофт ҳамон қатра ба руҳсори покаш
Бо ранги гулобӣ.
Эй пайкари покиза чу як қатраи обе,
Эй зебиши олам!
Бо он ки туро зода парӣ ном надодаст,
Аҳсант ба одам!(59, 43)

Ҳамин тариқ, маҷаллаву рӯзномаҳо, махсусан маҷаллаҳои ҷун «Садои Шарқ» ҳаҷман бузургӣ соҳавӣ, ба сифати марказҳои бонуфузи адабӣ хизмат мекунанд. Бинобар ин, дар системаи тадқиқи матншиносӣ марҳалаи маҷаллавии матнҳои бадеӣ дорои мавқеи ба худ хос ва муайянкунанда буда, бозгӯи

иртиботи комили нақди матн ба соҳаи рӯзноманигорӣ мебошад.

6. Нигоҳе ба таърихи нақди матн

Матншиносӣ бо вучуди он ки дар солҳои наздик чун риштаи мустақили илми адабиётшиносӣ шинохта шудааст, таърихи қадим дорад. Нисбат ба дигар бахшҳои адабиётшиносӣ муқаддамтар арзи ҳастӣ намудани нақди матн аз табиату вазоифи он, ки бо хат, матн ва шакли воқеии тафаккур иртибот дорад, сар задааст. Асари бадеӣ, тавре ки Саноии Ғазнавӣ изҳор намуда, маҳсули заҳмоти бурдборонаи эҷодист:

Ҳарза н-овардаам ман ин тасниф,
Ҷону дил кардаам дар он таълиф.
Ресмон кардаам тану ҷонро,
То ба сӯзан бикандаам конро.

Ин маҳсули ранҷҳои адиб, ки тавассути ҷаҳонбинӣ ва завқу маҳорати нигорандагии эҷодкор чун ганҷи бебаҳои фарҳанг зухур мекунад, баъдан бо даҳолати номуносиби котибону носихон таҳриф ёфта, баъзан, ба ҳадде мерасад, ки бо воридоти беруна маҳлут ва аз асли худ фарсахҳо дур мешавад. Ба қавли доктор Абдулҳусайни Зарринқӯб, «маҳсусан илҳои ашъори дигарон ба кутуби назму наср тадовил доштааст ва нухтанависон ва қироъаткунандагони кутуб ҳар ҷо шеърро аз касе ба хотирашон мегузаштааст, онро дар ҳошия ё байни сутур ва ё ҳатто дар матни китоб илҳок мекардаанд» (51, 47).

Ин вазъи номатлуб адибону суҳанваронро ба ташвиш меовард ва мубадону дабирони равшанзамир, ки аз ҳунари виростории матн оғаҳии комил доштанд, дар асоси қиёси нусах ба барқарории мутуни саҳеҳи осори ниёгон саҳм мегирифтанд. Ва ин кӯшишот дар таърихи матншиносии тоҷик чун аввалин падидаҳои нақди матн дорои арзишҳои илмӣ мебошанд. Донишмандон ва дабирони қадим матнҳои нисбатан комили «Авасто», «Қорномаи Доро», «Ёдгори зарирон», «Дарахти асурик», «Аржанг»-и Монӣ барин ёдгориҳои адабӣ ва ахлоқиву фалсафии аҷдоди форсизабонро барқарору баррасӣ намуда, бо ҳамин ба қисмати амалии матншиносии форсу тоҷик асос гузоштаанд.

Қоршиносону дабирони аҳди Сосонӣ аз таҷрибаи нухабардории аҷдоди хеш ва усули виростории Юнонзамин баҳра бардошта, гоҳи таъби осор ба дастхатҳо ва нусаҳои ба матни муаллиф наздик эътибори ҷиддӣ меододанд. Мутуни

рӯбардоршаванда ба асл қиёс ва дар зарурат бо камоли эҳтиёт ислоҳ мегардиданд.

Аз ин ҷихат, таърихи нигориши китоби паҳлави «Худойнома» («Хватайномак»), ки ба охири салтанати Сосониён, давраи шоҳаншоҳии Яздигурди III (632-651м.) рост меояд, мисоли хубест. Мусаннифон деҳқон Донишвар, мубад Ардубади Фаррухон ва ходими дарбор Ромин дар асоси гирдоварӣ, татбиқи мутун ва таҳриру нақди ривоёти зиёд китобе бо номи «Худойнома» фароҳам оварданд, ки воқеаҳои он «аз даврони нахустин подшоҳони ҷаҳон оғоз мешуд ва то поёни шоҳаншоҳии Хусрави Парвиз идома меёфт» (55,32). Ин аст, ки китоб баъдҳо маъруфияти зиёд касб намуд ва дар давраи хилофат чандин маротиба ба забони арабӣ тарҷума шуда, ки беҳтарини онҳо тарҷумаи Ал-Мукаффаъ мебошад. Вале чун дар замони истилои Искандар, дар аҳди пирӯзии арабҳо низ, китобҳо ва марказҳои зиёди фарҳангӣ нобуд гардиданд ва ин ҳолат табиист, ки дастовардҳои нақди матни осори паҳлавиро ҳам аз байн бурд.

Инкишофи минбаъдаи нақди матн ба вусъати ҷаъолияти китобдорӣ, таълифу тарҷума ва тафсири китобҳо дар аҳди Сомониён вобаста аст. Дар «Савонех-ул-ҳикмат», «Сари пули бозор» ном китобхонаҳои машҳури Бухоро китобҳои нодир ва навиштаҷоти муътабари зиёде ба забонҳои паҳлавӣ, форсӣ, арабӣ, лотинӣ нигоҳдорӣ мешуд. Чунин маҳзанҳои китобнигоҳдорӣ дар Балх, Тӯс, Марв, Ҳирот, Самарқанд, Ҳуҷанд ва дигар шаҳрҳои марказӣ амал мекарданд, ки онҳо дар ҷаъолияти носихӣ ва виростории мутафаккирони давр имконияти мусонид фароҳам оварданд. Бинобар ин, мубадону дабирони аҳди Сомонӣ ҷаъолияти мутафаккирони тоисломиро дар шакли боз ҳам мукамал идома дода, дар тасхеҳи мутуни адабию илмӣ кӯшишҳои судманд намудаанд. Аз ин ҷихат, ҷаъолияти носихии Абӯалӣ Муҳаммад ибни Муҳаммади Балъамӣ дар ҷараёни тарҷумаи форсии «Таърихи Табарӣ», ки бо супориши амир Аӯсолеҳи Мансур ибни Нӯҳ (961-976) ба вуқӯъ пайваستا буд, ҷолиби диққат аст. Абӯалии Балъамӣ, ки мувофиқи шаҳодати устод Парвиз Нотили Хонларӣ, худ соҳиби китобхонаи азим буда, чун шахси босалоҳияти давлатӣ сарчашмаҳои бозтибори зиёдеро дар ихтиёр доштааст, хангоми тарҷума ба матни арабии «Таъриху-р-русул ва-л-мулук»-и Имом Табарӣ муносибати ҷиддии танқидӣ мекунад.

Тафсилоти нобаҳангом, тақрори ночойи нақлу ривоёт, безътиборӣ ба ихтилофи манобеъ, муносибати ғайриэҷодӣ ба

накли ноқилон мутарчимро водор менамояд, ки бо истифода аз усули талхис ба тасхех ва ихтисори фаровони матни асл даст дошта бошад. «Балъамӣ, – қайд намудааст таърихшинос М. Исоматов, – матни «Таъриху-р-русул ва-л-мулук»-ро дар шаклҳои гуногуне, ки Табарӣ ба ҳини накли рӯйдодҳои як сол айнан як хабарро (бе таҳқиқ) дар панҷ ё шаш ривоятӣ қисса бо ихтилофи ровиёни манбаъҳо меорад, бо ашколаш қиёс намуда, (ба таҳқиқ) яке аз ин ривоятҳоро, ки аз диди хеш ва соири муаррихон саҳеҳтар ва ба ҳақиқат наздиктар ба назар мерасид, мепазирад» (55, 21). Ихтисороти ин асари 13–ҷилда ба дараҷае қорӣ ва қатъӣ буд, ки талхис якҷоя ба афзудаҳои Балъамӣ як китоби 454- саҳифаро ташкил дод ва он мувофиқи табақабандӣ ва масъалагузори мутарчиму мусанниф ба 4 бобу 437 фасл чудо карда шуд.

Дар тадқиқи матншиносии маҳз афзудаҳои хурду бузурги Балъамӣ, ки шумораашон ба 175 мерасад, қимати бештар касб мекунамд. Зеро ба тавассути воридот тасхех, тақрир ва таъйиноти муаллиф барин масоили нақди матн ба миён гузошта мешавад. Ин афзудаҳо, аз ҷумла қиссаҳои мулуки Аҷам дар аҳди Сулаймон, Баҳроми Ҷӯбин, мулуки Араб дар аҳди Кубод, Баҳроми Гӯр, Яздигурди Шаҳриёр дар Хуросон, пораҳои шеърӣ..., ба сарчашмаву маълумотномаҳои муътамад така дошта, на танҳо боиси ислоҳи баъзе иштибоҳҳои Имом Табарӣ гардидаанд, инчунин дар барқарор намудани матнҳои азбайнрафтаи осори хаттии ниёгон низ саҳм гирифтаанд. Балъамӣ қаринаҳои пурраву саҳеҳи порчаҳои шеърӣ матни арабии «Таърихи Табарӣ»-ро барқарор намуда, баъзан, оид ба таърихи эҷоди онҳо маълумоти дақиқ медиҳад. Аз ҷумла, аз таърихчаи қасидаи 24-мисрағӣ чунин ёдовар шудааст: «Ва шоире, номи вай Умайя ибн ас-Салт аз бани Сақиф, ўро (подшоҳ Сайфрӯ – К.А.) мадҳе гуфтааст. Ва аз он қасида Муҳаммад ибни Қарир, раҳматуллоҳи алайҳи, ду-се байт беш нагуфтааст, мо онро тамом бигӯем» (1,559).

Фаъолияти матншиносии Балъамиро таърихи эҷоди байти:

Қазонӣ қазохул –л-Лоҳу шарра қазоиҳи,
Қизоа Синимморин ва мо қона зо занби –
(Абдулӯззо ибни Имруул Қайс)¹

¹ Маро подоши Синиммор дод ва Худо ўро сазои бад диҳад, Синимморро гуноҳе набуд.

боз ҳам хубтар ошкор месозад. Мутарҷим бар хилофи нусхаи асл баробари барқарор намудани матни комили ин қасидаи аз 10 байт иборат таърихи эҷоди онро низ хеле муфассал тадқиқ менамояд, ба дараҷае ки хонанда дар бораи муаллиф ва сабабҳои дар байни қавми араб паҳн гардидани он огоҳии комил пайдо мекунад (1, 490-491).

Ҳамин тариқ, таҳлису тасҳеҳи матн, ки тамоми лаҳзаҳои созмонӣ, маънавию лафзӣ ва услубии асарро фаро гирифтааст, ба бобҳои фаслҳо чудо кардани мундариҷаи он ва, ниҳоят, афзудаҳои бисёри муфассалу мухтасар масъалаи дигари нақди матн – таъйиноти муаллифро ба миён мегузорад. Тақрибан ҳамаи муаллифоне, ки ба тадқиқи матни форсии «Таърихи Табарӣ» пардохтанд, аз ҷумла Е.Э. Бертелс, Маликушшуаро Баҳор, А. Шаҳобӣ, О.И. Смирнова, Б. Ғафуров, П.Д. Бойматов, М. Исоматов, бар онанд, ки Абӯалии Балъамӣ дар нигориши ин асар **бештар муаллиф асту камтар мутарҷим** (55, 49). Ба исми ин мутафаккир номгузори шудани матни форсии «Таърихи Табарӣ» ва ҳатто китобро чун «Табарии форсӣ» ва «Таърихи Балъамӣ» ном бурдани олимони гуногун бар он аст, ки Абӯалии Балъамӣ, пеш аз ҳама, чун муаллиф шинохта шудааст.

Дар ин аҳд на танҳо дар марказҳои бонуфузи ҳукумати, инчунин дар дарбори ҳокимони ноҳияву вилоят низ таснифу танзими осор ба ҳукми анъана даромада буд. Аз ҷумла, бо супориши ҳокими Тӯс Абӯмансур Муҳаммад ибни Абдураззоқ (951-963) мубадону донишмандон бо роҳбарии Абӯмансури Муаммарӣ дар асоси ҷамъоварию омӯзиш ва тарҷумаи татбиқи мутуни қиссаву ривоёт матни саҳеҳу комили «Шоҳнома»-ро ба табъ расонданд, ки баъдҳо асоси «Шоҳнома»-ҳои Дақиқӣ ва Фирдавсӣ гардид.

Муқаддимаи «Шоҳнома»-и Абӯмансурӣ низ баъзе лаҳзаҳои раванди нақди матн ва усули виристории аҳди Сомониёнро равшан месозад. Аввал ин ки дар ин аҳд таснифу танзими номаҳо ба зиммаи мубадони кордида гузошта мешуд ва Абӯмансури Муаммарӣ барои тадвини «Шоҳнома» Шамоҳ писари Хуросонӣ, Яздондоди писари Шопур, Моҳи Хуршед ва Шодон писари Барзинро аз шаҳрҳои мухталиф интиҳоб намуд. Ва табиист, ки гоҳи нусхабардорӣ ба кори тасҳеҳи матн эътибори комил дода мешуд ва матни асосӣ ба ҷандин матнҳои дигари муътамад ҷиддан татбиқ ва маъхазҳо дар дохили матн ишора мегардид «Ва андар номаи писари Мукаффаъ (тарҷумаи арабии

«Худойнома» – К.А.) ва Ҳамзаи Исфаҳонӣ ва монандагон эдун шунидем, ки аз гоҳи Одам... то бад-ин гоҳ... панҷ ҳазору ҳафтсад сол аст... ва ҳамчунин аз Муҳаммад Ҷаҳими Бармакӣ маро хабар омад ва аз Зодуӣ бинни Шохуӣ ва аз номаи Баҳроми Исфаҳонӣ, ҳамчунин аз роҳи Сосониён Мӯсо бинни Исои Хусравӣ ва аз Хушшоми Қосими Исфаҳонӣ ва аз «Номаи подшоҳони Порс» ва аз «Ганҷина»-и Маъмун ва аз Баҳромшоҳ Мардоншоҳи Кирмонӣ ва аз Фаррухони мубадони мубад Яздиғурди шаҳриёр ва аз Ромин... огаҳӣ ҳамчунин омад» (31, 25-26). Умуман, қимати илмӣ ва маъруфияти минбаъдаи «Таърихи Балъамӣ» ва «Шоҳнома»-и Абӯмансурӣ барин асарҳо, пеш аз ҳама, дар он аст, ки мутоби онҳо дар сатҳи баланди таҳиягарӣ ва виростории давр омода гардидаанд.

Дар қуруни баъдӣ таваҷҷуҳи ҷомеа ба осори ниёкон ва мероси адабию илмӣ халқҳои араб, юнон, ҳинд ва ғ афзоиш ёфт, ки ин ҳолат бозори носихони эронинаҷдро боз ҳам гармтар намуд. Ба қавли олими китобшинос Сафари Сулаймон: «На фақат дар ҳудуди имрӯзаи Эрон ва Осиёи Миёна, балки инчунин дар бархе аз қисматҳои Афғонистон ва Покистон, ноҳияҳои ҳамсарҳадди Қафқоз, Осиёи Сағир, Ҳиндустон ва Туркистони Чин китобҳо аз охири асри IX то ҳудуди ибтидои қарни XVI ба забони адабии расмӣ тоҷикӣ навишта ва ҷоп мешуданд» (102, 4). Аз ҷумла, бунгоҳи азими китобсозии Ҳирот, ки дар қарни XV аз тарафи шохзода Бойсунгур (1397-1433) таъсис ёфта, шумораи зиёди фозилону мутахассисонро гирд оварда буд, дар қори тадвину тасниф ва таъбу нашри матнҳои саҳеҳу комили осори Фирдавсӣ, Анварӣ, Заҳири Форёбӣ, Низомӣ, Саъдӣ, Амир Хусрави Дехлавӣ, Аттори Нишопурӣ, Ҷалолиддини Балхӣ, Ҳофиз, Камоли Хучандӣ ва дигарон мавқеи басо пурифтихореро ишғол мекунад.

Фаъолияти китобдории бунгоҳи Бойсунгур, аз ҷумла, меҳнати зарғаронаи таҳиягарони ҷопхона, ки бо роҳнамоии китобшиноси номӣ Камолиддин Ҷаъфари Табретӣ амал мекард, ханӯз диққати адабиётшиносону мутахассисони қуруни XV-XVI-ро ба худ ҷалб намуда буд. Давлатшоҳи Самарқандӣ дар «Тазкират-уш-шуаро», Хондамир дар «Ҳабиб-ус-сияр», Соммирзои Сафавӣ дар «Тухфаи Сомӣ» ба меҳнати китобдорӣ ва таҳиягарии бунгоҳи Бойсунгур баҳои баланд додаанд. «Бойсунгурхон саъй ва ҷаҳди бисёре намуд дар ҷамъ овардани суханони Амир Хусрав, – менависад Давлатшоҳ, – ва ҳамоно яқсаду бист ҳазор байт ҷамъ намуда

ва баъд аз он ду ҳазор байт аз газалиёти Хусрав чое ёфта, ки дар девони ӯ набуда» (45, 150). Таҳиягарони бунгоҳи мазкур хангоми таснифу танзими матн аз татбиқи нусхаҳои мухталиф, ба дигар нусхаҳо тарҷеҳ додани нусхаи қадимаи асар ва муайян намудани муаллифи матни адабӣ (атрибутсия), ки ҳоло аз рухҳои асосии матншиносӣ дониста мешаванд, бомуваффақият истифода кардаанд.

Баъдҳо, ба сабаби шиддат гирифтани воқеаҳои сиёсӣ ва камъятибор гардидани ҳаёти фарҳангии марказҳои пурқуввати адабӣ рафти истинсохи осори ниёгон як андоза суст гардид. Бо вучуди ин, қисматҳои амалии нақди матн беш аз пеш инкишоф меёфт. Таҳиягарон ба матн на чун муншии одӣ, балки чун муҳаккики варзида муносибат мекарданд. Аз ин ҷиҳат, мутуни рубоиёти Умари Хайём бо номи «Тарабхона», Девони Ҳоконии Шарвонӣ ва «Ҳамса»-и Низомӣ, ки дар қуруни XV-XVII масеҳӣ аз тарафи Ёраҳмад ибни Ҳусайн Рашидии Табретӣ ва Дӯстмуҳаммад Дарахчӣ таҳия гардидаанд, ҷолиби диққат аст. Мураттибон чандин нусхари татбиқ намуда, дар ҳошия гуногунхониҳо, сатрҳо, абёт ва порчаҳои шеърӣ аз мутуни пешин уфтодаро қайд мекунанд. Моҳияти фаъолияти матншиносии Ёраҳмад ибни Ҳусайн дар он аст, ки ӯ таърихи матни рубоиётеро, ки то нимаи қарни XV ба Ҳаким Хайём нисбат меоданд, омӯхта, онҳоро аз рӯйи мавзӯ, мундариҷа ва машқукиашон ба фаслҳо ҷудо карда, таҳти унвони «Тарабхона» китобат намуд. Умуман, мутафаккирони қуруни вусто дар пайдоиш ва ташаккули роҳи равиш ва усулҳои илмӣ тадқиқи таҳияи матн хизмати босазое кардаанд. Аммо ҳанӯз таҷрибаи таҳиягариҳои онҳо ҷиддан омӯхта ва аз лиҳози илмӣ ҷамъбаст нашудааст.

Манбаи дигари бозътимоди матншиносии муосир шуруҳоти асри миёнагӣ маҳсуб меёбад. Барои шарҳи амиқу дақиқ ва баҳои ҳақиқии мафҳумҳои адабӣ шорехро лозим аст, ки ба матни саҳеҳ, комил ва аз ҳаробкориҳои давр эмин сарукор дошта бошад. Ин ҳолат ӯро водор мекунад, ки аввал дар асоси нақди нусхаҳои гуногунбунёд эътиборнокӣ ва асолати матни тафсиршавандаро барқарор намояд. Ин аст ки шорехони асри миёнагӣ чун Абдулатиф бини Абдуллоҳи Аббосӣ (дар шарҳи «Маснавии маънавӣ» ва «Ҳадоиқ-ул-ҳоқиқ»), Муҳаммад Акрами Мултонӣ (дар шарҳи «Гулистон»), Муҳаммад Ғиёсиддин (дар «Баҳори борон»), Абдулҳасани Фарохонӣ (дар шарҳи «Бӯстон»), Сирочиддин Алихони Орзу (дар «Ҳиёбон») роҳҳои мухталифи таҳияи матнро истифода

карда, дар ташаккули танқиди матни осори классикони асримиёнагӣ саҳми босазо гузоштанд. Бинобар ин, таърихи ташаккул ва моҳияти шарҳнависиро ба ҳисоб нагирифтани боиси ноқисии асосҳои назарӣ ва усулҳои илмии матншиносии муосир мегардад. «Яке аз сабабҳои то имрӯз амиқ муайян нашудани асосҳои метудулучӣ ва усулҳои нақди матн ба эътибор нагирифтани таҷрибаи шореҳони осори адабиёт, – қайд кардааст профессор А. Насриддинов. – Аксар натиҷаи хулосаҳои навақар ҳосилкардаи моро шореҳон чандин аср муқаддам пай бурда, пажӯҳишоти ҳешро дар ҳамин замина пеш мебуданд» (83, 106).

Аввалан, таҳиягарон ва шореҳони қуруни вусто замони китобати матнро меъёри муътамадӣ ва муътабарии нусхаҳо медонистанд. Таҳиягарон ҳангоми таҳия нусхаи қадима ва ба давраи зиндагии муаллиф ҳарчи наздиктарро чун асос қабул карда, дигар нусахро ба он татбиқ менамуданд. Мувофиқи ин усул муътабартарин нусха дастхати муаллиф ва баъд матни аз рӯйи дастхат рӯбардор шуда ҳисоб меёфт ва интиқоди матн ҳам дар асоси онҳо сурат мегирифт. Абдулатифи Аббосӣ аз рӯйи ҳамин усул илҳοқӣ будани 2000 байти «Маснавии маънавӣ»-ро муайян ва байтҳои зиёдатиҳо бо ҳарфи «д» ишора кардааст. Ё худ шореҳони «Гулистон» бо ин роҳ тасарруфи котибон будани баъзе порчаҳои асарро муайян намудаанд. Аз ҷумла, Алиҳони Орзу мисраъҳои:

В-ар набувад маркаби раҳвор ром,

Пой тавонад, ки равад чанд гом – ро

байти дахил пиндоштааст, зеро дар қадимтарин нусхаи «Гулистон» байти мазкурро дучор наомадааст.

Истифодаи ин усули нақди матн, ки дар матншиносии кунунии адабиёти Шарқ усули коррекция ном гирифтааст, махсусан дар адабиёти классикӣ форсу тоҷик хеле самаранок аст, зеро он матншиносро водор менамояд, ки гоҳи ба дахҳо ва садҳо нусхаи асар саруқор гирифтани ба чанд нусхаи қадимтар ва беҳтар таъия карда, ба натиҷаҳои дилхоҳ ноил шавад. Дар ҳақиқат, барои ба вучуд овардани матнҳои илмии «Шоҳнома» (дар дунё қариб 1000 нусхаи «Шоҳнома» вучуд дорад), девони Ҳофиз (қариб 480 нусха), «Ҳамса»-и Низомӣ (қариб 240 нусха), «Бӯстон» ва «Гулистон»-и Саъдӣ (қариб 160 ва 340 нусха) коррекция усули аз ҳама мувофиқи танқиди матн аст, ки заминаи онро шореҳони асримиёнагӣ гузошта буданд.

Баъдан, шореҳон ба тамоми нусахи дастрас назари интиқодӣ дӯхта, ба таърих ва шароити ба вучуд овардани нусаҳо, забону услуб ва мантиқи баён, шароити иҷтимоӣ ва майлҳои сиёсии котибон эътибори комил додаанд. Ин шеваи нақди матнро, ки бо усули таърихӣю мантиқӣю матншиносии муосир мувофиқат дорад, профессор А. Насриддинов шартан усули қазовати мантиқӣ номидааст. Шеваи қазовати мантиқӣ ба матн иртиботи комил дорад ва муҳокимаҳои он танҳо дар алоқамандӣ бо матн эътибори қонунӣ пайдо мекунад. Дар акси ҳол дар нусах тасарруфот мавқеъ пайдо карда, асолати матн коҳиш меёбад. Аз ин ҷиҳат, муносибати шореҳон ба байти зерини Шайх Саъдӣ ҷолиби диққат аст:

Банӣ одам аъзои якдигаранд,

Ки дар офариниш зи як гавҳаранд.

Шореҳони «Гулистон» бар онанд, ки калимаи охири мисраи аввал якдигаранд – ноқис аст ва маънои матлубро дуруст ифода карда наметавонад. Аз ҷумла, Мавлоно Ҳодии Алӣ зимни шарҳи порчаи боло менависад: «Ҳама мардум чун як бадан ҳастанд ва ҳар воҳид ба манзалаи узве, сабабаш ин ки дар офариниш аз як гавҳар, яъне Одам, алайҳиссалом, будаанд: ҷунончи аъзо аз як ҷисм» (124, 35). Ин маъниро дигар олимони низ тасдиқ дошта, ақида доранд, ки ба ҷойи: بیکدیگر бояд یک бошад ва он вақт ҳама дар ҷойи худ қарор мегирад: «Банӣ одам аъзои як пайкаранд».

Бояд гуфт, ки мазмуни мисраи боло така ба ҳадиси ҳазрати Муҳаммад (с) дорад, ки гуфтааст: Дар ҳақиқат, муъминон чун ҷасади як одаманд. Ин ҷо калимаи ҷасад ба пайкар мувофиқати комил дорад. Бо ин ҳама шореҳон тасҳеҳи мисраи болоро зарур нашуморидаанд, зеро дар ягон нусаха калимаи «пайкар»-ро дучор наомадаанд, то фикрашонро дар қиёс ба он собит созанд. Пас, шеваи таърихӣю қиёсии нақди матн низ ҳанӯз дар фаъолияти матншиносии мутафаккирони асри миёна мавқеъ доштааст. Ҳамин тариқ, фаъолияти нусаҳшиносон, таҳиягарон ва шореҳони қуруни вусто асоси ҳуҷҷатӣ ва дақиқияти мутунро таъмин намуда, ба ҳар гуна худсариҳо ва тасарруфот ба матн монё мешавад ва барои инкишофи матншиносии муосир заминаи муносиб фароҳам меоварад.

Фаъолияти нусаҳшиносӣ, таҳиягарӣ ва шарҳнависиҳои ниёкони мо аз як баҳши қори амалӣ мунтазам ба қисмати махсуси илми адабиётшиносӣ инкишоф ёфтани матншиносиро ба таври возеҳ ошкор месозад. Дар таълифоти олими

барчасти карни XIX озар Абдулгани Холисақоризода бошад, ин чараён ба дараҷаи муайяни тақомул расидааст. Истеъдоди комил, маҳорати баланди забондонӣ ва маълумоти барчасти филологӣ ба олим имкон доданд, ки як қатор шартҳо ва усулҳои барқарор намудани матни интиқоди ро муайян намояд. Аввалан, муҳаққиқ пеш аз таъриқи мутун таърихи китобати онҳоро меомӯзад ва бо ин роҳ дараҷаи муътамадӣ, саҳеҳият ва ба қадом муаллиф мутааллиқ будани нусхаҳоро муайян мекунад. Баъдан, мусанниф дар замиа ба қисмати илмии матн диққати ҷиддӣ медиҳад ва дар ин ҷо фаъолияти матншиносии олим бо қамолӣ амиқӣ зоҳир мебардад.

Абдулгани Холисақоризода **инверсия, атетеза, шуруҳот** барин масоили муҳими матншиносиро дар таҷрибаи таҳиягари худ хеле хуб истифода кардааст. Ҳамчунин, олим мавқеъ ва тарқиби дастхатҳоро бо истилоҳоти нусхаи аввал, нусхаи муътамад, нусхаи саҳеҳ, нусхаи ҳасана, нусхаи зоҳира, нусхаи басита, нусхаи ғайримуътамад ифода ва гуногунхониҳову саҳву хатоҳоро бо ҳуруфоту аломатҳои махсус ишора намудааст, ки ин барои матншиносии имрӯз чун манбаи бозтамоид қимат дорад.

Фаъолияти тадқиқотии номбардагон гувоҳ бар он аст, ки нақди матн дар адабиётшиносии қуруни вуқои Ҳовари наздик ба қомеъҳои назарраси илмӣ тадқиқӣ ноил ғардида будааст. Баъзе матншиносон аввалин падидаҳои илмии нақди матнро дар адабиёти Ҳовари наздик ба фаъолияти таҳиягарони Аврупо нисбат медиҳанд: «Қӯшишҳои нисбатан ҷиддӣ ба манзури тасҳеҳи мутуни адабии Ҳовари наздик фақат аз нимаи дуқуми қарни нуздаҳум дар Урупо оғоз ғардид. Интишори осори адабии Шарқ аз тарафи муҳаққиқони урупоӣ ба қор бурдани шеваи илмӣ дар тадвини мутун поягузори қард» (29, 20).

Дар ҳақиқат фаъолияти мутахассисони аврупоии нақди матн дар асри XIX аз нигоҳи илмӣ пешрав буд, ки ин ҳолатро, алалҳусс, аз тасҳеҳу таъби «Лубоб-ул-алқоб»-и Муҳаммад Авфии Бухорӣ аз тарафи донишманди маъруфи англис Эдвард Браун мушоҳида қардан мумкин аст. Чунонки профессор А.Насриддин қайд кардааст, Э.Браун ҳангоми таҳияи матни илмӣ «Лубоб-ул-алқоб» қойҳои офатрасида ва ҳаробшудаи нусхаҳои мавриди истифодаро бидуни тасарруф қолӣ мемонад ва бо бисёрнуқта ишора мекунад. «Қол он ки дар таърихи таҳияи мутуни классикӣ борҳо ба мушоҳида расидааст, ки

тахиягарони сахлангор ин гуна ҷойҳоро аз рӯи нусхаҳои камарзиш пур мекунанд ва матнро «комил» месозанд» (82,313).

Ба ҳар ҳол, чунин ба назар мерасад, ки то ҳол таърихи нақди мутуни адабиёти Ховари наздик ба таври зарурӣ омӯхта нашудааст. Бинобар ин, матншиносии муосир тақозо дорад, ки дар баробари К. Лахтман, Э.Браун, А.Шлетсер, И. Добровский, А.Шахматов барин нахустолимони матншиносии Россия ва Аврупо ғаёлияти матншиносии мутафаккирони куруни вустои форсу тоҷик низ омӯхта шуда, бурду бохти онҳо дар ин баҳши илм ба таври дақиқ нишон дода шавад.

7. Иродаи эҷодии нависанда

Иродаи эҷодии нависанда мафҳумест, ки бори аввал аз тарафи матншиносии рус Н.К. Пиксанов соли 1923 истифода шуда, муҳимтарин масъалаҳои матншиносӣ, махсусан матншиносии адабиёти муосирро дарбар мегирад. Иродаи эҷодии нависанда ин ғаёлияти бошууруна ва мақсадноки адиб аст, ки дар шакли матни асари бадеӣ воқеъ гардидааст.

Тадқиқи иродаи эҷодии нависанда, чун принсипи асосии матншиносӣ, на танҳо барои интиҳоби матни асосӣ (оид ба интиҳоби матни асосӣ баъдтар суҳбат мекунем), балки, пеш аз ҳама, барои ба ботинии эҷоди муаллиф дохил гардидан, ба таҳлили амики чараёни эҷоди адиб имконият пайдо кардан, ҷаҳонбинӣ, услуб ва тарзи ифодаи санъаткорро равшан дарк намудан шароит фароҳам меоварад. Бинобар ин, ҳангоми омӯзиши иродаи эҷодии нависанда бояд тамоми тарафҳои алоқамандии адиб ба ҳаёт, чун муҳити иҷтимоиву синфӣ, вазъияти сиёсӣву иҷтимоӣ ва фарҳангӣ мавриди баррасӣ қарор гирад.

Иродаи эҷодии нависанда ҳамеша якранг нахоҳад буд. Вай, мисли ҳар амали эҷодӣ, аз тавлиди гоя сар карда, дар тамоми давраи таърихи эҷоди асар ҳамвора дар тағйирот аст. Махсусан, дар замони шӯравӣ, вақте ки ба муҳимтарин воқеаҳои сиёсӣву иҷтимоии давр ҳамовозии нависанда лозим мешавад, ҳатто ба асари пурра баанҷомрасида низ тағйироти минбаъдaro чашмдор будан зарур аст. «Таърихи адабиёти шӯравӣ, – кайд кардааст матншиносии рус С.И. Тимина, – барои тасдиқи ақидае, ки иродаи эҷодии нависанда як чизи абадан шахшудамонда набуда, балки категорияи инкишофёбандаи ба паҳлуҳои бисёри таҳаввули ботинии нависанда ба замон марбут мебошад, маводи фаровоне дар даст дорад» (110,110).

Зохиран, аз тарафи муаллиф ҳамвора тағйир додани матни бадеӣ гуё вазифаи матншиносиро оид ба муайян намудани иродаи эҷодии нависанда осон мекунад. Яъне, ҳар он чӣ, ки баъдтар навишта, таҳрир ёфта аз нав дида мешавад, нисбат ба таҳрир, нусха ва чопи аввал бартарӣ дошта, боло меистад ва бинобар ин дар худ охирин иродаи эҷодии нависандаро таҷассум менамояд. Иродаи эҷодии нависанда дар тағйироте, ки тавассути майлҳои гоёӣ, ҷаҳонбинӣ, нуқтаи назар ва услуби адабиву эстетикӣ нависанда ба амал омадааст, тазоҳур мекунад.

С.Айнӣ асоси комёбиҳои нависандагиро дар меҳнати бурдборонаи эҷодӣ медонист ва баробари таълифи асарҳои минбаъда, бо назардошти мулоҳизаҳои танқиди адабӣ ба такмили мундариҷавию бадеии асарҳои пешина кӯшиш намудани адибонро шартӣ асосии эҷодкорӣ мешумурд: «Нависандае, ки дар болои асари танқидшудааш дубора қор накарда ва онро дуруст нанамуда, дар фикри эҷод қардани асари беайб меафтад, ба он падаре монанд аст, ки дар тарбияи фарзанди чалазоидашудааш кӯшиш нанамуда ва ўро дар мавқеи тамоман ҳалокшуда гузошта, дар фикри зоёндани ягон бачаи пурра беайбе меафтад» (22,120),– навиштааст устод дар як мактубаш ба Абдусалом Деҳотӣ.

Вақте ки ба таҳрирҳои минбаъдаи як қатор асарҳо, аз ҷумла, достони «Ҳасани аробакаш» назар меафканем, таъсири танқиди адабиро дар тағйиру такмили минбаъдаи асарҳо баръало эҳсос мекунем. Достони «Ҳасани аробакаш» бори аввал дар маҷаллаи «Шарқи сурх» (1953, №12; 1954, №1-7) ва соли 1954 чун китоби алоҳида ва дар дохили «Асарҳои мунтахаб»-и шоир ба таъъ мерасад ва таҳрири дувумбораи дoston ба нашри соли 1961 рост меояд.

Баъди чопи нахустини достони «Ҳасани аробакаш» мунаққидони зиёде аз қабилӣ Ю. Бобоев, Н. Маъсумӣ, А. Сафронов, С. Табаров, Р. Тошматов оид ба мундариҷа ва услуби баёни асар мулоҳиза ронда, онро чун асари марҳалавии адабиёти нави тоҷик қаламдод қарданд. Дар баробари ин нақди адабӣ норасоҳои лафзӣву маънавии достони «Ҳасани аробакаш»-ро низ ошкор намуд. Мулоҳизаҳои танқидӣ дар хусуси «Ҳасани аробакаш» адибро водор мекунад, ки матни дostonро дигарбора ҷиддан таҳрир намояд (Дар бораи таҳрири «Ҳасани аробакаш» ниг. ба бахши «Аз таърихи эҷоди достони «Ҳасани аробакаш»).

Пас, дар матнҳои соли 1961 ва минбаъдаи дoston мухтaвои эҷодии М. Турсунзода пурра зоҳир гардидааст.

Бояд гуфт, ки тағйирёбии иродаи эҷодии нависанда танҳо ба муносибати нақди адабӣ вобаста набуда, омилҳои гуногун дорад. Танкиди адабӣ нахустин нашри китобии «Марги судхӯр»-ро гарму ҷӯшон пешвоз мегирад. «Умуман китоби С. Айни ҳам барои муҳаққиқи адабиёт, ҳам барои тарғиботчиён ва ҳам барои оммаи хонандагон мароқангез аст» (74, 19), – гуфтааст Д. Молдавский нахустин матни китобии «Марги судхӯр»-ро дар назар дошта.

Вале матни соли 1939-и қисса худи С.Айниро қаноатманд кунонида натавонист, зеро дар он ҷаъолияти персонажи асосӣ –Қоришқамба танҳо дар шаҳр маҳдуд мешавад, ҳоло он ки судхӯрӣ чун зухуроти манфии иҷтимоӣ тамоми ҷомеаи феодалии Бухорои охири асри XIX ва ибтидои асри XX-ро фаро гирифта буд ва дар сурати ба ҳисоб нагирифтани ҳама паҳлуҳои муносибатҳои судхӯрӣ мавқеи иҷтимоии асар пурра ҳувайдо намегардид. «Вақте ки худ ба назари худтанқидкунӣ хонда баромадам, – қайд кардааст нависанда дар сарсухани матни соли 1953, – дар ин китоб як камбудии муҳимро дарёфтам: ин камбудӣ асосан иборат аз ҳамин буд, ки дар воқеаҳои дар ин китоб нақл ёфта халқ кам иштирок мекард: дар асар... тарзи тороч кардани Қоришқамба оммаи меҳнаткашонро, хусусан деҳқонро, бо мисолҳои равшан нақл наёфтааст» (16, 7).

Бояд гуфт, ки фикри зарурати дар асар илова намудани ҷаъолияти судхӯрии Қоришқамба дар деҳот ба нависанда ҳангоми тайёр намудани нусхаи ўзбекии «Марги судхӯр» пайдо шуда буд ва адиб ба «Судхӯрнинг ўлими» (1946) се боби нав (бобҳои X-XII), ки воқеаҳои ба деҳот сар даровардани образи асосӣ бахшида шудаанд, илова менамояд. Ҳамчунин, нависанда боби X нусхаи тоҷикиро, мумкин, ба андешаи он ки зоҳиран аз ҳафти сужети асар як андоза берун аст, аз қисса мегирад.

Вале матни ўзбекии «Судхӯрнинг ўлими» низ иродаи эҷодии муаллифро пурра ифода карда наметавонист. Зеро, аввалан, Айни ба гурӯҳи нависандагон мутааллиқ аст, ки ба қавли адабиётшинос Р.Мусулмонӣ, «аз асари худ ҳеҷ қаноатманд намешаванд ва сари ҳар як ҷузъи он гаштаю баргашта андеша меронанд» (77, 13). Бинобар ин, худи андешаи ба забони тоҷикӣ аз нав ба ҷоп омода сохтани қисса маънои онро дошт, ки нависанда асарро аз нав таҳрир карданӣ.

Аз тарафи дигар, аз матни ўзбекии «Марги судхўр» партофтани боби Х (60 саҳифа) низ ба услуби эҷодии қисса мувофиқат надошт, зеро он зоҳиран аз ҳатти сужет берун намоёнд ҳам, дар асл чун қисмати таркибӣ барои ифодаи боз ҳам амиқи мундариҷаи ғоявии асар хизмат мекард. «Ниҳоят имсол – соли 1952 маро фурсате даст дод, ки ин асарро дубора кор карда баромадам ва дар вақти кори дубора чунонки камбудии ин китобро ислоҳ кардам, инчунин муомилаҳои векселиро ҳам, ки ба судхўрон вобастагии қавӣ дошт, Қоришқамба ҳам ба ин кор машғул шуда буд ва дар таърихи иқтисодии Бухорои амирӣ саҳифаи пурфочиаеро ташкил мекард, тасвир намуда, ба ҷойҳои муносиби асар даровардам» (16, 9).

Дар матншиносии адабии муосир ба сифати нусхаи арзишманд нусхаеро мешуморанд, ки дар он иродаи охирини нависанда бевосита, бе даҳолати қувваҳои ғаразнок ифода ёфта бошад ва, чи хеле ки маълум шуд, матни соли 1953 «Марги судхўр» ифодакунандаи охирин иродаи эҷодии С. Айнист.

Бояд дар назар дошт, ки як қатор гуногунхониҳои матнҳои ҷопӣ натиҷаи ҳамкорӣ ва ҳусни тафохуми муаллифону муҳаррирони адабӣ мебошанд ва дар онҳо иродаи эҷодии нависанда объективона тазоҳур кардааст. Масалан, охирин матни давраиҳаётии «Одина» матни соли 1948 мебошад, ки онро бо салоҳдиди устод Айни А. Деҳотӣ ба ҷоп ҳозир намуда буд.

А. Деҳотӣ хангоми ба ҷоп ҳозир кардани «Асарҳои мунтахаб»-и С. Айни онро гаштаю баргашта меҳонад ва баъзе фикрҳои ҳалталаб ва ҷумлаҳову порчаҳои шубҳанокро аз муаллиф пурсида, баъд мувофиқи салоҳдиди нависанда, тағйирот медиҳад. «Дар вақти якумин бор ҳонда баромадани маҷмӯаи «Асарҳои мунтахаб» баъзе саволҳо пеш омада буд... Ҳозир, ки пас аз саҳифабандӣ як бори дигар ҳонда ба ҷоп ҳозир карда истодаам, боз ба ҳамон саволҳо вохӯрдам. Рӯхсат диҳед акнун пурсам», – менависад А. Деҳотӣ ба устод Айни (48, 426). Аз ин рӯ, ҳамаи тағйироти дар ин нашр даровардаи А. Деҳотӣ, ки бо ризогии муаллиф сураат гирифтааст, чун тағйироти ҳуди нависанда шинохта мешавад.

Бояд гуфт, ки иродаи эҷодии нависанда баъзан зери таъсирҳои субъективӣ меҳонад, ки дар ин ҳолат матни минбаъд тағйирёфта бартариашро нисбат ба матни пешина аз даст медиҳад. Дастдарозӣ ба иродаи эҷодии нависанда дар шаклҳои гуногун зоҳир мешавад: «Асосҳои матншиносӣ ва асарҳои барҷастаи муҳаққиқони шӯравӣ тарзҳои гуногуни таҷовуз

кардан ба иродаи эҷодии нависандаро (таҳрир ва худтаҳриркунӣ, фишори рафиқона, вазъи замонае, ки асар дар он эҷод гардидааст ва ғайра) ба қайд гирифта, онҳоро ба қисматҳои эҷодӣ ва ғайризҷодӣ ҷудо намудаанд» (110, 135).

Дар солҳои пеш аз Ҷанги Бузурги Ватанӣ, дар даврае, ки қисми зиёди асарҳои С. Айни таълиф ва ҷоп гардидаанд, асарҳои бадеӣ ва илмӣ ба **муҳаррирони сиёсӣ** супурда мешуданд, ки вазифаи онҳо танҳо аз баҳои сиёсӣ додан ба асар иборат буд. Ва иродаи эҷодии нависанда борҳо зерӣ фишори мулоҳизаҳои муҳаррирони сиёсӣ қарор гирифтааст, ки тағйироти минбаъдаи романи «Дохунда», махсусан боби «Оташи ниҳонӣ» гувоҳ бар он мебошад (Дар дарси амалӣ оид ба таҳрири боби «Оташи ниҳонӣ» суҳбат мекунем).

Ё худ романи «Гузашти айём»-и Ҷумъа Одина соли 1976 ба поён расида, дар рӯзномаҳову маҷаллаи «Садои Шарқ» порча-порча ба таъъ мерасад. Соли 1978 ин роман аз тариқи нашриёти «Ирфон» бо теъдоди 14 ҳазор нусха ҷоп мешавад ва дар ҳамин ҳолат котиби комитети ҳизбии шаҳри Панҷакент, ки дар симои образи манфии Қосим Бобоевич (котиби ноҳиявии ҳизб) худро дида буд, ба Кумитаи марказии ҳизби коммунисти Тоҷикистон шикоят мекунад. Романи «Гузашти айём» аввал бо қарори бюрои Комитети Марказӣ ва баъдан бо қарори пленуми КМ ХК Тоҷикистон (апрели соли 1979) чун асари зиддисиёсӣ, зараровар ва бадномкунандаи воқеияти сотсиалистӣ маҳкум шуда, «тамоми 14 ҳазор нусха китоб (бо тасодуфе чанд нусхааш аз анбори комбинати полиграфӣ берун шуда буд) дар зерӣ теғ пора шуда, дар ҳавлии даруни комбинати полиграфӣ аз болояш карасин рехта, оташ заданд» (61,15). Ҳамин тариқ, муҳаррирони сиёсӣ ва мафкураи ҳоким тақдири романеро, ки нависанда он солҳо дар хотира пазонда, дар зарфи чор сол рӯйи когаз оварда буд, дар чанд рӯз ҳал мекунад.

Назарияи матншиносӣ хангоми ба ҷоп тайёр кардани асари бадеӣ ҳатман ба ҳисоб гирифтани иродаи эҷодӣ ва охириин иродаи эҷодии муаллифи онро талаб дорад. «Ба соҳаи кори эҷодии адиб ҳамаи эҷодкорихое, ки аз тарафи ӯ бошуурона ба ҷо оварда шудааст, ҳатто ин корҳо ба таъсири беруна ё бо маслиҳати шахси дигар ба вуқӯъ пайваستا бошад ҳам, дохил мегардад, вале ин таъсирро аз фишороварӣ ва даҳолате, ки ба он нависанда маҷбуран розӣ шудааст ё худ розигиашро додаст, фарқ кардан лозим аст» (92, 146).

Ҳамин тарик, чараёни эҷодӣ хеле мураккаб ва печдарпеч аст. Нависанда гоҳо дар рафти кор ва гоҳо баъди анҷом ва ҷопи асар дар он нокисии мазмунӣ, ғоявӣ ва услубӣ ҳис карда, онро борҳо тағйиру такмил медиҳад. Дар баробари ин, асар дар чараёни ҷоп ба даҳолати мошиннависон ва компютерчиҳо, мусахҳеҳон, муҳаррирон ва дигар шахсони масъул дучор меояд. Матншинос вазифадор аст, ки тамоми дастхатҳо ва матнҳои ҷопии асарро дар муқоиса омӯхта, матни ҳақиқии муаллифро, ки аз ҳама даҳолати беруна тоза буда, иродаи эҷодии муаллифро комилан ифода мекунад, пурра барқарор намояд. Б.Я.Бухштаб иродаи эҷодии нависандаро меёри асосии интиҳоби матн доништа гуфтааст: «Даст кашидан аз он (аз иродаи эҷодии нависанда – К.А.) маънои аз тамоми риштаҳои раҳнамои тадқиқоти матншиносӣ маҳрум гардиданро дорад» (40, 132).

8. Таърихи матн ва чараёни эҷод

Предмети омӯзиши матншиносӣ таърихи матни асар ба шумор меравад. Таърихи матни асар маънои кулл ва фарогир дошта, тамоми лаҳзаҳои сохтор, чараёни ташаккулу тақомули матнро аз нақша, тарҳи асар, қайдҳои хомакӣ, сиёҳнавису тозанавис то хурдтарин иловаву ихтисоротро, ки дар дастхату матнҳои ҷопии асар мувофиқи дарҳости нависанда ва ғайри ихтиёри ӯ рух додаанд, дар бар мегиранд. Бо вучуди ин, таърихи матни асар мактубу ёддошт, суҳанрониву мусоҳибаҳои хаттиву даҳонӣ барин мафҳумҳоро, ки дар чараёни ташаккул ва барқароршавии асар мавқеи муайян доранд, бевосита фаро намегирад. Ин аст ки дар матншиносӣ баробари истилоҳи таърихи матн истилоҳоти чараёни эҷод ё таърихи эҷоди асар истифода мешавад.

Истилоҳи таърихи эҷоди асар (творческая история произведения) бори аввал соли 1922 аз тарафи олими рус Н.Л.Бродский пешниҳод шуда, Н.К.Пиксанов дар мақолаи «Роҳи нави илми адабиёт. Омӯзиши таърихи эҷоди шоҳасарҳо (Принсип ва методҳо)» (1923) онро ҳамчун роҳи нави таҳлили адабиётшиносӣ ва тадқиқи пурсамари асари бадеӣ аз ҷиҳати илмӣ асоснок мекунад.

Таърихи эҷоди асар бо замони омӯзиш ва давраҳои марҳалаҳои таърихи адабиёт вобастагӣ дорад. Таърихи эҷод дар адабиёти қадиму асримиёнагии Шарқ ва адабиёти қадими русу дигар халқҳо мавқеи маҳдуд дорад, чунки дар нусхаҳои гуногуни асарҳои давраи мазкур тағйироти аз ғайри ихтиёри

нависанда баамаломада мавқеъ дошта, дар онҳо таъсири офаридаҳои муаллифони дигар низ мушоҳида мешавад.

Ҳангоми тадқиқи таърихи матн ва таърихи эҷоди осори нависандагони муосир низ дар бораи ба эътибор гирифтани ирода ва мақсадҳои эҷодии адиб, таъсири муҳит ва замонӣ маконро дар назар доштан зарур аст. Ба андешаи адабиётшинос Сироҷиддини Эмомқул, «давраҳои таърихӣ ва замон, пеш аз ҳама, ба воситаи адиб ба асар таъсири худро мерасонад» (137, 17).

Соли 1947 достони тамсилии «Парии Бахт»-и устод Лоҳутӣ аввал дар маҷаллаи «Шарқи сурх» ва баъд чун китоби алоҳида ба таъъ расид. Дар ин достон дар қатори образҳои мусбати Ҳакими Бахтшинос (Ленин), намоёнҳои халқҳои гуногуни Иттифоқи Шӯравӣ – Сергей, Латуге, Тухтасун, Шогадо, Эсхел Ҳомии Бахт (Сталин) низ амал мекунад, вале дар матни куллии «Парии Бахт», ки соли 1961 ба таъъ расидааст, образи Ҳомии Бахт (Сталин) ихтисор шудааст. Сабаби ҳазв шудани образи сардори давлати Шӯравӣ баъди маргаш ба шахпарастӣ маҳкум шудани ӯ мебошад ва шоир наметавонист шахсро, ки аз тарафи давлат маҳкум шудааст, чун образи мусбат пешниҳод намояд.

Тадқиқи таърихи эҷод ва таърихи матн ҳоло тамоми паҳлуҳои матни асари бадеӣ – образҳо, сюжет, бандубаст, забону услубро фаро гирифта, бо ҳамин як соҳаи самараноки таҳлили адабиётшиносиро ба вуҷуд овардааст. Ба гуфти матншиноси рус Л.Н.Душина, омӯзиши таърихи эҷод тасаввуроти муҳаққикро оид ба осон будани заҳмати нависандагӣ ба таълифи асари бадеӣ бартараф месозад: «Маҳз дар ҷараёни таҳлили таърихи эҷод дар бисёр маврид алоқаҳои хеле амиқи ботинии он ба замонҳои зоҳир мешавад, инчунин ҷиҳатҳои фардии рӯҳиву равонии бунёд, инкишоф ва тағйироти ҳамаи паҳлуҳои афкори эҷодӣ ва унсурҳои алоҳидаи он, аз қабили сюжет, тип, ҷузъиёти бадеӣ дарк ва ошкор мешаванд» (49, 194).

Аз ин ҷиҳат таърихи эҷоди нахустин қиссаи адабиёти давраи шӯравии тоҷик «Одина» ҷолиби диққат аст. Ин асар дар давраи хеле зарурӣ – ташкили Ҷумҳурияти мухтори Тоҷикистон (1924-1925), худшиносии халқи тоҷик, рад кардани ақидаи пантуркистон дар масъалаи мавҷуд набудани «як қавми бузург бо номи тоҷик» (С.Айнӣ), таваҷҷуҳ ба забон ва маданияти миллӣ арзи ҳастӣ намуда, ба наслҳои гуногуни хонандаи тоҷик таъсири калони маърифатӣ расонда истодааст. Таърихи эҷоди

киссаи «Одина» чун таҷассумгари ғаёлияти эҷодии нависанда дар давраи ҳассоси иҷтимоӣ дорои кимати баланди илмӣ мебошад ва маводи ба мо дастрас тағйиру тақмили паҳлуҳои гуногуни мундариҷа ва лафзи асарро бозгӯ менамояд.

Аввалин матн ба мо дастраси кисса «Саргузашти як тоҷики камбағал» (Аз хотираҳои истибдод) ном дошта, дар 13 шумораи рӯномаи «Овози тоҷик» (аз 23 ноябри соли 1924 то 5 майи соли 1925) ба таври нопурра chop гардид. Chop рӯзномавии кисса аз 11 боб иборат буда, матн он бо боби «Моҳи феврал» ба итмом мерасад.

Устод Айнӣ баъди он ки chop кисса дар рӯнома қатъ мегардад, онро аз нав кор карда, дар ҳаҷми 199 varaки ҳаҷмашон 34X20,5 бо ранги бунафш китобат менамояд ва кисса бо номи «Саргузашти як тоҷики камбағал ё ки Одина» соли 1925 ба Нашриёти давлатии Тоҷикистон пешниҳод мешавад.

Ҳамин тарик, аввалин матн китобии кисса, ки дар асоси дастхати тозанависшудаи муаллиф ба таъъ мерасад, нисбат ба матн «Овози тоҷик» аз ҷиҳати ҳаҷм, бандубаст, тасвири воқеа ва образҳо ба дараҷот тағйиру тақмил ёфтааст. Шумораи бобҳои матн соли 1927-и кисса ба 23 расида, ҳатти суҷети асар то воқеаҳои хушқоилии соли 1918 давом кардааст.

Вақте ки соли 1931 Нашриёти давлатии Тоҷикистон бо супориши Кумитаи марказии алифбои нави тоҷикӣ киссаро аз нав chop карданӣ мешавад, нависанда киссаро бори дигар таҳрир намуда, мазмун, ғоя ва шакли бадеии онро боз ҳам тақмил дода, номашро «Одина» (Аз хотираҳои истибдод) мемонад. «Дар вақти дубора кор кардан... баъзе бобҳои асарро ду тақсим карда ва баъзе бобҳои ноқисашро пурра намуда, шумораи бобҳои асар аз 23 ба 30 расондам» (8, 3), – қайд кардааст нависанда дар сарсухан.

Дар натиҷаи муқоиса маълум гардид, ки «Одина» се таҳрири ҷиддиро аз сар гузаронидааст. Таҳрирот яқлухтии ҳатти суҷет, пайдарпайии мантиқии ҷузъҳои тасвиршаванда, инкишофи пуршиддати воқеаҳо ва зиддиятҳои иҷтимоии асарро дучанд таъмин ва хусусиятҳои жанрии онро барқарор намудааст. Дар chopҳои минбаъда (1935, 1938, 1948) тағйироти ҷиддӣ дар бандубасти асар ба назар намерасад. Вале нависанда барои тасвири пурраи ҳислати образҳо, масъалаҳои асосӣ ва равиши ҳатти суҷет асарро бо чор қисм тақсим мекунад.

Устод Айнӣ ҳангоми таҳрири матнҳои гуногун ба забони асар зиёда таваҷҷуҳ зоҳир менамояд. Агар дар матн «Овози

точик» танҳо се зарбулмасал истифота шуда бошад, дар матнҳои 1931-1948 ин шумора ба 19 мерасад:

Агар худо накарда ин чо
бимирад, харчи гӯру кафана
ба гардани мо меафтад
(О.т., 1924, №18).

Агар худо накарда ин чо бимирад,
харчи гӯру кафана ба гардани мо
афтада болои мурда сад чӯб мешавад
(1927, 20).

Устод дар асарҳояш калимаву таркибҳои шевагиро танҳо дар нутқи персонажҳо, махсусан персонажҳои манфӣ, истифода мекунад ва дар ҷопҳои аввали «Одина» калима ва таркибҳои ибӣ, бачем, читуйин гап, дадеш, ки аз забони сокинони кӯхистон истифода шудаанд, ба хусусияти шеваи онҳо мувофиқат намеkunанд. Нависанда минбаъд онҳоро ба муродифҳои ба шеваи ин маҳалҳо мувофиқ иваз намуда, бо ҳамин вазифаи услубии онҳоро мувофиқ намудааст:

Зан: Дадеш! Шуморо чӣ
шуд? (1927,122)

— О мардак, — гуфт зан, — шуморо
чӣ шуд? (1948,405)

Бинобар ин, матншинос вазифадор аст, ки тамоми дастхатҳо ва матнҳои ҷопии асарро дар муқоиса омӯхта, матни аслии муаллифро пурра барқарор наояд. Умуман, то вақте ки мо асарро дар ҳолати анҷомёфтааш мехонем ва аз имконияти мушоҳидаи чараёни барқароршавии матн маҳрумем, шарҳу тафсири мо ҳамеша субъективӣ хоҳад буд.

Матншиносон таърихи матро тадқиқот ба паҳноӣ ва таърихи эҷодро тадқиқот ба умқи номида, таъкид кардаанд, ки: «Таърихи матн муваззаф аст, ки ба ҳамаи таъсири оғохон ва тасодуфии матни асар эътибор диҳад. Таърихи эҷод бошад, асосан ба чараёни эҷод саруқор дорад, ки на ҳамеша дар матн бевосита таҷассум меёбад (чун прототипҳои воқеӣ, сарчашмаҳои гуногуни хаттӣ ва ҳатто даҳоние, ки барои таърихи эҷод аҳамиятнок бошанд ҳам, чи хеле ки мегӯянд, дар қисмати таҳхонаи биноҳо монда, ба матн бевосита дохил намешаванд)» (43,11).

Дар ҳақиқат, таърихи матн ва таърихи эҷод чун мафҳумҳои шакли мазмун бо ҳам алоқаманданд, ки эътибор надодан ба яке сабаби костагии дигаре мешавад. Чараёни эҷоди асар дар баробари қисмати таркибии матни асар будан боз вижагӣҳои низ дорад, ки онро дар ҷадвал чунин ишора кардан мумкин аст.

Таърихи эҷоди асар

Мактубҳо
Протоколҳо
Суханронӣҳо
Мусоҳибаҳо
Нутқу мулоҳизот

Нақша
Мусаввада
Сиёҳнавис
Тозанавис
Тасхех
Матнҳои ҷопии давраи ҳаёти нависанда

Матнҳои ҷопии баъди ҳаёти нависанда

Таърихи матни асар

Чи хеле ки аз ҷадвал бармеояд, барои тадқику баррасии таърихи эҷодии асар дар баробари нусхаҳои қаламиву ҷопӣ рӯзномаҳо, мактубҳо, дафтарчаи қайдҳо, ёддоштҳо, ки бевосита ба матни асар дохил намешаванд, хеле заруранд.

Муъмин Қаноат оид ба бандубаст, ҳатти суҷет ва образҳои асарҳояш муддати мадиде фикр карда, баъд рӯи қоғаз меорад. Нависанда баъди он ки мазмуну муҳтавои асарро дар хотирааш мепазонад, ба навиштан сар мекунад, нақша мекашад, матнҳои сиёҳнавису тозанависро фароҳам меорад ва пеш аз ҳар ҷоп матни асарро, шояд, таҳрир мекунад. Ин давра ҳам ба таърихи матн ва ҳам ба таърихи эҷод муштарак аст. Соли 1965 М. Қаноат чун иштирокчи Даҳаи адабиёт ва маданияти тоҷик дар Россия ба шаҳри Волгоград сафар мекунад ва дар ин айём дар вай ҳаёли навиштани асаре оид ба муҳорибаи Сталинград пайдо мешавад. Ҷараёни омӯзиш, ҷустуҷӯ ва эҷоди асар панҷ соли расо давом мекунад. Порчаҳои алоҳидаи дoston аз соли 1967 сар карда, дар рӯзномаҳои «Тоҷикистони советӣ», «Маориф ва маданият», «Комсомоли Тоҷикистон» бо номи поре аз «Достони Сталинград» ҷоп мешавад. Матни пурраи ин асар соли 1971 дар шумораҳои 5 ва 6 «Садои Шарқ» бо номи «Сурӯши Сталинград» дарҷ мегардад. Ва боз чанд маротибаи дигар ин асар дар шакли китоби алоҳида ва дар дохили маҷмӯаҳо ба таъбир мерасад. То вақте ки шоир дар қайди ҳаёт

ҳаст, ҳам таърихи матн ва ҳам таърихи эҷоди «Сурӯши Сталинград» идома меёбад, зеро, шояд, пеш аз ҷопи навбатӣ матни дoston боз мавриди таваҷҷуҳи шоир қарор мегирад. Масалан, дар маҷмӯаи «Ойнаи бегубори ман», ки соли 2002 ба таъъ расидааст, дар огози «Сурӯши Сталинград» ба ин банди семисраъгӣ дучор меоем:

Суханро сеҳри мурдан, зинда гардидан,

Чу дарё дар муҳити хеш гунчидан

Бувад лозим, ки авсофи туро гӯяд(93),

Дар маҷмӯаи «Меҳри сипеҳр», ки соли 2007 нашриёти «Адиб» ҷоп кардааст, мисраи сеюми банди мазкур ҷунин таҳрир гардидааст:

Ҳамешояд, ки авсофи туро гӯяд(193).

Баробари аз ҳаёт даргузаштани нависанда таърихи эҷоди асар қатъ мегардад, зеро эҷодкори он нест, вале таърихи матни асар идома меёбад, зеро асар аз тарафи таҳиягарон ва дигар шахсони мутасаддӣ борҳо нашр мешавад ва табиист, ки дар матн баъзе гуногунхониҳо ворид мегардад. Ин ҳолат матншиносони адабиёти асримиёнагиро водор мекунад, ки ҳангоми таҳияи осори адибони классик басо эҳтиёткор бошанд ва тамоми гуногунхониҳои матнро дар тарозуи нақди матн барқашанд. Аз тадқиқи А. Насриддин бармеоед, ки дар аксари нусхаҳои Девони Камоли Хучандӣ матлаи газали машҳури «Ғарибӣ» ҷунин омадааст:

Дил муқими кӯйи ҷонон асту тан ин ҷо ғариб,

Чун кунад бечораи мискин тани танҳо ғариб.

Матншинос таъкид мекунад, ки: «Дар нусхаҳои тоҷикистонӣ ба ҷойи «тан»-и мисраи аввал «ман» навиштаанд, ки дуруст нест, зеро он мувофиқи ақидаи сӯфиён ба дурии ҷонон, ғарибии тан аз қурбати остони Худовандӣ ишора дорад» (82, 280). Шояд ин ғалатхонӣ бар асари мафкураву дарҳости замони Шӯравӣ сар зада бошад ва таҳиягарони тоҷикистониро зарур аст, ки дар ҷопҳои минбаъда матни саҳеҳи байтро барқарор намоянд.

Тадқиқи таърихи матн баъди сари нависанда дар адабиёти давраи нав низ басо муҳим мебошад. Дар ин ҳолат матншинос бояд танҳо дар асоси нусхаҳои қаламӣ ва ҷопӣ ба муҳокимаи матн пардозад. Байти зерини шеъри «Ватан»-и М.Турсунзода дар тамоми матнҳои дар давраи ҳаёти шоир ба таъъ расида ҷунин садо медиҳад:

Ба мисли гӯшту нохун ҳамеша бо Ватан будам,

Агарчи нисфи умри бехтаринам дар сафар бигзашт.

Тахиягарони осори мунтахаби дучилда, ки ба шарафи 70-умин солгарди устод соли 1981 ба таъб расидааст, калимаи «гӯшт»-ро чун хичойи дарози одӣ пиндошта, гӯё барои мувофиқати вазн ба мисраи аввали байти боло калимаи «ман»-ро илова намудаанд. Дар натиҷа матн аз нигоҳи вазн коста гардида, чунонки аз мулоҳизаи муҳаққиқи эронӣ Алиризои Қазва дар асари «Хуршедҳои гумшуда» бармеояд, мунаққидони ашъори шоирро ба андешаи галат бурдааст:

Ба мисли гӯшту нохун ман ҳамеша бо Ватан будам (117, 54).

Фехрастҳои матншиносӣ ба мо имконият медиҳанд ба чунин хулоса оем, ки дар адабиёти рус омӯзиш ва тадқиқи таърихи матн ва таърихи эҷоди осори адибон хеле хуб ба роҳ монда шудааст. Дар адабиёти давраи нави тоҷик бошад, ин масъала таваҷҷуҳи мутахассисонро ҳанӯз ҷиддан ба худ ҷалб накардааст. Ба сабаби қобили истифода набудани бойгонҳои адибон аксари ин тадқиқот, аз ҷумла асару мақолаҳои С.Табаров, А.Сайфуллоев, Х.Отахонова, К.Юсуфов, Р.Ҳошим, С.Салоҳ, А.Кӯчаров, Х.Муҳибов, А.Ўрунов, С.Эмомкул... дар асоси муқоисаи матнҳои ҷопии асарҳо фароҳам оварда шудааст.

Ташаккул ва тақомули асари бадеӣ ба заҳмати пайдарпай ва меҳнати бурдборонаи нависанда вобастагии кулӣ дорад. Адибон бояд ин гуфтаи устод Айниро ҳамеша пайгирӣ намоянд: «Кори наку кардан аз пур кардан аст» ва боз бояд дар назар дошта бошанд, ки А.П.Чехов бо мақсади ба вучуд овардани таассуроти тому яклухт аз ҳикоя, бо мақсади фишурдабаёниву кӯтоҳсуханӣ аз баҳри лаҳзаҳо, сахнаҳо, ҷузъиёти алоҳидаи аллакай эҷодшуда мебаромад ва борҳо изҳор намуда буд, ки санъати навиштан санъати хат задани чизҳои навишташуда аст.

Умуман, таърихи матн ва таърихи эҷод маҳакест, ки муҳаққиқро аз қайди хулосаҳои субъективӣ озод намуда, ба ӯ имкон медиҳад, ки дар ҷараёни тадқиқи мушаххаси ташаккул ва таҳаввули асар ба ҷустуҷӯҳои ғоявӣ бадеи нависанда робитаи тавъами адибро ба замон ва ҳақиқати ҳаёт ба таври амиқ боварибахш ошкор созад.

9. Муаммоҳо ва шартҳои нақди матн

Матншиносӣ дорои як қатор муаммоҳо ва мушкилоти ба худ хос мебошад, ки омӯзиши онҳо мустақилият ва фарқияти онро аз таърих, назарияи адабиёт, санъатшиносӣ, бостоншиносӣ, хатшиносӣ барин соҳаҳои илм таъмин менамояд. Ҳозир дар матншиносӣ таъйиноти муаллиф, санагузории матн, тақрир (бо

фаҳму фаросат муайян кардани галатҳои матн), машкук, талхис, илҳок, фехрист, тавзеҳоту ташреҳот барин як қатор масъалаҳои ташаккул ёфтаанд, ки бо ҳама фарқ ва вазифаҳои муайяни худ ба як сарчашма – дастнависи матни ҷопӣ ва услуби ягонаи тадқиқоти матншиносии асарҳо вобаста мебошад.

Атрибутсия ё таъйиноти муаллиф.

Атрибутсия (аз калимаи латинии attributio) ба маънои барқарор намудани муаллифи асар ва атете́за (аз калимаи юнонии ateteza) ба маънои муайян кардани ба нависанда тааллуқ надоштани асар истифода мешавад. Азбаски ин истилоҳот ба якдигар наздиканд, одатан ҳар ду мафҳум бо истилоҳи **атрибутсия** истифода мешаванд.

Муайян кардан ва шинохти муаллифи ҳақиқии асар аз масъалаҳои муҳимми матншиносӣ ба ҳисоб меравад. Ихтилоф дар шинохти нависандаи ҳақиқии асар, махсусан дар адабиёти форсӣ-тоҷикӣ, сабаб ва заминаҳои гуногун дорад. Аз ҷумла, бо гузашти солҳои зиёд муаллифони баъзе асарҳо, ки чехраҳои намоён нестанд, фаромӯш мешаванд. Ҳамчунин, дар баёзҳо, радиоӣ-ул-ашъорҳо ашъори зиёде ҷамъ омадаанд, ки муаллифонашон зикр наёфтаанд.

Воқеан дар адабиёти асриёнагии форсу тоҷик навиштани назираҳои ҷавобия ва татаббуот ба ашъори шоирони тавоно ривҷ гирифта буд. Ба рубоиёти Ҳаким Хайёми Нишопури бошад, ҳам дар замони зиндагии мутафаккир ва ҳам баъди вафоти ӯ назира ва татаббуоти зиёде навиштаанд, ки аксари онҳо бо номи Хайём қорбасти шудаанд. Шорехи асри XVI эронӣ Ёрахмад бини Ҳусайн Рашидии Табрэзӣ таърихи матни ҳамаи рубоихоеро, ки то нимаи асри XV ба Ҳаким Хайём нисбат додаанд, омӯхта, онҳоро таҳти унвони «Тарабхона» китобат мекунад. Ва дар асоси омӯзиши ин асар адабиётшиносии муосири Эрон Ҷалолиддини Ҳумой оид ба рубоиёти асилу дахил ва машкуки Умари Хайём хулосаҳои муътамад баровардааст: «Рубоихои мундариҷ дар «Тарабхона» ба рӯйи ҳам се синф мешавад: як қисмат ҷузвӣ 55 ё 66 рубоӣ аст, ки дар маъҳази қадим қабл аз санаи 800 ҳиҷрӣ... сабт карда ва голиби аҳли тадқиқ, онҳоро гуфтаҳои мусаллами Хайём шумурдаанд. Синфи дувум он даста аз рубоиётест, ки гӯяндагони аслии онҳоро шинохтаем ё аз матни ҳуди рубоӣ лафзан ва маънан пайдост, ки ҷузвӣ осори асили Ҳаким Хайём нест ва синфи сеюм рубоиёти машкук аст, ки бе мушобеҳат ба рубоиёти асил

нест. Далели муътабаре ҳам барои сикхату интисоби он ба Ҳаким Хайём надодем» (133, 4).

Устод Ҳумой собит намудааст, ки аз 559 рубоии «Тарабхона», ки ба Ҳаким Хайём нисбат дода шудаанд, 101 тоаш рубоии дахил мебошанд ва аз он микдор 77-тоаш ба калами Шайх Аттор, Афзалиддини Кошонӣ, Начмиддини Розӣ, Ибни Сино, Абӯсаид Абулхайр, Саъдӣ, Салмони Совачӣ ва дигарон мутааллиқ буда, муаллифони 27 рубоии дигар ханӯз маълум нагардидааст.

Бояд гуфт, ки ба Хайём номнавис шудани рубоиёти дигар шоирон баъди асри XV боз ҳам зиёдтар шуд ва ин чараён баъди дар асри XIX аз тарафи Эдвард Фитчералд ба забони англисӣ тарҷума шудани рубоиёти шоир маҷрои тоза гирифт ва қор ба ҷое расид, ки ба гуфти Мирзо Муллоаҳмадов, имрӯз ба ӯ беш аз панҷ ҳазор рубоиро нисбат медиҳанд (75,4).

На танҳо газал, китъа, рубоӣ барин асарҳои хурди лирикӣ, ҳатто асарҳои қалонҳаҷм низ ба номи муаллифони дигар муаррифӣ мешаванд. А. Насриддин дар ин бора чунин ишора дорад: «Ба Фирдавсӣ нисбат додани достони «Юсуф ва Зулайхо», ба Низомӣ мансуб донишони «Вис ва Ромин» (Давлатшоҳи Самарқандӣ барғалат ин асари Фаҳриддини Гургониро ба Низомӣ нисбат додааст), аз Амир Ҳусрави Деҳлавӣ ҳисобидани «Чор дарвеш», достони «Варқа ва Гулшоҳ»-и Айюқиро моли Аҳмади Ҷомӣ ҳисобидан, «Беҳрузу Баҳром»-ро ба Саной мутааллиқ шумурдан аз ҷумлаи чунин иштиҳобат аст» (82, 61).

Дар гузашта бо як таҳаллус эҷод кардани адибони гуногун низ боиси маҳлутии эҷодиёти шоирони ҳамтаҳаллус мегардад. Чандин шоир дар адабиёти классикии форсу тоҷик бо таҳаллусҳои Нозим, Ҳилолӣ, Мушфиқӣ, Низомӣ, Сайидо, Бедил, Махфӣ, Назмӣ, Ҳотиф, Ҳофиз, Ҷомӣ... шеърҳо навиштаанд.

Адабиётшиноси Эрон Шафеии Кадканӣ дар муқаддимаи «Мантиқ-ут-тайёр» навиштааст, ки дар замони Шайх Аттори Нишопурӣ 24 шоир бо таҳаллуси Аттор шеър менавиштааст. «Бо ҳамин роҳ маснавиҳои «Уштурнома», «Ҷавоҳир-уз-зот», «Булбулнома» («Гул ва Булбул»), «Мифтоҳ-ул-футуҳ», «Васлатнома», «Ҳайлоҷнома», «Панднома», «Лисон-ул-ғайб», «Мероҷнома», «Ҳаётнома», «Ҳафт водӣ», ки аслан маҳсули калами шоирони дигарест, бо таҳаллуси Аттор, ҳамчун осори Аттори Нишопурӣ муаррифӣ шудаанд» (82, 67).

Ҳамчунин, бисёр мавридҳое ба назар мерасанд, ки ба номи шахсиятҳои барҷастаи ирфониву мазҳабӣ асар эҷод мекарданд. Муҳаққиқони матншинос маълум карданд, ки девони Мансури Ҳаллоҷ ба қалами Камоли Хоразмӣ тааллуқ дорад. Бинобар ин, дар илми матншиносӣ муайян кардани муаллифи асар басо зарур мебошад. То соли 1952 «Чор дарвеш» асари Амир Хусрави Дехлавӣ доништа мешуд ва Ҷалол Иқромӣ низ ин асарро ҳамчун моли Амир Хусрави Дехлавӣ ба ҷоп омода мекунад. Вале устод Айнӣ вақте ки ба матн «Чор дарвеш»-и аз тарафи Ҷалол Иқромӣ таҳиякарда сарсухан навиштани мешавад, ба чунин хулоса меояд, ки ин асар ба Амир Хусрави Дехлавӣ тааллуқ надорад: «Касе, ки ин китобро ба муҳокима ва диққати дуруст хонда мебарояд, мефаҳмад, ки ин асар ба Хусрави Дехлавӣ ҳеҷ як алоқа надорад. Чунки муаллифи ин қиссаҳо дар рафти воқеаҳо шеърҳои машҳури Ҳофизӣ Шерозиро (баъзеашро бо таҳаллуси Ҳофиз), якчанд байт аз тарҷебанди Абдуррахмони Ҷомиро, ки сарбандаш «Биншинаму бо ғами ту созам, Пинҳон зи ту бо ту ишқ бозам» мебошад ва инчунин шеърҳои Урфии Шерозӣ, Шопури Техронӣ Ҳиндустонӣ, Муҳсини Фониӣ Кашмирӣ ва Ғайратӣ барин шоиронро, ки баъд аз замони Хусрав ба дунё зиндагӣ кардаанд, меорад» (18, 242).

Устод Айнӣ аз мундариҷаи «Чор дарвеш» ба чунин хулоса меояд, ки ин китоб аз тарафи муаллифи номаълум дар охири асри XVIII ё ибтидои асри XIX, дар солҳое, ки Ҳиндустон аз тарафи госибони аврупоӣ тасарруф шудааст, таълиф гардидааст.

Мисолҳои номбурда таъкид бар он доранд, ки таъйиноти муаллиф ва муайян кардани таълифоти асил ва мансубу машкуки суҳанварон дар адабиётшиносӣ дорои аҳамияти калони илмӣ амалӣ мебошад, ба дараҷае ки ба ҳангоми таҳлилу тадқиқи осори адабӣ ба эътибор нагирифтани он муҳаққиқонро бо иштибоҳҳои ҷиддӣ гирифтӣ месозад.

Санагузории матн. Муаммои санагузории матн дар таърихи адабиёти давраи нав мавқеи бештар дорад. Санагузорӣ ё таъйини санаи таълифи асар дар тадқиқи таърихи матн, муайян намудани муносибати эҷодкор ба муҳити атроф ва ҳавовозии нависанда ба муҳимтарин ҳодисаҳои давр ба аҳамияти калони илмӣ молик аст. Ба қавли матншинос С.А.Рейсер, «муайян кардани замоне, ки дар муддати он асар эҷод гардидааст, маънои чун ҳодисаи таърихӣ ин ё он давр барқарор намудани матни асарро дорад» (92,73).

Дар хакикат, эътибор надодан ба санаи таълиф ё нодуруст муайян кардани мухлати эҷоди асар на танҳо боиси костагии низоми таълифоти асар мегардад, ҳамчунин дар маълум намудани услуби тасвир ва мундариҷаи ғоявии он низ таъсири манфӣ мерасонад. Масалан, ба эътибор нагирифтани санаи эҷод ва ба кадом муносибат навишта шудан ба Н.Бектош имконият додаст, ки мундариҷаи як шеърӣ устод Айниро таҳриф карда, аз он ақидаҳои халқчигӣ, муқобил гузоштани шахру деҳа ва бар зидди Ғарб шӯронидани Шарқ барин мазмунҳои ғаразкоронаи сиёсӣ барорад. Мунаққид дар китоби «Садриддин Айнӣ ва эҷодиёти ӯ» (1933) баъд аз овардани мисраъҳои:

«Муслим аз муслим саломат бошад» – ин қавли Расул

Гуфтааст «алмуъминуна ихватун» Парвардигор.

Худкушӣ баҳри чӣ? Аз бегонагон орем шарм,

Дӯстозорӣ чаро? Аз душманон дорем ор. —

«Садриддин Айнӣ аҳли исломро бар зидди ғайри ислом меғузорад, «окибат Шарқ мешавад бедор» гуфта ба дили Ғарб воҳима меандозад. С. Айнӣ махсусан дар нуқтаи назари буржуазии майдадеҳқонии барбодшудаистодагӣ меистад» (37,20), – гуфта хулоса мекунад. Вале аз сарчашмаҳо бармеояд, ки ин шеър соли 1910 (муҳаррами соли 1328 ҳ.) ба муносибати воқеаи таърихӣ низои шиа ва суннӣ, ки бавучудовардагони он ба ҷудоиандозии байни мусулмонон ва аз тарафи муъминон рехтани хуни муъминон муваффақ гардида буданд, эҷод гардида, мақсади он ба сулҳу салоҳ овардани муъминони ба фитна додашуда буд.

Бояд гуфт, ки санаи таълифи асар аз санаи чопи он фарқи калон дорад ва, баъзан, ин ду санаро ба якдигар махлут мекунанд, ки ин боиси баҳои нодуруст додан ба асарҳои бадеӣ мегардад. Моҳи ноябри соли 1949 бо даъвати нависандагони Покистон ҳайати адибони Шӯравӣ дар шахси Мирзо Турсунзода, Николай Тихонов, Анатолий Сафронов ва Ойбек ба Покистон сафар карданд ва ин сафар се ҳафта давом ёфт. Шоирӣ тоҷик дар ин сафари басо душвору азиятовар «Илоҷам чист?» ном газал эҷод карда, дар он ҳолати рӯҳӣ, мавқеи иҷтимоӣ ва ифтихори ватандӯстии хешро ҷунин ба қалам додаст:

Туро ман ёд кардам, кӯҳсори ман, илоҷам чист?

Шудам дур аз канори ту, диёри ман, илоҷам чист?

Дар атрофам замини регзори бесамар дидам,

Гули ман, бӯстони ман, баҳори ман, илоҷам чист?

Ватанро ёд кардам, ҳар замон дар хеш печидам,
Баромад оби чашми интизори ман, илоҷам чист?

Ин шеър бори аввал дар қатори силсилаи шеърҳои «Дастовез» соли 1975 чоп шудааст. Адабиётшиносонро баъди 26 соли таълиф ба таъъ расидани ғазали «Илоҷам чист?» ба ғалат андохтааст. Юсуф Акбаров дар «Талаби ҳаёт ва қисмати адабиёт» ном асараш, ки соли 1977 чоп гардидааст, шеъри «Илоҷам чист?»-ро «ғазали нави шоир» гуфтааст ва онро давому инкишофи шеъри «Ватан» номидааст (26, 42). Ҳоло он ки шеъри «Ватан» баъди 16 соли таълифи ғазали «Илоҷам чист?», яъне соли 1965, таълиф гардидааст ва маҳз он давом ва инкишофи шеъри «Илоҷам чист?» мебошад.

Қолиб аст, ки сана ва макони таълифи ғазали мазкур дар матни қаламии он басо аниқ ишора гардидааст. Устод Турсунзода дар зери сарлавҳаи ғазал «дар яке аз мамлакатҳои Шарқ навишта шудааст» гуфта, дар охири шеър санаи онро **ноябри соли 1949** қайд кардааст. Вале дар ягон матни ҷопӣ ин қайди шоир ба инобат гирифта нашудааст. Мо чанд маротиба таваҷҷуҳи мутасаддиёни ҷопро ба таҳрифоти ашъори устод ҷалб намудаем. Вале ҳатто дар охирин маҷмӯаҳои ашъори шоир, ки ба муносибати ҷашнҳои 90-солагӣ ва садсолагиашон солҳои 2001 ва 2011 бо номҳои «Ҳамеша бо Ватан» ва «Гулчини ашъор» чоп гардидаанд, таҳрифоти ашъори устод, аз ҷумла санаи шеъри «Илоҷам чист?», ислоҳ нагардидааст (ниг. ба саҳифаҳои 177 ва 114 китобҳои мазкур).

Ҳамин тарик, «Луғати нимтафсилии забони адабии тоҷик» ва «Мухтасари тарҷимаи ҳоли худам» ном асарҳои устод Айнӣ баъди 38 ва 15 соли таълифашон рӯйи ҷопро дидаанд, ки муайян кардани сабабҳои таъхири таъъи онҳо дар ҳалли баъзе масъалаҳои матншиносӣ ёрӣ мерасонад.

Дар матншиносӣ таъйини сана, одатан, барои муайян кардани вақти се лаҳзаи асосӣ равона шудааст: оғози қор аз болои матн, анҷоми қор бар матн ва таърихи ҷопи нахустин. Маълум, ки таърихи эҷоди асари бадеӣ, махсусан асарҳои калонҳаҷм, аксаран хеле пештар аз оғози навишт сар мешавад. Адиб баъди интиҳоби мавзӯ мударати мадиде оид ба бандубаст, ҳатти сюжет ва образҳои асараш фикр карда, онро дар ақлу шуури худ мепазонад. Баъди тартиб додани нақша, қайдҳои хомакӣ ба мусаввада кардани асар сар мекунад. Пас, меъёри муайян кардани санаи оғози эҷоди асар кадом аст? Масалан, ҳуҷҷатҳои ба мо дастрас собит менамоянд, ки С. Айнӣ ҳанӯз тобистони соли 1935 ба эҷод кардани асаре дар

ҳаққи судхӯрон омода будааст. Вале устод Айни ба навиштани қиссаи «Марги судхӯр» аввали соли 1936 огоз менамояд. Пас, кадом сол санаи эҷоди «Марги судхӯр» ҳисоб меёбад? Соли 1935 ё соли 1936? Соли 1936, зеро ба гуфти матншинос Е.И.Прохоров, «санаи огози қори муаллиф бар матн бояд таърихи бевосита шурӯъ намудан ба навишти матн доништа шавад» (89, 126).

Нависанда таҳрири аввали қиссаро 19 декабри соли 1936 ба анҷом мерасонад ва матнро боз аз нав қор карда, таҳрири дувумро 30 декабри соли 1936 ба охир мерасонад ва онро дар ҳафт дафтари 12-варақа барои ба Нашриёти давлатии Тоҷикистон пешниҳод қардан тозанавис мекунад. Ин қор аввали соли 1937 ба вуқӯъ пайваста буд ва ин санаро метавон санаи анҷоми қор ба матн ҳисобид.

Нусхаи тозанависи дастхати «Марги судхӯр» соли 1937 дар маҷаллаи «Барои адабиёти сотсиалистӣ» ва соли 1939 аз тариқи Нашриёти давлатии Тоҷикистон чун китоби алоҳида ба таъъ мерасад ва санаи ҷопи аввал, одатан, ба ҷопи нахустии китоби ишора мекунад.

Илми матншиносӣ собит намудааст, ки таърихи эҷоди ақсари асарҳои адабони муосир баъди ҷопи аввал боз давом меёбад. Муаллифон, одатан, пеш аз ҳар ҷопи наватӣ асарҳояшонро тағйиру такмил медиҳанд ва оё ин ҳолат ба масъалаи санагузорӣ таъсир мерасонад? Масалан, қиссаи «Марги судхӯр» соли 1952 боз ҷиддан таҳрир ёфта, соли 1953 ҷоп мешавад. Оё мумкин аст, ки соли 1952-ро санаи анҷоми таълифи қиссаи «Марги судхӯр» номид? Албатта, не. Ҳуқуқи санаи анҷоми таълифи асар танҳо ба санаи анҷоми тозанависи ба ҷопи аввалин пешниҳодшуда пешбинӣ мешавад, зеро ба гуфти Е.И.Прохоров, «ба ҳар ҳол ҳуди қарори муаллиф оид ба ҷопи асар гувоҳ бар он аст, ки аз тарафи нависанда асар ба анҷомрасида доништа шудааст» (89, 127).

Ҳамин тавр, санагузори асарҳо, ҷи хеле ки аз усули ҷомеи тадқиқи матн бармеояд, ба тадқиқи эҷоди нависанда дар алокаи тавъам буда, дар ҳалли бисёр масъалаҳои адабиёти муосири тоҷик мусоидат мекунад.

Таҳрир ҳам дар адабиёти пешинаи тоҷик ва ҳам дар адабиёти давраи нав мавқеи қалон дорад, зеро осори адабон дар натиҷаи саҳлангориву бемасъулиятӣ ва «эҷодқориҳои» қотибону носихон ҷунон қаринаҳои зиёде пайдо қардаанд, ки баъзан, аз асли худ тамоман дур рафта, мисраъҳову фикраҳо ба қуллӣ тағйир ёфтаанд. Ба ин рубоии Умари Хайём тавачҷух намоед:

Гар бода хӯрӣ ту, бо хирадмандон хӯр,

Ё бо санами лоларухи хандон хӯр.

Бисёр махӯр, вирд макун, фош масоз,

Кам-кам хӯру гах-гах хӯру пинҳон хӯр.

Маълум, ки мисраи чоруми рубоии мазкур аз ҷиҳати вазн ноқис аст ва барои бартараф кардани ин костагӣ ви́росторон баъзан пайвандаки ҳам (Кам-кам хӯру гаж-гаҳ хӯру ҳам пинҳон хӯр) ва баъзан пешванди би (Кам-кам хӯру гаж-гаҳ хӯру пинҳон бихӯр) истифода кардаанд, ки дар ҳарду маврид номувофик аст. Бояд гуфт, ки меъёри асосии тақрир, чун дигар масъалаҳои матншиносӣ матни асар аст ва ҳар муҳокима ва мулоҳизаву хулосабарорӣ бояд бо матнҳои муътамад таъя дошта бошад. Агар ба матни «Тарабхона», ки мувофиқи тадқиқи Ҷалолиддини Хумой, нусхаи як андоза муътабари рубоии Ҳаким Хайём мебошад, мурочиат намоем, ҳам матни асл барқарор мешавад ва ҳам сабаби костагии минбаъдаи мисраи чорум баръало маълум мегардад: Андак хӯру гах-гоҳ хӯру пинҳон хӯр.

Оре, тақрир ҳамон вақт эътибор дорад, ки матншинос на танҳо дурустӣ ва боварибахшии матни пешниҳодшуда, инчунин сабаби костагии матни то кунун вучуддоштаро бо далелҳои эътимодбахш исбот карда тавонад. Як қатор хатоҳои ҷангоми бознависӣ аз ҳуруфи арабиасос ба ҳуруфи кириллӣ рух додаанд. Ба матлаи зерини газали Ҳофиз, ки аз тарафи Х. Мирзозода ва Ҷ. Шанбезода ба ҷоп омода шудаанд, мурочиат мекунем:

Эй боди насим ёр дорӣ,

3-он нақҳати мушқбор дорӣ (127, 574).

Ин байт аз ҷиҳати вазну қофия ва оҳанг камбудӣ надорад. Вале дар мисраи якум костагии мантиқӣ ба назар мерасад. Аввалан, ба воситаи бандаки изофӣ пайваст гардидани муродифҳои бод ва насим (боди насим) ба мақсад мувофик нест. Сониян, дар газал дар бораи ёри қаҳрамони лирикӣ (на ёри бод) сухан меравад. Агар ба ин тобишҳои маъноии калимаи насимро, ки ғайр аз боди нарм мафҳумҳои бӯи хуш ва муаттариро низ ифода мекунад, илова намоем, мақсад пурра равшан мешавад. Қаҳрамони лирикӣ ба бод, ки ба турраи ёраш бархӯрда, аз он муаттар ва мушқбор гардидааст, мурочиат карда, чи хеле ки аз байти дувум низ маълум мегардад, аз рашк дастдарозини шамолро мазаммат намудааст:

Зинҳор макун дароздастӣ,

Бо турраи ӯ чӣ кор дорӣ?

Пас, мисраи аввали байти матлаъ: Эй бод, насими ёр дорӣ бояд бошад. Ин костагӣ аз нодуруст хондани хатти арабӣ сар задаст (باد نسيم – боди насим; бод насими). Ё худ дар «Мунтахаби газалиёти Камоли Хучандӣ» чунин байт дида мешавад:

Камол, ин нукта гар мурге барад бо пар ба Ҳиндустон,

Бибояд тӯтиён аз ту сухан омӯхтан гирад.

Саидумрон Саидов дар асоси муқобалаи матнҳои илмӣ-интиқодии Аҳмади Карамӣ, Шарифҷон Ҳусейнзода ва Саъдулло Асадуллоев ва Эраҷи Гулисурхӣ ба ҷойи «**бибояд тӯтиён**» таркиби «**биояд тӯтиву**»-ро ба мантиқ наздик медонад: Биояд тӯтиву аз ту сухан омӯхтан гирад (96, 6).

«Ҳама гап дар он аст, ки, – навиштааст Д.С.Лихачёв, – муҳаққиқ ин ё он тақриро пешниҳод карда, ба дараҷаи саҳеҳи он баҳои ҳолисона диҳад ва тақриро хатман эзоҳ дода, онро ҳаргиз ба ҷойи нусхаи асл истифода набарад, масалан, дар матн тақрир барҷаста (бо курсив) ишора шуда, дар поварақ, нусхаи асл қайд гардад» (64, 166). Таркибҳои ислоҳшудаи ба мисолҳои боло монандро бошад, ҳоҷати барҷаста ишора кардан нест.

Маълум, ки қиссаи «Одина» аввал бо ҳуруфи арабиасос (соли 1927), лотинӣ (солҳои 1931, 1935, 1938) ва кириллӣ (соли 1948) хангоми дар қайди ҳаёт будани муаллиф ба табъ расида буд ва хангоми аз ҳуруфи арабӣ ба лотинӣ баргардондани асар як қатор галатҳо рух додаст. Аз ҷумла, баъзе галатҳо аз он сар задаст, ки нусхабардор ё ҳуруфчин баъзе калимаҳоро ба калимаҳои бо ҳудашон шинос ва ҳар рӯз дучоршаванда, ки шаклан ба калимаҳои нусхаи муаллиф наздиканд, беихтиёр иваз кардааст: **Ночор** ба ҷойи **начот**; **кач** ба ҷойи **гач**; **даст** ба ҷойи **қасд**; **касса** ба ҷойи **коса**; **мард**, **ки** ба ҷойи **мардака**.

Дар матни соли 1927 «Одина» ба чунин ҷумла дучор меоём: «Бибиноиша... ин гавғои дурӯғро барои ҳифз намудани шахси худ аз ҳучуми ин мардака барпо карда буд». Аввал ба мард ки ва баъд ба мард табдил ёфтани мардакаро тағйироти нависанда доништан ба мақсад мувофиқ нест. Зеро калимаи **мардака** ба тобиши маъноии манфии худ ба матн зиёда мувофиқат мекунад. Ғайр аз ин, таркиби мард ки сабаби ҳаробии услуби ҷумла гардидааст. Ин тағйирот дар натиҷаи хатон нусхабардор ё ҳуруфчин пайдо шудааст: азбаски доираи истеъмоли калимаи мардака маҳдуд аст, онро нусхабардор ба тарзи навишти арабиаш (مرد كه) нигоҳ карда мард ки хондааст ва дар матнҳои минбаъда ки ихтисор шуда, калимаи мард боқӣ мондааст. Бинобар ин, дар матни илмӣ қиссаи «Одина» калимаи мардака барқарор гардид.

Ҳамин тарик, барои боваринок баромадани тақрир сабабҳои пайдоиш ва роҳҳои ислоҳи онро муайян кардан лозим аст, то ки барои ислоҳи он аз тарафи матншинос ягон шубҳа намонад. Ин аст ки тақрир аз мутахассис бар зами дониши амики тахассусӣ боз зиракӣ ва уҳдабароиро низ тақозо дорад.

10. Омӯзиши матн пеш аз чоп

Яке аз муҳимтарин усулҳои нақди матн, ки тавассути академики рус А.А.Шахматов (1884-1920) дар илми матншиносӣ қорӣ гардидааст, **аввал омӯхтани матн ва баъд чопи он** мебошад. То давраи А.А.Шахматов дар байни муҳаққиқон чунин ақидае роиҷ буд, ки матн аввал чоп карда ва баъд аз он омӯхта шавад. Бинобар ин, яке аз нусхаҳои барои тақмили «нусаҳои ҳақиқӣ» истифода мекарданд.

А.А.Шахматов дар тадқиқоташ оид ба танқиди матн муносибати ба матн ва чопи он доштаи гузаштагонӣ худро ба қулӣ тағйир дод. «Вай, – қайд кардааст Д.С. Лихачев усули истифодаи ин олимро дар танқиди матн дар назар дошта, – аввал матнҳо ва муносибати онҳоро омӯхта, сабаби пайдоиши онҳоро муайян карда, танҳо баъд чоп мекард» (64,481).

Дар ҳақиқат, модоме ки матншиносӣ илм оид ба тадқиқи таърихи матн бошад ва модоме ки натиҷаи амалии он чопи асар дар асоси хулосаҳои илмӣ сурат гирад, пас, матншинос вазифадор аст, ки таърихи матни асарро аввал ҳама тарафа омӯхта, баъд онро ба чоп омода созад. Дар китобхонаҳои ҳақон як қатор ёдгориҳои адабие маҳфузанд, ки зоҳиран хеле хуб оро ёфтаанд. Ҳар кадоми онҳо ғайр аз «нусаҳои асосӣ» боз чандин нусаҳои дигарро дарбар кардаанд. Вале таърихи ҳаракати матнҳои ин асарҳо пеш аз чоп ҷиддан омӯхта нашуда, меъри илмӣ интиҳоби матни асосӣ роиҷ нагардидааст. Дар натиҷа, ин гуна асарҳо аз нигоҳи матншиносӣ камарзиш буда, ҳангоми чопҳои минбаъда ба эътибор гирифта намешаванд, зеро барои чопи минбаъдаи ин асарҳо боз ба таърихи матни онҳо муроҷиат кардан лозим мешавад.

Тамоми ҷараёни ба чоп омода сохтани асар маълум намудани дараҷаи саҳеҳияти нусаҳо, интиҳоби матни асосӣ, таҳрирҳои ёвари ба чоп ҷалб гардида ва истифодаи мувофиқи тарзу намуди чоп – ҳама ба омӯзиши пешакии таърихи матни асар вобаста аст. «Танҳо вақте ки таърихи матн бо тамоми нусаҳои дастрас омӯхта мешавад, ҳамон вақт муайян мегардад, ки чанд нуса вучуд дорад, кадом таҳриро чоп

кардан ва кадом усули чопро истифода бурдан лозим аст» (64, 220).

Усули аввал омӯхтани матн ва баъд чопи он бештар дар мавриди танқид ва таъби нашри осори қадима ва асримиёнагӣ, ки дар ин ҳолат матншинос ба нусхаҳо ва тахрирҳои бисёри каламиву чопии ин ё он асар сарувор дорад, истифода мешавад. Ҳамчунин дар адабиёти пешин бе ном бурдани муаллифон истифода кардани осори онҳо бисёр мушохида мешуд. Сирқоти адабӣ баъзан ба дараҷаи аъло мерасид, ки ин ҳолат боиси нигаронии ҷиддии мутахассисон гардидаанд. Дар охири асри XVI Сайид Алӣ ибни Маҳмуд ном шахс аз Ҳиндустон «Лубоб-ул-албоб»-и Муҳаммад Авфиро пурра бо номи худ рӯбардор карда, номашро «Базморо» менамояд. Оғои Қазвинӣ ин нусхаваро аз китобхонаи Бритониё дастрас карда, дар натиҷаи таҷриба ба нусхаҳои «Лубоб-ул-албоб» ба ҳулола меояд, ки: «Ин китобро намунаи нодир аз шармвартарин сирқотҳои адабӣ шумордан мумкин аст» (93,11).

Матнро таҷриба накарда ба таъби расондан сабаби ба ғалат андохтани муҳаққиқон ва таҳиягарон мешавад. «Веростории матн кори бағоят ҷиддӣ ва пурмасъулият буда, аз таҳиягар дақиқназарӣ, бинишу фаҳмиши амиқ, донишу маълумоти кофӣ, вукуфи комил аз таърих, фарҳангу тамаддуни гузашта, заҳмату вазифашиносӣ ва муносибати заргаронаро тақозо мекунад» (71,115).

Аз ин ҷиҳат «Ифшои як тақаллуби адабӣ» ном мақолаи Қодири Рустам ҷолиб аст. Мувофиқи иттилои муаллифи мақола, Фаҳриддини Роҷӣ соли 1913 (баъди 22 соли марги падараш Ҳодии Самарқандӣ) дар баробари ғазалҳои падар, ки ҳамагӣ 77-то будааст, боз 263 ғазали шоири асри XVII Эрон Мирзо Муҳаммадрафеи Қазвиниро дар як ҷо ҷамъ оварда, бо номи «Девони Ҳодии Самарқандӣ» ҷоп мекунад ва ягона тағйироте, ки дар матни дахил мебарорад, ин аст, ки таҳаллуси Мирзо Муҳаммади Қазвинӣ – Воизро ба таҳаллуси Ҳодӣ иваз менамояд. Ва ин сирқоти адабӣ минбаъд натиҷаҳои номатлуб ба бор овардааст: «Чунончи, - гуфтааст Қодири Рустам, - аз нух ғазале, ки устод Айний ба ҳайси намунаи офаридаҳои Мирзо Ҳодӣ дар «Намунаи адабиёти тоҷик» овардааст, шаш ғазал аз Воизи Қазвинӣ аст. Ин иштибоҳро дар «Ганҷи Зарафшон» (таълифи Амирбек Ҳабибов) ва «Суханварони сайқали руйи замин» (таълифи Тӯракул Зехнӣ, Садрӣ Саъдиев) ҳам мебинем» (93, 11).

Чанде пеш донишманди эронӣ доктор Иброҳими Худоёр зимни таҳлилу муқобалаи матни «Девон»-и Ҳодӣ бо Девони Воизи Қазвинӣ китоби Ҳодиро дар ҳаҷми 77 газал таҳия намуда, дар Техрон соли 1386 ҳичрии шамсӣ ба таъб мерасонад(126).

Усули аввал омӯхтани матн ва баъд чопи он ба адабиёти муосир, аз ҷумла адабиёти муосири тоҷик, низ дахл дорад. Дар адабиёти муосир низ матни асаре, ки омӯзиши ҷиддии матншиносиро аз сар нагузаронидааст, муҳаққиқонро ба ғалат меандозад. Қиссаи «Одина» аз чопи нопурраи рӯзномавӣ (солҳои 1924-25) сар карда, тамоми ҳафт нашри асар (1927, 1931, 1935, 1938, 1948, 1958) ҷиддан омӯхта шуда, натиҷаи он дар «Тадқиқи текстологии «Одина»-и С.Айнӣ» ном рисола соли 1982 ба хонандаи мутахассис пешниҳод гардид. Вале ҳанӯз имконияти ба вучуд овардани матни илмӣ «Одина» фароҳам наомада буд, зеро омӯзиши таърихи матни қисса ба сабаби дастрас набудани матни қаламӣ қисса ба анҷом нарасида ҳисоб меёфт.

Ниҳоят, имконияти омӯзиши дастхатҳои қисса низ пайдо шуд. Дар бойгонии Осорхонаи устод Айнӣ таҳти рақамҳои 44/40, 44/41 ва 2802 се дастнависи қиссаи «Одина» маҳфуз аст.

Дастхати 2802, аз ҷумла, барои пурра барқарор кардани як қатор ҷумлаҳо ва сархатҳои аз матнҳои ҷопӣ афтида кӯмак мерасонад. Устод Айнӣ ҳангоми тасвири ҳаёти персонажи асосӣ дар Тошканд таъкид мекунад, ки Одинаи бемору дур аз ёру диёр дар ҳолати тамоман навмедӣ ногоҳ аз забони ҳамсухбати худ калимаи Қаротегинро мешунавад ва ба ин муносибат гӯё рӯҳи тоза мегирад. Нависанда садои қалби қаҳрамонро ҳангоми шунидани номи ватан ба таври зайл тасвир намудааст:

«Қаротегин... Ин чӣ қадар ҷойи азизу муборак буд, ки Одина азизтарин умри худро, ки айёми хурдсолӣ аст, дар он ҷо ба висоли Гулбӣӣ гузаронида буд.

Қаротегин... Ин чӣ гуна харобаи зулмобод буд, ки бо шумии Арбобкамолҳои он Одина аз маҳбубаи дилороми худ абадӣ чудо шуда буд» (14, 287).

Дар ҳақиқат, Қаротегин барои Одина, аз як тараф, чун зодгоҳ ва чун макони гузаронидани гуворотарин лаҳзаи умр қимати беандоза калон дошт, вале, аз тарафи дигар, чун мудҳиштарин диёре буд, ки ҳама орзую умедашро ба якборагӣ ба бод дода буд. Ана ҳамин тазодди ҳақиқии зиндагӣ, ки дар Одина нисбат ба Қаротегин пайдо шуда буд, ба сабаби дар

матнҳои чопӣ афтидани ҷумлаи аввали порчаи мазкур аҳамияти иҷтимоию фалсафиаширо гум кардааст.

Ҳамин тариқ, чи хеле ки аз татбиқи матни қалами 2802 ба матнҳои чопии «Одина» маълум шуд, аксари саҳву хатоҳои хурду калон аз бедиккати ва саҳлангории хуруфчинон, мусахҳҳои ва дигар шахсони мутасадди чоп сар задаст. Ва фақат баъди дастрас гардидани кулли нусхаҳои қаламиву чопии «Одина» имкон пайдо гардид, ки таърихи матни асар мукамал омӯхта, тарзу усулҳои ба чопи илмӣ тайёр кардани он муайян карда шавад.

Соли 1992 аз тариқи нашриёти «Дониш» матни илмӣ «Одина» таъ гардид, ба ҳамин яке аз усулҳои муҳимтарини матншиносӣ – аввал омӯхтани матн ва баъд чоп кардани он – дар настри муосири тоҷик татбиқ карда шуд.

11. Матни асосӣ ва сарчашмаи матни асосии асар

Ба эътибори аксари мутахассисон, тадқиқи матншиносӣ бо ду мақсад гузаронида мешавад. Аввалан, матни асари бадеӣ барои амиқтару дурусттар муайян кардани таърихи барқароршавӣ ва хусусиятҳои мазмуниву шаклии он, барои равшантар мушоҳида намудани рӯҳияи эҷодӣ ва рушди тафаккури нависанда, яъне барои ҳулосабарориҳои таърихӣ-адабӣ, назариявӣ-адабӣ, таърихӣ-фехристӣ омӯхта мешавад. Ҳулосаҳои матншиносӣ на танҳо барои таҳлили бомувафақияти соҳаҳои гуногуни адабиётшиносӣ, инчунин дар илмҳои дигар чун забоншиносӣ, таърих низ истифода бурда мешавад.

Мақсади дувуми матншиносӣ барқарор намудани нусхаи асл ва саҳеҳи асар баҳри чопи матни илмӣ-танқидии он мебошад. Ба чоп тайёр кардани матни ҳақиқии асари бадеӣ чун вазифаи амалии матншиносӣ дар асоси омӯзиши ҷиддии таърихи матн ва эҷоди асари бадеӣ ба амал бароварда мешавад.

Ба эътибори аксари матншиносон, ба чоп тайёр кардани матни асар дар ду давра сурат мегирад: 1. Маълум кардан ва омӯхтани манбаъҳои қаламӣ ва чопии матн ва дар асоси ин интиҳоб намудани манбаи (сарчашмаи) асосии матн; 2. Татбиқи ҳамаи манбаъҳои матн, таҳлили матни асосӣ, онро пурра галатгирӣ кардан ва дар натиҷа барқарор кардани матни илмӣ-интиқодии асар. Матншинос дар сурати ба ҳисоб нагирифтани ин ду давраи тадқиқи матн вазифаи асосии худ – ба хонанда пешкаш кардани матни ҳақиқӣ ва беғалати нависандаро иҷро карда наметавонад.

Манбаъҳои матн инҳоянд: манбаъҳои қаламӣ – нақша ва мусаввада, сиеҳнавис ва тозанавис, нусхаи ислоҳшудаи мошинка ё компютер, корректураи аз тарафи муаллиф ислоҳшуда, манбаъҳои

чопӣ — чопҳои асар дар давраи ҳаёти нависанда, яъне матнҳои чопие, ки дар онҳо ғаёлияти эҷодии нависанда мушоҳида мешавад. Ба манбаҳои чопӣ нашрҳои асар баъди марғи нависанда ҳам дохил шуда метавонанд.

Ғайр аз ин, барои матншинос мукотибаҳои нависанда ба ҳешовандон, муҳаррирон, дӯстон, рӯзнома ва дафтарҳои хотира ва ёддоштҳои нависанда чун маъхазҳои ёрирасон қимат доранд.

Омӯзиши манбаҳои қаламӣ матн як давраи муҳим ва басо душвори ғаёлияти матншинос мебошад. Омӯзиши матнҳои қаламӣ ба матншинос имкон медиҳад, ки ба коргоҳи эҷодии нависанда пурра ворид гардад, давраҳои офаридани асарро омӯзад ва мавқеи ҳар дастхатро дар эҷоди асар муайян кунад. Чунин чараёни омӯзиши матнҳои қаламӣ танҳо дар сурати қобили истифода будани бойгонӣҳои давлатӣ ва шахсӣ, шӯбаҳои дастхатҳои китобхонаҳо ва осорхонаҳои адибон муяссар мегардад. Дар Россия ва як қатор мамлакатҳои пешрафтаи ҷаҳон ин масъала, як андоза, ҳал гардидааст. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бошад, осорхонаҳои нависандагон ҳанӯз ба таври бояду шояд танзим нашудааст. Бинобар ин, омӯзиши манбаҳои қаламӣ мутуни нависандагони тоҷик алҳол дар сатҳи зарурӣ қарор надорад.

Давраи дигар қори матншинос аз болои манбаҳои матнҳои чопӣ асар мебошад, зеро нависандагон, аксаран, борҳо ба матнҳои чопӣ асарҳояшон муроҷиат карда, мутуни чопӣ осорашонро такмил медиҳанд. Яъне, тағйиру такмил додани матн чопӣ ин давоми чараёни эҷоди асар ба ҳисоб меравад ва матншинос матнҳои чопӣ асарро ҳам бояд муфассал ва амиқ омӯзад. Дар ин ҳолат феҳристҳои умумӣ ва шахсӣ аҳамияти зиёд пайдо мекунанд. Масалан, соли 1973 нашриёти «Дониш» «Феҳристи журнали «Садои Шарк» ном асари 450-саҳифагиро ба таърифи расонд, ки дар он номгӯ ва санаи чопи тамоми осори насрӣ, назмӣ, публицистӣ ва илмие, ки дар солҳои 1927-1967 дар ин маҷалла («Раҳбари дониш» — 1927-1931, «Барои адабиёти сотсиалистӣ» — 1932-1937, «Шарқи сурх» — 1938-1964) дарҷ гардиданд, фароҳам омадааст. Ё худ соли 1972 нашриёти «Дониш» нишондиҳандаи библиографии Мирзо Турсунзодаро ба таърифи расонд, ки он феҳристи осори чопӣ шоирро ба забонҳои гуногун аз соли 1951 то соли 1971 дар бар мегирад.

Шояд, нависандагон осори худро бо таҳаллулҳои гуногун ва солҳои гуногун чоп мекунанд ва матншиносро зарур аст, ки барои барқарор кардани муаллифи ин матнҳо ва солҳои навишти онҳо талош варзад. Ва омӯзиши матнҳои чопӣ давраи ҳаёти нависанда бо барқарор кардани шиносномаи мукаммали онҳо ба тартиби муайян ба охир мерасад. Воқеан, на ҳамаи матнҳои чопӣ аз ҷониби

нависандагон таҷдиди назар мешавад, бинобар ин аз шумораи умумии матнҳои чопшуда матнҳои ба таҷдиди назар дучоромадаро ҷудо карда, онҳоро ҷун манбаъҳои матнҳои ҷопӣ бо матнҳои каламӣ татбиқ менамоянд.

Баъзан, матнҳои баъди сари нависанда чопшударо ҳам, агар нусхаи асли ба ҷоп тайёр кардан нависанда маҳфуз набошад, ҷун манбаи матн истифода кардан мумкин аст. Дар ин ҳолат, аввалин матни ҷопии баъди сари нависандаро, ки матншинос аз тарафи нависанда таҷдиди назар шудани онро бовар дорад, ба эътибор гирифташ лозим мешавад.

Ғузнома, мукотибот ва ёддоштҳои нависанда ва ҳамсафони ӯ ҳам дар қори омӯзиши матн барои ҷоп ёрӣ мерасонанд. Ин мавод, хусусан маводе, ки ба нависанда тааллуқ доранд, дар омӯзиши тафаккури нависанда ва нақшаи асар, таъйини муаллиф ва санаи асар, таърихи матн аҳамияти калон дорад. Бинобар ин, онҳоро ҳамчун манбаи иловагии матн истифода бурдан лозим мешавад.

Масалан, устод М.Турсунзода дар мақолаи «Андешаҳо дар бораи лирикаи граждани» сабаби ба дунё омадани силсилаи шеърҳои «Қиссаи Ҳиндустон»-ро ҷунин ба қалам додааст: «Соли 1947 ман дар ҳайати вакилони нависандагони советӣ ба Ҳиндустон сафар кардам ва ин кишварро бо ҷашмони худ дидам. Ман дидам, ки ин кишвари қадимӣ бо манзараҳои дилфироб ва ёдгориҳои беамсолаш басо дилрабош, аммо халқи ҷафодида ва аз тарафи империалистон таҳқиқшудае дар он зиндагонӣ ба сар мебаранд. Ҳиндустон бо тамоми зиддиятҳоиаш дар пеши ҷашмонам ҷилвагар шуд ва дар дилу дидаи ман ба таври абадӣ нақши худро гузошт. Ҳамин зиддиятҳои Ҳиндустонро ман барои достони худ мазмунӣ асосӣ интихоб намудам» (114, 102).

Ҳамин тариқ, маводи ёрирасон низ аз тарафи матншинос, хусусан вақте ки ягона манбаи маълумот оид ба таърихи матни асар мебошанд, бояд ҷиддан омӯхта шавад.

Дар натиҷаи омӯзиши манбаъҳои асосӣ ва ёрирасон матншинос матнҳоро, ки иродаи эҷодии муаллифро дурусттар ва ҳубтар ифода мекунанд, муайян менамояд ва яке аз ин манбаъҳо бояд ҷун асоси матни ба ҷоп тайёршаванда қарор гирад. Яъне, акнун дар назди матншинос маъсалаи интихоби матни асосӣ меистад, ин матнест, ки мақсадҳои ғоявӣ бадеӣ ва иродаи эҷодии нависандаро пурратар ифода мекунад ва охири иродаи эҷодии нависанда дар матни асосӣ таҷассум меёбад.

Дар адабиёти муосир матни асосӣ, одатан, наشري охири давраи ҳаёти нависанда доништа мешавад, вале ин ҳукми ягона ва қатъӣ нест. Матни асосӣ дар рафти тадқиқи муфасссали таърихи матни асар муайян карда мешавад. Матне, ки аз тарафи ҳуди нависанда охири доништа шудааст (яъне, матне, ки охири иродаи эҷодии

нависандаро комилан ифода мекунад) ё худ матне, ки натиҷаи кори охири нависанда дар он таҷассум ёфтааст (яъне, матне, ки иродаи охири нависандаро мувофиқи тартиби муайян ифода мекунад), дар матншиносӣ матни асосии асар доништа мешавад, зеро маҳз ин матн барои чоп чун асос қабул мешавад. Ҳамин тариқ, таҳлили ҳамаи манбаъҳо матншиносро ба интиҳоби манбаи матни асосӣ ва матни асосӣ оварда мерасонад.

12. Барқарор намудани матни илмӣ-танқидӣ

Таҷрибаи матншиносони адабиёти гузашта ва имрӯза нишон медиҳад, ки ҳарчанд матни асосӣ охири иродаи эҷодии нависандаро таҷассум менамояд, онро наметавон айнан, насанҷида ба чоп пешниҳод намуд, зеро ҳолатҳои хеле кам мешавад, ки дар матни асосӣ ягон ғалат ҷой надошта бошад.

Ин табиист: дар ҷараёни таълиф ва чопи асар матни он ба ду роҳ тағйир меёбад. Нахуст нависанда, ҳамвора аз болои матн кор мекунад, онро тағйиру такмил медиҳад, ки ин матнро боз ҳам беҳтар намуда, онро ба дараҷаи болои гоҷавию бадеӣ мерасонад. Дар айни ҳол, ҷараёни дигари тағйирёбӣ низ давом мекунад: дар матн ғалатҳо ҷамъ шудан мегиранд: саҳви худи нависанда, хатоҳои рӯбардоркунадагон ва мошинистон, норасоии муҳаррирон ва дигар шахсони мутасаддӣ ва ғайра. Бинобар ин, матни асосӣ ҳам иродаи эҷодии нависандаро пурра ифода карда наметавонад.

Як мисол. Дар ҷопҳои китоби «Одина» ба ин ду ҷумла дучор меоем: а) «Вақте ки синни Одина ба 17-18 ва умри Гулбӣ ба 15-16 - солагӣ расид, ҳақиқатан ошики шайдои якдигар шуданд». б) «Ба даруни хона ба як гӯшае сари зонуи худро дар бағал гирифта пушт ба девор як духтараки 16-17 –сола нишастааст».

Агар дар ҷумлаи а) синну соли Гулбӣ пеш аз сафари нахустини Одина ба Фарғона оварда шуда бошад, пас ҷумлаи б) синну соли Гулбиро баъди сафари дуҷуми Одина нишон медиҳад. Аз ин ҷиҳат, ҷумлаи б) танҳо ба ҷопи рӯзнома, ки дар он Одина баъди як соли кори завод сафари ёру диёрро ихтиёр карда буд, мувофиқат мекунад бас. Зеро дар сурати дар завод се сол кор кардани Одина (чун ҳама матнҳои китоби) синни Гулбӣ бояд ба 18-19 мерасид.

Матншинос вазифадор аст, ки матни асари ин ё он нависандаро ба ҷоп тайёр карда истода, ба хонанда матни саҳеҳ ва бегалатро расонида тавонад. Ин вазифаи асосии матншинос аст. Агар матншинос матнро, ки охири иродаи эҷодии нависандаро таҷассум кардааст, гирифта, аз он ҳамаи саҳви ғалатҳои аз ҷониби муаллиф ё шахсони беруна воридшударо бартараф намояд, ин

матн илмӣ-интиқодӣ ном мегирад. Ба қавли Е.И.Прохоров: «Матни илмӣ (Канонический текст – К.А.) ин матни аслии муаллиф дар таҳрири охирин аст, ки барои тамоми ҷопҳои минбаъдаи ин асар дар як давраи муайян ҷун сарчашмаи асосӣ қабул шудааст» (89,54). Истилоҳи ҷунонии «канон» матни илмӣ-интиқодии асарро, ки барои ҳамаи нашрҳои минбаъда (чи наشري илмӣ ва чи наشري оммавӣ) пешбинӣ шудааст, ифода менамояд.

Ховаршиноси барҷастаи олмонӣ Хелмут Риттер матни илмӣ-интиқодии «Савонех»-и Аҳмади Ғаззолиро таҳия намуда, онро соли 1942 дар Истамбул ба таъб расонд ва ҷолиб аст, ки хангоми таҳия ҳамаи нусхаҳои дар ихтиёр доштаашро бо диққати том омӯхта, калима, ибора ва таркибҳои аслиро интиҳоб намуд ва нусхаи нав ва дақиқеро ба вучуд овард, ки онро нусхаи Риттер меноманд ва он асоси матнҳои илмиву оммавии минбаъдаи «Савонех»-и Аҳмади Ғаззоли гардид (82, 317).

Ҳангоми таҳияи матни илмӣ вазифаи матншинос аз он иборат аст, ки танҳо ба далелҳо ва ҳулосаҳои аз таҳлили минбаъдаи нусхаҳо бароварда таъя қарда, ғалатҳои дар матни асосӣ мавҷудбударо ислоҳ намояд. Дар баъзе ҳолатҳо ислоҳи матн на дар манбаъҳои қаламию ҷопии матн, балки дар ягон мактуб, ёддошт ё рӯзномаи нависанда ифода ёфтааст. Аз ин рӯ, барои ба вучуд овардани матни илмӣ-интиқодӣ омӯзиши мактуб, рӯзнома ва ёддоштҳои адиб басо зарур аст. Масалан, нависанда Сотим Улугзода дар мақолаи «Дар бораи якҷанд қайди устод Айнӣ» менависад: «Ман ҳар боре, ки асари худам – «Қисмати шоир»-ро варақ мезанам, аз хичолат сурх мешавам: дар вай ба ҳатоҳои матбаа ҳатоҳои муҳаррири қамдониш низ зам шудаанд (Ҷунончи, як мисол: «шоири шаҳир»-ро муҳаррир «шоири шаҳр» қардааст; Ҳатто баъзе мисраъҳои Рӯдақиро ҳам «ислоҳ» намудааст») (118, 75).

Баъзан, муқоисаи манбаъҳои матн низ, азбаски дар ҳамаи онҳо ғалат рафтааст, ҳатро ошқор сохта наметавонанд. Дар ин ҳолат матншинос усули мантиқӣ, услубӣ ва грамматикӣи ошқор намудани ғалатҳоро истифода мебарад. Масалан, аксари таҳиягарони «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ибораи «Балхи Бомӣ»-ро нодуруст истифода қардаанд:

Бад-ӯ гуфт: Чандин чаро мондӣ,

Худ аз Балхи номӣ чаро рондӣ?

(«Шоҳнома», ҷ.6, Душанбе, 1989,171)

Чу аз Балхи номӣ ба Чайхун шуданд,

Сипаҳдору лашқар фуруд омаданд.

(«Шоҳнома», Тейрон, 1363, ҷ.4. с.194)

Чи хеле ки А. Насриддинов қайд қардааст, Бомӣ ё Бомийн лақаби шаҳри Балх будааст, вале таҳиягарон моҳияти Балхи

Бомиро нафаҳмида ба ғалат роҳ додаанд. Ҳангоми ба вучуд овардани матни илмӣ-интиқодии «Шоҳнома» М.Н.Османов ин ғалатро ислоҳ мекунад:

Чу аз Балхи Бомӣ ба Ҷайхун расид,
Сипаҳдор лашкар фуруд оварид.

«М.Н.Османов дар нусхаи асосӣ «Балхи Бомӣ» оварда, дар ду нусхаи дигари асоси матн қарор додаи ӯ ҷой доштани «Балхи номӣ»-ро қайд кардааст» (82,94).

Ҳамин тариқ, оид ба ислоҳоти матни илмӣ-интиқодӣ сухан ронда, таъкид кардан лозим аст, ки ин корро танҳо дар асоси ҳуҷҷат ва ҳеле эҳтиёткорона анҷом додан зарур аст, зеро маҳз матни асосии тафтишгардида ба хонанда пешкаш мешавад.

Ҳангоми ба ҷоп тайёр кардани матни илмӣ асар ба матншинос зарур аст, ки ба матнҳои баъди сари нависанда ҷопгардида бештар таваҷҷуҳ намояд, зеро ин ҷопҳо танҳо аз тарафи шахсони мутасаддӣ тайёр мешаванд ва маълум, ки тағйироти минбаъда ба онҳо тааллуқ доранд. Д.С.Лихачев тағйироти аз тарафи шахсони беруна дохилшударо ба ду қисмат ҷудо кардааст: а) Тағйироти беихтиёр рӯй дода; б) Тағйироти фаҳмида ба матн дохилкарда. Баъзан машинистону ҳуруфчинон ва компютерчиҳо аз саҳлангорӣ ё дар натиҷаи мондашудан калима, таркиб, ҷумла ё ҳатто сархатро мепартоянд ё илова мекунанд. Масалан, дар матни куллии «Ғулмон» аз ҷумлаи зерин таркиби дар кавсайнбуда ихтисор гардида, бунёди ду ҷумларо хароб кардааст: « ... бойҳои калон (пайдо шуданд. Дар аввали қор заминдорони калон) ба ин тадбир норозӣ шуда буданд» (15, 123). Сабаби аз матн афтидани ин порчаи ҳафткалимагӣ такрори калимаи калон мебошад. Чашми ҳуруфчин баъди чидани вожаи калони аввал чашмаш ба вожаи калони дувум меафтад. Ин қонуният тағйироти беихтиёр рӯйдодаро Б.В.Томашевский чунин асоснок кардааст: «Ҳуруфчин чашмашро аз нусхаи асл канда, калимаи охири хондашро ба хотир мегирад. Баъд ба хондан баргашта, бо чашмонаш калимаи дар хотир гирифташро меҷӯяд. Аз ин ҷо ду намуди хато — партофтан ва такрор сар мезанад» (112, 42).

Тағйироти дидаву доништа ба матн воридкарда, чун тағйироти беихтиёр, боиси тамоман хароб шудани сохти ҷумла ва қосагии баёну ифодаи фикр намегардад. Ин тағйирот гӯё боиси ба талаботи давра замон мувофиқат кардани матн гардида, ба мазмун, ғоя ва услуби асар таъсир мекунад. Масалан, қисми қоруми матни куллии «Дохунда» бо ҷумлаи зерин анҷом пазируфтааст: «Хуша (Иброҳимбек– К.А.) бо 21 нафар навқари зиндамондаш ба Афғонистон гузашта, ҷони худро аз дасти мардум ҳалос кард (ва мардум ҳам аз дасти ӯ ҳалос шуда буданд)».

Порчаи дохили кавсайд тағйиротест, ки дар матни кулӣи роман пайдо шуда, зоҳиран, боиси тақмили мазмуни матн гардидааст. Дар ҳақиқат ҳонанда аввал дар боби «Меҳмонӣ»-и қисми якум ва баъд дар тамоми қисми чоруми «Дохунда» ба образи Иброҳимбек дучор гардида, аз торочи ғушношуниди ӯ ба дод омадани мардумро бо тамоми ҳастӣ эҳсос мекунад. Бинобар ин, ба Афғонистон ғурехтани Иброҳимбек маъноӣ «аз дасти ӯ ҳалос шудани мардумро» ҳам дорад. Вале дар боби мазкур суҳан мушаххас аз шикасти пайдарпайи дастаи Иброҳимбек мееравд, ки бо ғурехтан ба ҳоки Афғонистон аз таъкиботи фидоиён ва мардуми бағазабомеда бо талафоти зиёд ҷон ба саломат бурдааст. Бинобар ин, ба порчаи иловашуда зарурат нест.

Тағйироти фаҳмида дохилшуда, аксаран, гаразҳои сиёсӣ ва идеологӣ доранд ва ба қостагии ғоя ва муҳтавои асар сабаб мешаванд. Асари «Мирзо Абдулқодири Бедил» (1954) пас аз вафоти нависанда, вақте ки аз тарафи шахсони беруна баъзе ҷойҳои он тағйир дода, ба талаботи сиёсии давр мувофиқ карда мешавад, рӯйи ҷопро мебинанд. Ва он воридоти беруна имрӯз ҳам боиси сар задани фикрҳои гаразқорона оид ба шахсияти устод Айнӣ гардидааст. Ёқтаи Холиқназар аз шарҳи қалмаи мачзубон ба ҳулосае омадааст, ки устод Айнӣ ба дини мубини ислом беэтиборӣ кардааст. Дар поварақи китоби мазкур ҷунин қайд аст: «Мачзубон - тоифае аз аҳли сулуканд, ки бо фармоиши зоҳири шариат он қадар амал намекарданд ва риёзати шоққаро воситаи ба Худо – ба ҳақиқат расидан медонистанд ва дар зоҳири аҳвол девонавор мегаштанд. Маслаки мачзубӣ ҳам монанди ҳамаи шоҳу шоҳҷаҳои дин ба заҳролуд кардани майнаи халқ нигаронида шудааст» (19, 31). Аз дастхати устод Айнӣ, ки дар «Мунаққиди ғустох» ном мақолаи Мустафо Форук (ҳафтвери «Тоҷикистон», 1.4.2004) омадааст, маълум мешавад, ки ҷумлаи «маслаки мачзубӣ ҳам монанди ҳамаи шоҳу шоҳҷаҳои дин ба заҳролуд кардани майнаи халқ нигаронида шудааст» аз тарафи шахсони беруна илова гардидааст.

Ҳамин тариқ, қисми қулли тағйироти фаҳмида дохилкарда, ки боиси дигаргунии забон, услуб, устуҳонбандӣ ва майлҳои сиёсӣ иҷтимоӣ матнҳои баъдиҳаётии асарҳои устод Айнӣ гаштаанд, ба талаботи илми матншиносӣ муҳолифат доранд. Ҷунин тағйирот маъноӣ аз тарафи мутасаддиёни ҷоп ба назар нағрифтани иродаи эҷодии нависандаро дошта, ҷанбаи таърихӣ асарро коҳиш медиҳанд. Ба ғуфти матншиносон Н.К.Гудзий ва В.А.Жданов, «ба рӯбардоркунанда ё муҳаррир имтиёзи «беҳтар кардани» эҷоди нависандаи гениалиро додан нашоёд» (44, 237).

Қори матншинос ҳангоми барқарор кардани матни ҳақиқӣ нависанда ба ҳалли як қатор масъалаҳои марбути имло ва

аломатҳои китобат поён меёбад. Дар забони осори нависандагони барҷаста дар бисёр ҳолат дур рафтани аз меёри забони адабии мушоҳида мешавад, ки ин ҳолат ба хотири таъмини ифоданокии бадеии матн ва сабқу услуби хоси нигоранда мебошад. Нависандаҳои таъмини фардиат ва умумияти персонажҳо ва умуман образнокии асар метавонад аз шеваву лаҳҷаҳо, эҷодиёти шифоҳӣ, архаизмҳо ва неологизмҳо истифода кунад. Муаллифро аз ин ҷараён нигоҳ доштан пеши роҳи ӯро ҳамчун хунарманд гирифтани аст. Масалан, Салими Хатлонӣ дар ашъораш калима ва таркибҳои забони зиндаи халқ чун вач-вач, тумбадарӣ, каштал, халукро дар ҷойи худ истифода кардааст:

Даррасиду даст зад дар кашталаш,

Бо халуки хеш кард аз по шалаш(121,577).

Бинобар ин, матншинос матни саҳеҳи нависандаро барои ҷоп тайёр карда истода, ҳуқуқ надорад, ки ягон калима ва таркиби наҳвӣ аз тарафи нависанда истифода шударо, ки ба назари ӯ ғалат менамояд, аз матн хориҷ кунад.

Меоем ба сари имло ва аломатҳои китобати матни илмӣ-интиқодӣ. Асарҳои нависандагон мувофиқи қоидаи имло ва аломатҳои китобати қоидаи худ таълиф мешаванд. Маълум, ки мероси адабии адибони тоҷик, аз ҷумла адибони давраи нав, ҳам ба алифбои арабиасос, ҳам ба алифбои лотинӣ ва ҳам ба алифбои кириллӣ ба табъ расидаанд. Аломатҳои китобат бошанд, танҳо пас аз қабул шудани алифбои лотинӣ (1929) ва алифбои кириллӣ (1940) мувофиқи вазифа ва маънои худ ба забони хаттии имрӯзаи мо дохил гардидаанд. Зияда аз ин, имлои забони тоҷикӣ боз солҳои 1953, 1972, 1998 ва 2001 тағйиру такмил гардид. Масалан, соли 1940, вақте ки забони тоҷикӣ бо графикаи русӣ гузашт, дар алифбои тоҷикӣ чор ҳарф – ц, щ, ы, ь ҳамроҳ гардид ва як муддат ба ҷойи шакли навишти арабӣ-тоҷикии калимаҳои иқтибосии русию байналхалқӣ (инқилоб, инқилобӣ, шӯроҳо, ҳамватан, аксулинқилобӣ, фирқа, ҷумҳурият, мошин, зовуд, тилиграф, кумита, бучка, зақун, Русия, вакзол...) шакли навишти русии калимаҳои мазкур (революция, революционер, советҳо, гражданин, партия, республика, машина, завод, телеграф, комитет, бочка, закон, Россия, вокзал...) мавқеъ пайдо карданд.

Соли 1998 бошад, ҳарфҳои ц, щ, ы, ь аз алифбои тоҷикӣ ихтисор карда шуда, ба ҷойи ц с (дар байни садонҳо тс) ва ба ҷойи щ шч менавиштагӣ шуданд: дотсент, сирк, семент ва дар навишти калимаҳои типӣ маликушшӯро, балоеъулвакоеъ нимтире (-) бардошта шуд. Минбаъд дар имлои забони тоҷикӣ боз тағйироти зиёд ба вучуд омад. Ин аст ки матншинос ҳангоми ба вучуд овардани матни илмӣ осори нависандагон имлои ҷориёро бояд истифода кунад. Масалан, соли 2010 аз тариқи нашриёти

«Адиб» матни илмии киссаи «Марги судхӯр» (бо кӯшиш ва эҳтимоми А.Кӯчаров) ба таъб расид, ки матни он фарогири шакли навишти арабӣ-тоҷикии калимаҳои русӣ-байналмилалӣ мебошад: имперотурӣ, бонк, Русия, инкилоб.

Чи хеле ишора гардид, имлои забони тоҷикӣ бори охир соли 2011 таҷдиди назар гардид, бинобар ин чопи минбаъдаи, масалан, киссаи «Марги судхӯр» бояд дар асоси имлои нав сурат бигирад: дӯвӯм (ба ҷойи дӯввӯм), савӯм (ба ҷойи саввӯм), шӯълавар (ба ҷойи шӯълавар), пахлӯ (ба ҷойи пахлӯ), муътабар (ба ҷойи мӯътабар), тӯхмат (ба ҷойи тӯхмат)...

Дар хусуси аломатҳои китобат ҳаминро гуфтан мумкин аст, ки хангоми тайёр кардани матнҳои илмӣ асарҳо ба иродаи эҷодии нависанда мувофиқат кардан лозим аст, яъне матншинос набояд як аломатро (масалан, аломати хитобро) ба аломати дигар (масалан, ба аломати савол) иваз намояд, то ки сохти оҳангнокии матн ҳалалдор нагардад.

Барои ба вуҷуд овардани матни илмӣ осори нависандагон хизмати ҳайати таҳририя ва баъзан комиссияи махсуси матншиносӣ калон аст. Ҳайати таҳририя микдори чоп, ҷойгиршавии асарҳои чопшаванда, ба ҷоптайёркунадагон ва муҳаррирони ҷилдҳои муайян мекунад ва ҳамаи қорҳои ба ҷопи илмӣ-интиқодӣ вобастабударо сарварӣ мекунад. Агар матнҳои илмӣ-интиқодии осори нависандагон ба ин минвол таҳия шаванд, метавон ба ҳулосае омад, ки ҳадафи асосии фаъолияти матншиносон иҷро гардидааст.

13. Дастгоҳи ёрирасони матн

Хангоми ба вуҷуд овардани матнҳои ҳаттӣ ва ҷопӣ зарур аст, ки хонандаи мутахассис оид ба матнҳо маълумоти ҳарчи муфасссал ва фарогир дошта бошад. Ин вазифаро мақолаҳои раҳнамо, тавзеҳоту ташреҳот ва феҳристҳои гуногуни матнҳо бо номи умумии **дастгоҳи илмӣ-маълумотдиҳӣ** матн иҷро менамоянд.

Мундариҷаи қисмати дастгоҳи илмӣ-маълумотдиҳӣ вобаста ба ҳаҷм, ҷобачогузорӣ ва ҳосияти матнҳои ҳаттӣ ва ҷопӣ, хусусияти эҷодиёти нависанда тағйир меёбад. Масалан, ба асарҳои бадеӣ шарҳи таърихӣ-адабӣ, ба ёддоштҳо ва мактубҳо, ки саршори маводи воқеӣ мебошанд, тавзеҳи воқеӣ зарурати бештар дорад. Номҳои ҳастанд, ки дар асар борҳо такрор шуданд, дар ин ҳолат ин номҳо як бор муфасссал шарҳ ёфта, дигар ба ҳамон шарҳ ишора мешавад.

Чунин фарқият дар миёни мақолаи адабӣ-танқидӣ ва тавзеҳи адабӣ-таърихӣ низ мушоҳида мешавад. Мақола бояд тамоми эҷодиёти нависандаро фаро гирад ва тавзеҳи адабӣ-таърихӣ

бошад, ба асарҳои алоҳида мутааллиқ буда, дар қисмати ташреҳот ҷой дода мешавад. Баъзан як қисми вазифаи дастгоҳи илмӣ-маълумотдиҳиро ишораи «Аз нашриёт» иҷро мекунад. Ҳамаи ин гувоҳи алоқаи мустаҳкам ва монандии вазифаҳои қисматҳои дастгоҳи ёрирасони матн мебошад.

1

Вобаста ба мақсаду вазифаҳои, ки назди **мақолаҳои раҳнамо** меистад, онҳоро ба се навъ тақсим кардан лозим аст:

1. Мақолаҳои, ки ин ҷопро шарҳ медиҳанд;
2. Мақолаҳои, ки ба асарҳои дар ин нашрия ҷопгардида баҳои илмӣ-танқидӣ медиҳанд;
3. Мақолаҳои, ки характери тарҷумаҳои доранд.

Мақолаҳои навъи аввал бо номҳои «Аз нашриёт», «Аз муҳаррир»... қайдҳои камтареро дар бар карда, ба ин нашр маълумоти умумӣ медиҳанд. Дар ин мақолаҳо бояд навъу намуди нашрия (ҷопи илмӣ, мунтахаби осор), миқдори ҷилдҳо ва тартиби ҷойгиршавии асарҳо (дар кадом ҷилдҳо асарҳо, дар кадом ҷилдҳо мукотибот...), хусусиятҳои ҷойгиршавии асарҳо (дар ин нашрия кадом асар ё мақола дохил нашудааст ё бори аввал ин ё он асар ба таъб мерасад), қайдҳои рид ба атрибутсия ва санагузориҳои асар, принсипҳои ҷопи матн, маълумотнома оид ба дастгоҳи илмӣ-маълумотдиҳӣ (миқдори мақолаҳо, тавзеҳот, феҳристҳо), принсипи орфографии нашрия (хусусиятҳои орфографӣ ва аломатҳои китобати истифодашуда)... дохил гарданд. Ҳамаи ин бояд ба доираи хонандае, ки нашрия ба он нигаронида шудааст, мувофиқат кунад.

Мақолаи «Аз нашриёт» одатан дар ҷилди аввал ҷой дода мешавад, вай нашрияро оғоз бахшида, ба хонанда хусусиятҳои матнро муаррифӣ мекунад ва бояд ҳаҷман кам ва мушаххас бошад.

Вазифаи мақолаҳои таърихӣ-адабӣ ё адабӣ-танқидӣ ба хонанда расонидани моҳияти асарҳои нашрия, мавқеъ ва маҳорати муаллиф мебошад. Баъзе олимони муқобили чунин мақолаҳои нашрияҳо мебошанд. Вале чунин мақолаҳо барои шарҳу тафсири мавқеи нависандагон, дарки дурусти ғояи асарҳои нашрия зарурат доранд.

Дар ин мақолаҳо ба услуби ҳоси эҷодии нависанда таваҷҷуҳи зиёд зоҳир мешавад ва агар дар мундариҷаи асарҳо гуногунии ғоявию услубӣ ҷой дошта бошад (чуноне ки дар эҷодиёти Л.Толстой, В. Гогол, С.Айни, А.Лохутӣ мушоҳида мешавад), чанд ҷумлае лозим аст, ки давраҳои таърихӣ зиндагӣ ва эҷоди нависандаро фарогир бошанд. Масалан, дар Куллияти 20-ҷилдаи Салтиков-Шедрин ҳар ҷилд мақолаи муқаддимаӣ дорад, ҳатто ҷилдҳои XII ва XIV бо ду мақола оғоз меёбад, ки дар ҳар кадоми

онҳо вазъи мушаххаси таърихӣ-адабӣ ва ҷамъиятӣ- сиёсӣ таҳлил мешавад. Мақолаҳои муқаддимагӣ на танҳо барои куллияти нависандагон, инчунин барои осори мунтахаб ва ҳатто асари алоҳидаи онҳо зарур аст.

Аслан ҳамаи мақолаҳои адабиётшиносӣ дар катори таҳлили эҷодиёти нависанда, маълумоти тарҷумаиҳолии ўро низ фаро мегиранд. Вале дар баъзе нашриҳо маълумоти тарҷумаиҳолӣ, новобаста аз мақолаи адабиётшиносӣ, дар қисмати намоёни асар бо тартиби муайян оварда мешавад, ки онро одатан, «санаҳои асосии ҳаёт ва эҷодиёт» меноманд. «Санаҳои асосии ҳаёт ва эҷодиёт» ба хонанда имкон медиҳад, ки ҳарчи тезтар лаҳзаҳои муҳимми ҳаёту эҷодиёти нависандаро аз худ намояд. Дар назар доштан зарур аст, ки мақолаи адабиётшиносӣ ва «санаҳои асосии ҳаёт ва эҷодиёти нависанда» якдигарро айнан такрор накунад. «Маҳдудияти мавод, - гуфтааст матншинос Прохоров Е.И., - дар қисмати дастгоҳи илмӣ-эзоҳии нашрия умуман масъалаи бисёр муҳим аст ва ин ҷо он аҳамияти аввалиндараҷа касб мекунад. Хуб мешавад, ки асоси дастгоҳи ёрирасон дар охири ҷилди аввали нашрия оварда шавад» (89, 145).

2

Ташреҳот дар нашрия маҷмӯи маълумоти нуктахоест, ки ба хонанда барои дарки пурраи асар ва қисматҳои алоҳидаи он зарур аст. Дар баъзе ҳолатҳо, махсусан дар нашрҳои оммагӣ, калимаи **ташреҳотро** (коментарие) калимаи **ҳошия** (примечание) иваз мекунад. Вале ин мафҳумҳоро аз якдигар ҷудо кардан даркор аст. Ташреҳот – ин маҷмӯи иловаҳо ба матн мебошад, ки асосан мақсади нависандаро муфассал мекушояд, ҳошия бошад, маълумот оид ба масъалаҳои алоҳида мебошад.

Қисмати ташреҳоти ҳар як асар, чун қоида, бо бахши **дебоча** оғоз гардида, баъд ташреҳоти ба ҳар асари алоҳида роҳандозӣ мешавад ва мувофиқи тақсимот ташреҳот ба бахшҳои матншиносӣ, таърихӣ-адабӣ, воқеӣ ва луғавӣ ҷудо мешаванд. Дар бахши **дебоча** масъалаҳои умумии характери матншиносӣ ё таърихӣ-адабии ин ё он асар хеле мухтасар эзоҳ дода мешавад. Масалан, дар ҷилди 1 Куллияти 15-ҷилдаи С.Айнӣ дар дебочаи ташреҳоти «Мухтасари тарҷимаи ҳоли ҳудам» чунин маълумот омадааст: «Муаллиф ин тарҷимаи ҳоли ҳудро соли 1940 навиштааст, аммо дар он солҳо ҷоп нашуда, бори аввал соли 1955 дар шумораҳои 7, 8,9 журнали «Шарқи сурх» ҷоп шудааст. Матни тарҷимаи ҳол бори дувум бо дастнависи муаллиф татбиқ карда шуд ва ба он тасҳех ва тавзеҳи лозимӣ низ дода шуд» (14, 329)

Баъзан дебочаи ташреҳот истифода намешавад ва ин гувоҳи он аст, ки он дар фаъолияти ноширӣ ҳанӯз мавқеи мустақам надорад, вале он зарур аст. Дар асарҳое, ки мақолаҳои таърихӣ-

адабӣ надорад, муфасссалтар ва дар асарҳое, ки мақолаҳои таърихӣ-адабӣ доранд, хеле мухтасар дебочаи ташреҳот бояд ба кор равад.

Ташреҳоти матншиносӣ ин маҷмӯи маълумотест, ки ҳолати мероси адабии нависандаро шарҳ дода, роҳ ва тарзи фаъолияти матншиносро ҳангоми ба ҷоп тайёр кардани ҳар як асар равшан менамояд. Аз ин рӯ ташреҳоти матншиносӣ риштаҳои зеринро дар бар мегирад:

1. Номбар кардани ҳамаи сарчашмаҳои матн;
2. Асоснок кардани атрибутсияи асар;
3. Асоснок кардани санаи асар;
4. Маълумоти мухтасари таърихи матн;
5. Номбар кардани ислоҳоти ба матн асосӣ ворид гардида.

Дар фасли аввал хуб мешавад, ки ҳамаи манбаъҳои матн пайдарпай номбар шуда, сарчашмаҳои матнҳои хаттӣ ва ҷопӣ алоҳида гурӯҳбандӣ шаванд. Барои сарчашмаҳои хаттӣ манбаи хаттӣ бо характеристикаи тамоман мухтасар («сиёҳнавис», «сафеднавис»), ҷойи нигоҳдорӣ, шифр нишон дода мешавад. Барои сарчашмаҳои ҷопӣ маълумоти библиографӣ оварда мешавад. Дар ин ҳолат ба ишораҳои ихтисоршудаи минбаъда ва тарзи дурусти ишораи номҳои ихтисорӣ (шӯъбаи ленинградии Институти шарқшиносӣ – ШЛ ИШ, китобхонаи миллии Тоҷикистон – КМТ, автограф – А) диққати ҷиддӣ додан лозим мешавад.

Қисмати дувуми ташреҳоти матншиносӣ (асоснок кардани атрибутсияи асар) дар ҳолате истифода мешавад, ки агар муаллифи асар маълум набошад. Агар муаллифи асар дар нашри пештар маълум шуда бошад, дар ташреҳот инро бояд қайд кард ва агар бори аввал муаллифи асар маълум шуда бошад, пас шарҳи атрибутсионӣ хеле амиқ ва дақиқ сурат мегирад. Дар ин ҳолат фасли ташреҳоти матншиносӣ чун як тадқиқоти мухтасар ба назар мерасад.

Фасли сеюми ташреҳоти матншиносӣ — вобаста ба санагузорӣ низ хусусияти хос дорад. Дар ин ҳолат шарҳи санагузории ҳар асар зарур аст. Дар баъзе ҳолатҳо ин маълумоти одӣ мебошад: (15 январи соли 1863 аз рӯи дастхати тозанавис санагузорӣ шуд ё соли 1848 аз рӯи ҷопи аввалин санагузорӣ шуд...). Дар ҳолатҳои дигар, махсусан вақте ки санаи пештар гузашта инкор мегардад, шарҳи матншинос тафсил ёфта, асоснок мешавад.

Фасли чоруми ташреҳоти матншиносӣ маълумоти таърихӣ аз дастхат то нашри охири асар мебошад. Дар ин ҳолат бояд матншинос дурустии интиҳоби матн асосиро асоснок намояд.

Ниҳоят, дар фасли панҷуми ташреҳоти матншиносӣ ислоҳоте, ки дар матн асосӣ ворид мегардад, асоснок карда мешавад.

Матни асосӣ ҳеҷ гоҳ айнан рӯбардор нашуда, он аз тарафи матншинос ба матнҳои дигар татбиқ ва, дар зарурат, ислоҳ мешавад. Ҳама гуна ислоҳот бояд асоснок шавад, то ки хонандаи мутахассис ба он бовар наояд.

Ташреҳоти таърихӣ-адабӣ бо мақсади муайян намудани муносибати асар ба замон, ба самъи хонанда расонидани мундариҷаи ғоявии асар ва маҳорати бадеии нависанда, муносибати нақди адабӣ ба асар ва маълум кардани аҳамияти он ба хонандаи муосир гузаронида мешавад. Ин масъала дар мақолаи таърихӣ-адабӣ низ бардошта мешавад, бинобар ин матншиносро зарур аст, ки дар ташреҳоти таърихӣ-адабӣ аз такрор парҳез карда, ба гуногунхонии байни мақола ва ташреҳот роҳ надихад, махсусан дар ҳолате ки мақола ва ташреҳот аз тарафи шахсони гуногун навишта мешаванд.

Агар мақолаи таърихӣ-адабӣ тамоми эҷодиёти нависандаро дарбар гирад, пас ташреҳоти таърихӣ-адабӣ ба як асар оид мебошад, бинобар ин бояд он мухтасар ва мушаххас бошад ва лаҳзаҳои асоситарини зиндагии сиёсӣ-иҷтимоии нависандаро, ки дар вақти таълифи асар ба вучуд омадааст, фаро гирад. Аз ин рӯ, базаи илмӣ матншинос-шорех бояд дастовардҳои наватарини адабиётшиносӣ, таърих ва дигар илмҳои ба матншиносӣ алоқаманд бошад.

Ташреҳоти воқеӣ – ин системаи маълумоти воқеӣ ба матни нависанда мебошад. Он на танҳо баҳри дарки дурусти хусусиятҳои ғоявӣ-бадеии асар зарурат дорад, ҳамчунин асарро бо тамоми ҷузъиёти мундариҷавиаш ба хонанда мерасонад. Ташреҳоти воқеӣ ба ҳамаи ҷопҳо мутааллиқ аст. Дар ҳақиқат, бояд ҳам дар ҷопҳои оммавӣ ва ҳам дар ҷопҳои илмӣ ғалатҳое, аз қабилӣ бодигарон (ба ҷойи бодгарон – аз «Дохунда»-и С.Айнӣ), Люблен дар Полша (ба ҷойи Любан – истгоҳи роҳи оҳани байни Петроград ва Москва), ислоҳ карда шаванд.

Ташреҳоти воқеӣ бояд ҷавоби одӣ ба савол набошад, балки матнро ҳаматарафа шарҳу эзоҳ дода, ба хонанда ҳам маълумот ва ҳам дониш диҳад. Масалан, дар қисмати ташреҳоти матни куллии «Дохунда» агар дар бораи ин калима шарҳи таърихӣ ва этимологӣ дода мешуд, хонанда мефаҳмид, ки калимаи «дохунда» ихтисоршудаи «додархонда» буда, дар кӯхистони тоҷик бо маънову мазмун рафик, бародар, дӯст истифода мешавад ва дар шаҳрҳое чун Бухоро, Самарканд, Хучанд маънои манфӣ – пойлӯҷ, пойбараҳна, фақирро гирифта буд.

Яке аз вазифаҳои муҳимтарини ташреҳоти воқеӣ ислоҳ намудани саҳвҳои нависанда аст, ки матншинос онҳоро дар матн ислоҳ карда наметавонад. Бояд дар қисмати ташреҳи воқеӣ матншинос на танҳо оид ба саҳв сухан ронад, ҳамчунин сабаби

пайдо шудани онро низ нишон диҳад. А.М.Горкий дар маърузааш дар Анҷумани якуми нависандагони СССР гуфтааст, ки маҷмӯаи реаксионии «Веҳи» соли 1907 ба таъб расидааст. А.М.Горкий медонист, ки ин маҷмӯа соли 1909 чоп шудааст, вале воқеаҳои ин маҷмӯа, ки ба солҳои 1905-1907 тааллуқ дошт, нависандаро бо чунин саҳв бурдааст. Ё худ дар матнҳои ҷопии соли 1931 ва минбаъдаи «Одина» чунин ҷумла омадааст: «Одинаро харчанд қуввати он набуд, ки каф занад ва «урро» гӯяд, лекин аз суҳанони Иван ба таъриф (дурусташ таърих – К.А.) ва сабаби инкилоб пай бурда, мазмуни ин шеърро аз дили худ гузаронид» (8,30).

Бояд гуфт, ки порчаи дар зераш хаткашида ба матнҳои солҳои 1938 ва минбаъда мувофиқат надорад, зеро дар матнҳои мазкур муносибати аҳли ҷойхонаи Шохмирзо ба суҳанони Иван на бо хитоба ва уррогӯйҳо, балки ба воситаи ҷумлаҳои ҳикоягӣ баён шудааст. Дар ин ҳолат ба каф задан ва «урро» гуфтан хостани Одина зарурат намеронад. Илми матншиносӣ сабаби асосии аз тарафи нависанда сар задани саҳви мазкурро дар тағйир додани матни асар медонад. Равшан намудани ин гуногунхонӣ вазифаи бевоситаи шореҳ мебошад.

Дар охир ташреҳоти воқеӣ ба хонанда маълумотхоеро мерасонад, ки барои дуруст фаҳмидани матн ба он ёрӣ мерасонад, чун маълумот оид ба шаҳсҳои ишорашуда ва баъзе паҳлуҳои ҳаёти онҳо, ба ҷойи номҳои аслии овардани номҳои дигар ва ғайраҳо. Масалан, вақте ки овардани номи Белинский дар мақолаҳо аз тарафи сензура манъ шуда буд, Добролюбов дар як қатор мақолаҳои ба ҷойи фамилияи ӯ «мунаққиди гениалии Гогол» менавишт. Ё худ дар матбуоти даврагии солҳои 20-уми садаи ХХ тоҷик Айнӣ, Лоҳутӣ, Турсунзода ва даҳҳо дигар адибону рӯзноманигорони тоҷик бо имзои мустаор ё беимзо ё таҳаллусҳои нав асар чоп мекарданд. Дар ташреҳоти воқеӣ на танҳо таҳаллусҳои нависандагон оварда мешавад, инчунин бояд сабаби ба чунин таҳаллус асар навиштани онҳо аниқ қарда шавад, зеро ба гуфти мунаққид С.Табаров: «Ҳангоми ҷустуҷӯи асарҳои мустаорӣ, номуайянмуаллиф ва коллективона, ному насаби муаллифони асарҳои бадеӣ ё беимзо, ё бо таҳаллуси нав, ё мустаор (О.И. – Обид Исматӣ, Наистонӣ – Алӣ Хуш, Б.Раҳимов – Боқӣ Раҳимзода, М.Раҳимзода – М.Раҳимӣ, Абдулғанӣ – А.Мирзоев, Нигҳати Шугнонӣ – Нодир Шанбезода ва бисёр дигарон) пеш аз ҳама ба хусусиятҳои ғоявӣ тематикӣ, забон, сабуқ услуб, жанру намуд, поэтикаи эҷодии онҳо аҳамияти яқумдараҷа додан лозим аст» (106, 139).

Ҳатто дар ҳолатҳое, ки адиб аз дигар муаллиф иқтибос қардааст, бояд на дар бораи сарчашмаи иқтибос тавачҷуҳ зоҳир шавад (аниқ қардани манбаи иқтибос қори саҳл аст), балки барои

ошкор кардани хусусиятҳои иқтибос аз тарафи нависанда, муайян кардани сабаби овардани иқтибос лозим мешавад. Ва агар иқтибос нодуруст оварда шудааст, онро мувофиқи манбаъ ислоҳ кардан шарт нест, балки сабаби истифодаи нодурусти иқтибосро муайян кардан лозим аст.

Ҳамин тариқ, ташреҳоти воқеии матн як намуди басо мураккаби фаъолияти матншиносӣ мебошад, ки дониши амиқ ва ҷаҳонбинии васеъро тақозо дорад. Ташреҳоти воқеӣ бояд дар асоси дастовардҳои наватарини илм сурат бигирад ва матншинос ҳақ надорад, ки маълумотнома, энциклопедияҳо ва ташреҳҳои воқеии кӯҳнаро ғайританқидӣ истифода кунад. Дар айни ҳол бояд танҳо ҳамон таркибҳои шарҳ дода шаванд, ки ба хонандагон номафҳум буда, аз тарафи онҳо дастрас карданашон душвор бошад.

Ташреҳоти лугавӣ. Матншинос бояд ҳамон калима ва таркибҳои ба хонандагон шарҳ диҳад, ки аз истифодаи забони адабии ҳозира фарқ доранд ва ба хонандагон номафҳуманд ё нодуруст маънидод мешаванд, ба мисли архаизмҳо, неологизмҳо, варваризмҳо, диалектизмҳо, профессионализмҳо ва ғ. Ва дар ин ҳолат низ матншинос калима ё таркибро танҳо ба маънии имрӯза нагардонида, балки моҳият ва лавозимоти дар асар истифодаи онҳоро равшану возеҳ намояд. Маслан, устод Лохутӣ дар шеърҳои давраи аввали эҷодиёташ, ки дар Эрон ва Туркия таълиф шудаанд, баъзе калима ва мафҳумҳои истифода кардааст, ки ба хонандаи имрӯзаи тоҷик мафҳум нестанд ва шарҳу тавзеҳи онҳо барои дарки дурусти матнҳои шоир мегардад: Дукулу (дугоникҳо), чулҳо офтобӣ мешаванд (айбҳои пинҳонӣ ошкор мегарданд), дуда (хонадон, оила), Илҳомӣ (тахаллуси падари Лохутӣ), хорбор (хӯрокворӣ), ҳазиз (чуқурӣ, нишебӣ, пастӣ), фасинҷон (як навъ хӯриш аст, ки аз гӯшт, чормағз ва шираи анор мепазанд), шӯҳм (шудгор) ва ғ. Ё худ адибони муосир чун шеърборон, камонмардон, гамоганда, (Ш.Лоик), ёлвор, балопеч, мардгоҳ (Салими Хатлонӣ) калимаву таркибҳои нав истифода кардаанд, ки дар қисмати ташреҳоти лугавӣ шарҳу эзоҳи онҳо зурур аст.

3

Ба қисмати дастгоҳи илмӣ-эзоҳӣ ҳамчунин феҳристҳои гуногун дохил мешавад. Вазифаи онҳо ёрӣ расонидан ба хонанда дар дарки амиқи мундариҷаи асар мебошад: маълумот оид ба ҷойи ҷопи ин ё он асар («Феҳристи асар»), ёрӣ расонидан барои ёфтани номҳои персонажҳои асар ва номҳои шахсиятҳои воқеӣ ва мунаққидон («Феҳристи номӣ») ва ғ.

Феҳристи асосие, ки дар ҳамаи матнҳои ҷопӣ мушоҳида мешавад, «Мундариҷа» мебошад, ки номгӯи бобҳо ва дигар

фаслҳои асарро, чун «Дигар таҳрир ва вариантҳо», «Матн» фаро мегирад.

Дар мундариҷаи ҷилди аввали Куллии ҳафтҷилдаи устод Лохутӣ (алҳол ду ҷилдаш (солҳои 1987, 2010) дастраси хонандагон гардидааст) дар охири сарлавҳаи ҳар шеър ду ва ё се рақам истифода шудааст. Масалан, шеъри «Рӯи ту, ки рашки моҳи Нахшаб бошад» бо рақамҳои 15 (нусхаи асосии шеър) ва 322 (тавзеҳот-сарчашмаҳои матн) ишора шудааст, шеъри «Эй ранҷбари сиёҳтолеъ» бошад, бо рақамҳои 23 (нусхаи асосии шеър), 249 (фарқи матнҳо, вариантҳо), 324 (тавзеҳот-сарчашмаҳои матн) ишора шудааст.

«Мундариҷа» бояд саҳифаҳои ҳар бобу фасл ва асарҳои хурду калони китобро фаро гирад, риоя нашудани ин қоидаи маъмулӣ ба хонанда душворӣ меоварад. Юсуфи Акбарзода камбудии асосии китоби Низом Қосим – «Аз ассалом то вассалом»-ро (Душанбе, «Истеъдод», 2014. 864 с.), ки дар он шеърҳои даҳ маҷмӯаи дар солҳои гуногун батабърасидаи шоир пайдарпай ҷойгир шудаанд, дар номукамалӣ ва надоштани мундариҷаи маъмулӣ медонад: «Дар мундариҷа танҳо аз кадом саҳифа то кадом саҳифаро фаро гирифтани ин ё он китоб (дар мундариҷа фақат саҳифаҳои маҷмӯаҳо қайд гардидааст – К.А.) сабт шудааст. Ва барои он ки кас аз ашъори дохили китобҳо огоҳ бишавад ва шеъри дилхоҳашро пайдо бикунад, бояд 813 вараки китобро бигардонад, ки заҳмати хастакунандааст» (25, 114).

Вале як «Мундариҷа» талаботи хонандаро қонё карда наметавонад. Дар Куллии бисёрҷилда барои ёфтани асари матлуб мундариҷаи ҳамаи ҷилдҳои Куллиётро дидан лозим мешавад. Барои рафъи ин номувофиқатӣ феҳристи ҷамъбасти, лозим аст, ки дар он бо тартиби алифбо номи тамоми осор ва дар кадом ҷилду саҳифа ҷойгиршавии онҳо сабт мешавад. Дар феҳристи ҷамъбасти асарҳо танҳо бо тартиби алифбо ҷой дода мешавад ва тартиби алифбо дар ҳарфҳои дувум ва минбаъдаи асар низ ба ҳисоб гирифта мешавад (куллиёти Пушкин, Гогол...)

Агар дар куллии нависанда ҳамаи асарҳои ӯ ҷойгир набояд, пас дар феҳристи ҷамъбасти боз феҳристи асарҳои ҷопнашударо илова кардан зарур аст ва дар ин сурат хонандаи мутахассис оид ба тамоми осори нависанда маълумот мегирад.

Дар қисмати феҳристи асар феҳристи мактубҳоро низ дохил кардан мумкин аст, ки, одатан, алоҳида мураттаб мегардад. Ин дар қисмати «Мундариҷа»-и ҷилдҳо бо мактубҳо дода мешавад ва, одатан, бо тартиб рақами мактуб, суроға ва санаи он оварда мешавад. Агар дар осор мукотиботи нависанда ворид шавад, пас аввал феҳристи мактубҳои нависанда, минбаъд мактубҳои ба ӯ ирсолшуда ҷой дода мешавад.

Дар охир дар як қатор осори нависандагон зарурати феҳристҳои гуногуни соҳавӣ пайдо мешавад, ки ҳам хусусияти эҷодиёти нависанда ва ҳам фарқияти нашриро инъикос карда тавонад. Баъзе нависандагон ҳамвора номҳои асарҳояшонро иваз меkunанд ва хонанда ба ин падида ҳам тавассути феҳрист ошно мешавад. Масалан, романи Гулрухсор аввал бо номи «Марзи номус» («Садои Шарк», 1988, №1, 2) ва баъд бо номи «Занони Сабзбаҳор» (1989) чун китоби алоҳида чоп мешавад.

Дигар навъи феҳрист феҳристи номҳо мебошад, ки дар он шахсиятҳои воқеӣ, ки нависанда дар рӯзнома, мақбӯлҳо, ёддоштҳо ёдовар шудааст, ном бурда мешавад. Дар ин феҳрист ҳамчунин номҳои дар мақолаи муқаддимаӣ, тавзеҳот... ишора шуда низ қайд мегарданд. Албатта, дар бахши феҳристи персонажҳои адабӣ ҳама персонажҳо не, ҳамон персонажҳое дохил мешаванд, ки қаринаи воқеӣ доранд ва ифодакунандаи замону макони воқеа ва муносибатҳои ғоявӣ асар мебошанд. Масалан, дар романи «Ғуломон»-и С.Айнӣ бештар аз 200 персонаж амалиёт дорад, вале ҳамагӣ чандтои персонажҳо дар тавзеҳоти ҷилди сеюми Куллии устод шарҳ ёфтааст: «Рустами Ашқӣ – шахси таърихӣ реалӣ буда, образи он дар «Ёддоштҳо» тасвир ёфтааст» (15, 618). Ҳамчунин баъзе номҳои мифологӣ, мафҳумҳои архаистӣ ва неологизмҳо, ки шарҳи онҳо барои дарки дурусттари асар заруранд, низ таъкид меёбанд.

Қоидаи асосии феҳристи мавзӯӣ ҳамин аст, ки дар он бояд танҳо мафҳумҳои муҳимме, ки ифодакунандаи мақсаду мароми муаллиф мебошанд, шарҳу баён ёбанд. Ин аст, ки бояд тартибдиҳандаи феҳрист ба қонуни қоидаҳои калимаву мафҳумҳо эътибори аввалиндараҷа диҳад.

Таҷрибаи ҷопии осори нависандагонӣ классик нишон медиҳад, ки феҳристҳо бояд шаклану мазмунан гуногун бошанд ва талаботи хонандагонӣ гуногунро қонеъ намоянд, вале мақсадашон як – ба хонанда осон намудани истифодаи осори адибон мебошад.

14.Хелҳо ва навъҳои ҷопи осори адибон

Дар шароити ҳозираи таъби наشري беандозаи китоб мо ба яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи китобҷопкунӣ – гуногунии шаклҳои навъҳои ҷоп ҳамвора дучор меем. Масалан, барои як қисми ҷопҳо матн махсус тайёр карда мешавад, як қатор ҷопҳои дигар аз рӯи матнҳои ҷопии пештар ба вуҷуд оварда мешаванд. Баъзе матнҳо ба хонандаи умум нигаронида шудааст, як қатор матнҳои дигар ба хонандаи мутахассис пешниҳод мешавад. Қисмати ҷопҳо бо муқаддима, тавзеҳот ва феҳристҳои гуногун фаро гирифта шудаанд, дар дигар танҳо матн нависанда ба

хонанда пешниҳод мегардад ва ғ. Пас, матншиносро зарур аст, ки ба ин масъалаи басо муҳимми муайян намудани дараҷаи таъбу нашри осори нависандагон зиёда таваҷҷуҳ намояд ва ҳамеша дар хотир дошта бошад, ки ҳар як чоп хонандаи худро дорад.

I. Хелҳои чопи осори бадеӣ

Дар матншиносӣ мувофиқи дараҷаи коркарди матни ба чоп тавсияшаванда хелҳои нашр тақсимбандӣ мешавад ва дар ин ҳолат се қисмат ба ҳисоб гирифта мешавад:

1. Матн бе ягон тағйирот ба таъб расонида мешавад;
2. Матн аз тарафи матншиносон ба чоп тайёр карда мешавад;
3. Матн аз рӯи матни пештар таҳиягардида чоп мешавад.

1. Нашри хуччатӣ чунин нашрест, ки матни он ба асл қомилан мувофиқат дорад. Ин имкон медиҳад, ки матн намуди зоҳирии асло (ҳам сохти ҳарф, ҳам ороиши матн ва ҳам таҳрири ислоҳи он ва ғ.) пурра дар худ таҷассум намояд. Ин нави чоп бо ду тарз амалӣ мегардад: бо дастгоҳи суратгирӣ ва бо тавассути ҳуруфчинӣ. Ҳолати аввал чопи факсимил мебошад, ки он бояд ҳолати дастгоҳро пурра таҷассум намояд. Вале чопи факсимил матни асло қомилан иваз карда наметавонад, зеро дар он сифати қоғаз, ранги хат, ҷойҳои қатъшудаи ҷараф, ки дар омӯзиши нусхашиносии матн зиёда заруранд, номаълум мемонанд, ки ин матнро ҳалалдор мекунад.

Ин ҳолат матншинос ва нусхашиносро, ки танҳо аз рӯи чопи факсимил кор бурда, аз нусхаи асл сарфи назар мекунад, ба ғалат наандохта наметавонад. Бинобар ин матншинос бояд дар назар дошта бошад, ки чопи хуччатӣ танҳо дар сурати дар худ инъикос кардани тамоми сифатҳои матни асл ба вуҷуд оварда мешаваду ҳалос.

Чопи факсимил ё фотографияи зиёдтар барои ба хонанда пешниҳод намудани матнҳои қамӯби адабиёти қадим ва классикӣ истифода мешавад, вале дар адабиёти давраи нав низ ин нави чоп баъзан истифода мешавад. Барои нишон додани баргариши чопи факсимил ба як далел муроҷиат мекунем: соли 1989 нашриёти «Адиб» чанд шеърӣ устод Турсунзодаро, ки дар бемористони шаҳри Маскав моҳи июн навишта шудааст, ҳам бо ҳуруфи кириллӣ ва ҳам дар шакли дастхати муаллиф (бо ҳуруфи арабиасоси тоҷикӣ) ба таъб расонд. Бояд гуфт, ки дастхати муаллиф дар шакли факсимил ба хонанда пешниҳод шудааст ва аз он бармеояд, ки шеърӣ «Илоҷам чист?» дар яке аз мамлакатҳои Шарқ моҳи ноябри соли 1949 навишта шудааст. Аммо таърихи ин матн дар ҳуруфи кириллӣ барғалат «Москва, Кунсево, июн-июли

1975» кайд гардидааст. Пас, ин ғалат аз рӯи матни факсимил бояд ислоҳ шавад.

Усули дигари ба вучуд овардани чопи хуччатӣ ҳуруфчинӣ мебошад. Ин усули чоп намуди зохирии матнро инъикос намекунад, вале дар сурати хелле чиддӣ ҳуруфчинӣ ва тасхех кардан онро ҳам матни хуччатӣ гуфтан имкон дорад.

Чунин матни дақику саҳеҳро муҳаққиқони адабиёти қадими рус матни дипломатӣ (пухтакорона, мукамал) номидаанд. Матни дипломатӣ дар асоси меҳнати чиддии матншиносӣ фароҳам омада, дар айни ҳол барои тадқиқоти минбаъда заминаи мусоид меғузорад. Бо вучуди ин ҳама дақиқкорӣ, азбаски матни дипломатӣ тавассути ҳуруфчинӣ сурат мегирад, дар он пайдо шудани баъзе ғалатҳо аз эҳтимол дур нест. Соли 1888 А.Суворин ном олими рус матни дипломатии «Саёҳат аз Петербург ба Москва»-и А.И. Радишевро ба таъб мерасонад, ки дар варақани унвони он номи А.И. Радишев сабт нагардидааст.

Оид ба таъбу нашри матни хуччатӣ боз як нуктаи дигарро хотиррасон кардан лозим аст: дастгоҳи илмӣ-эзоҳӣ дар чопи факсимил одатан аз як муқаддима оид ба матни асл, дар қучо ва қадом ҳолат будани он иборат мебошад. Масалан, адабиётшинос Лола Саломатшоева дар муқаддимаи матни факсимили Девони Ҳасани Дехлавӣ хабар додаст, ки матн аз рӯи дастхати дар китобхонаи давлатии ба номи М.Е.Сатиков – Шедрини Ленинград махфӯз, ки дар ҳолати хеле хуб қарор дорад, чопи факсимил шудааст: «Матни Девон (1 б – 255 а) дар як сутун бо хатти хуб ва мавзуни настаълиқ китобат шудааст. Унвони асар ба шакли ғунбади байзавӣ мутаносибан мунаққаш буда, бо чавкоти ранга ороиш ёфтааст ва ҳар як ғазали дохили чавкот ва бо шангарфи сурх қашида шудааст» (103, ХУ).

Дастгоҳи илмӣ-эзоҳии чопи дипломатӣ бошад, басо мураккаб аст. Пеш аз ҳама, мақолаи «Аз нашриёт», ки оид ба усули чоп ва қоидаҳои интиҳоби матн маълумот медиҳад, зарур аст. Ҳамчунин шарҳу тафсири матншиносӣ, ки оид ба сарчашмаҳои матни дипломатӣ, сифати қоғаз ва ҳолати хатту дараҷаи истифодаи он маълумот диҳад, басо зарур аст. Дар қисмати тавзеҳи таърихӣ-адабӣ дар бораи таърихи матни асл ва мавқеи муайянқунандагии он маълумот дода мешавад. Дар ҳулоса пешниҳодҳо ва аломатҳои шартӣ дода мешавад.

Умуман, бо вучуди камшумор будан, матнҳои хуччатӣ бо хусусиятҳои фарққунандаи худ як навъи мустақили чоп ба шумор мераванд.

2. Чопи интиқодӣ матне мебошад, ки чопи он дар асоси тадқиқи муайяни матншиносӣ сурат мегирад. Вазифаи матни интиқодӣ ба ҳонанда пешкаш кардани матни аз ҳар ҷиҳат асосноку саҳеҳи

асари адиб мебошад, ки он аз ҳама гуна даҳолати беруна ва ғалатҳо ӯро аст. Матнҳои интиқодӣ мувофиқи вазифаашон академикӣ, илмӣ ва илмӣ-оммавӣ мешаванд.

а) **Чопи академикӣ** ин дараҷаи олии чопи интиқодӣ мебошад, ки бо сифати баланд ва меҳнати амиқи мутахассисон фароҳам омадааст. Матни академикиро ҳамон нашриёте ба чоп расонида метавонад, ки ҳаёти кормандони он мутахассисони варзида ва дараҷаи олии бошанд, то матни таҳлилкардаи ин ё он паҷуҳишгоҳи илмиро ба сифати даркорӣ ба чоп расонида тавонанд.

Матншиносоне, ки таҳияи матни академикиро ба зимма гирифтаанд, бояд вазифаҳои зеринро ба анҷом расонанд: аввалан, миқдори пурраи таълифоти ҷи ҳаттӣ ва ҷи чопии адибро аз бойгонӣҳо ва рӯзномаву маҷаллаҳои ватаниву хориҷӣ ба таври амиқу дақиқ муайян намоянд; Баъдан, замони таълифи тамоми навиштаҷоти адибро ба қайд гиранд; солисан, ҳамаи матнҳои ҳаттӣ, нусхаҳои сиёҳнавис ва тозанависи ҳар як асарро ба якдигар қиёс карда, рӯйхати пурраи матнҳои ҳаттӣ ва чопиро тартиб диҳанд; ҷаҳорум, ҳар як матн, махсусан матни асосии ба ҳонандаи мутахассис пешниҳодшавандаро муфасссал шарҳу эзоҳ диҳанд.

Барои таҳлили матни академикии осори нависанда матншиносон бояд се талаботро ба инобат гиранд: тамоми матнҳои нависанда ҷун осори комил ва нотамоми бадеӣ, публицистӣ, илмӣ, ҳамаи мусаввадаҳо, нақшаҳо ва таҳрирҳои гуногун, рӯзнома, китобчаи қайдҳо, мактубҳои дар даст дошта бошанд; Ба ҳонанда дар асоси талаботи наватарини матншиносӣ матни муътамад ва муътабареро пешниҳод намоянд, ки солиёни зиёд ҷун асоси ҷопҳои минбаъда хизмат карда тавонанд; Дастгоҳи илмӣ-эзоҳии чопи академикӣ бояд вазъи умумии тадқиқи матншиносии осори нависанда ва сатҳи кори онҳоро бар матни муаллиф равшан таҷассум карда тавонад.

Мафҳуми «чопи академикӣ» дар адабиёти Ғарб ва рус дар нимаи дувуми асри XIX пайдо шуд ва аввалин нашрҳои академикии классикони рус – Державин (дар таҳрири Я.К.Грот, 1864-1883), Хемнитсер (дар таҳрири Я.К.Грот, 1873), Батюшков (дар таҳрири Л.Н.Майков, 1885-1897) ҳелле ҷиддӣ ба чоп омода шуда, дастовардҳои нақди матнро дар ҳамон давра ботамом дарбар мегирифтанд.

Дар даврони шӯравӣ ҷопҳои бисёри интиқодӣ ба таъъ расонида шудааст, вале ҳамагӣ ҷандтҳои онҳо ба талаботи чопи академикӣ ҷавобгӯ мебошад халос. Е.И. Прохоров Куллийти А.С. Пушкинро дар 16 ҷ. беҳтарин дастоварди матншиносии шӯравӣ дар соҳаи чопи академикӣ шумурда, қайд мекунад, ки: «Дар ин нашр ҳамаи он ҷизе, ки бо дасти Пушкин навишта шуда, то давраи мо омадааст, ба таъъ расидааст» (89, 180). Бар замми ин дар

Куллиёти мазкури Пушкин дастгоҳи амики илмӣ-эзоҳӣ (мақолаи «Аз нашриёт», мақолаи таърихи-адабӣ, эзоҳи матншиносӣ, тавзеҳи воқеъ ва ҳелҳои ишора ва феҳристҳо) пайдарпай ҷой дода шудааст. Дар адабиёти тоҷик то ҳол Куллиёти академикии ягон адиби пешин ё муосир ба вучуд оварда нашудааст.

б) Чопи илмӣ чопи маъмулии нашри интиқодӣ мебошад. Талаботи нахустини ин чоп таҳияи амики матн асосӣ ва шарҳу тавзеҳи мукаммали ба хонандаи мутахассис пешниҳодшуда мебошад. Дарачаи фарогирии ин асар ба талаботи хонанда ва аҳамиятнокии эҷодиёти нависанда вобаста аст. Куллиёти 90-чилдаи Л.Н.Толстой мисоли ҷолибест дар хусуси чопи илмӣ. Ин Куллиётро, ки ба шарафи 100-солагии нависанда оғоз гардидааст, ҳарчанд ки тамоми осори адабии нависанда – бадеӣ, адабӣ-танқидӣ, илмӣ-публистӣ, рӯзнома, китобчаҳои хотирот ва 10 000 мактубро дар бар кардааст, вале ҳангоми таҳия варианти нусхаҳои хаттӣ ва таҳрирҳои адиб интиҳобан оварда шудааст. Ин аст ки Куллиёти ҳаҷман бузург ва сифатан олиӣ мазкур чопи илмӣ мебошад.

Дастгоҳи илмӣ-тавзеҳии чопи илмӣ ба дастгоҳи илмӣ-тавзеҳии чопи академикӣ наздик аст. Мақолаи «Аз нашриёт» хатмист, вале азбаски чопи илмӣ ба хонандаи мутахассис пешниҳод шудааст, мақолаи таҳрихӣ-адабӣ лозим нест. Ҳамчунин, тавзеҳоти матншиносӣ бояд ҳамаи маълумоти лозимаро оид ба матн ва қорҳои иҷрошудаи матншиносӣ дар бар гирад. Феҳристҳо ва дигар ишораҳо вобаста ба пешниҳоди матн тағйир меёбанд.

в) Чопи илмӣ-оммавӣ чопи басо пахншуда мебошад. Матн ин чоп низ дар натиҷаи фаъолияти илмии мутахассисон омода карда мешавад, вале он ба доираи васеи хонандагон пешбинӣ шудааст. Дастгоҳи илмӣ-тавзеҳотии ин чоп шаклану мазмунан хусусияти умумӣ дорад. Мисоли чунин чоп дар адабиёти тоҷик Куллиёти 15-чилдаи Айнӣ буда метавонад. Ҳар як ҷилд бо сарсухан оғоз ёфта бо қисмати «Эзоҳот» анҷом меёбад. Аз ҷумла, дар қисмати «Эзоҳот»-и ҷ. 5 Куллиёти устод оид ба очерки «Тирози ҷаҳон» маълумоти зайл омадааст: «Тирози ҷаҳон» маҳсули сафари С.Айнӣ дар моҳи сентябри соли 1936 ба тарафҳои Ленинобод аст. Асар дар охири соли 1936 навишта шуда, соли 1937 дар журнали «Барои адабиёти сотсиалистӣ» (№ 5) ва соли 1939 ба шакли китобчаи алоҳида нашр гардидааст. Дар Куллиёт ҳамин нашри алоҳида ба асос гирифта шуд» (16, 270).

Чопи илмӣ нишонҳои боло рафтани дараҷаи саводнокии хонанда мебошад, ки матн саҳеҳ ва мақолаҳои оид ба таърихи эҷоди асар дарҷ шударо меписандад.

Маълум, ки ба вучуд овардани чопи академикӣ басо душвор буда, меҳнати тоқатфарсо ва вақти зиёдро тақозо дорад. Ин аст,

ки барои ба вучуд овардани он таҳкурси ва пойдевор лозим аст ва ин пойдевор чопҳои илмӣ-оммавии асарҳои алоҳида буда метавонад. «Орзуи нашри пурраи куллии Пушкинро қардан нашоёд, вақте ки ҳанӯз барои ҳар як асари алоҳидаи шоир қорҳои вазнини муқоисаи матнҳо дар пеш аст. Аз куллии Пушкин оғоз қардан не, балки ба он анҷом додан лозим аст» (53,121).

Дар ҳақиқат чопи илмӣ-оммавии асарҳои алоҳидаи ин ё он нависанда рафта-рафта барои чопи академикии осори ӯ заминаи мусоид фароҳам меоварад. Соли 2010 нашриёти «Адиб» матни илмӣ қиссаи «Марги судхӯр»-и С. Айниро чоп намуд, ки ҳам ба хонандаи мутахассис ва ҳам ба оммаи васеи хонандагон нигаронида шудааст. Ин асар аввалин чопи интиқодии қисса мебошад, ки дар асоси тадқиқи матншиносии се нусхаи қаламӣ ва се нусхаи чопӣ фароҳам омадааст. Чопи илмӣ-оммавии қиссаи «Марги судхӯр» бо сарсухани кӯтоҳ (Аз мураттиб) оғоз гардида, матни саҳеҳи қисса ва иловаҳоро дар бар қардааст. Дар қисмати иловаҳо муқаддимаи нависанда ба чопи соли 1953, мақола оид ба таърихи эҷоди қисса ва тавзеҳоту ташреҳот ба хонандаи мутахассис пешниҳод гардидааст. Ин чоп метавонад дар оянда асоси чопи қиссаи «Марги судхӯр» дар Куллии С. Айнӣ бошад.

Дар чопи илмӣ-оммавӣ қисмати вариантҳо ҷой надоранд, вале дастгоҳи илмӣ-эзоҳӣ чоп, аз ҷумла мақолаҳои таърихӣ-адабӣ, адабӣ-танқидӣ, шарҳу тавзеҳи матншиносӣ, шарҳи воқеъ ва луғот дар он барои хонанда басо зарур аст.

3. Чопи оммавӣ – ҷопе, ки матни он махсус тайёр нашуда, аз рӯи матни интиқодӣ пешина рӯбардор мегардад. Он ба хонандаи умум нигаронида шуда, пахншудатарин навъи чоп ба шумор меравад. Бояд таъкид кард, ки чопи оммавӣ маҳз аз рӯи чопи интиқодӣ сурат мегирад, зеро дар ҳолати аз рӯи чопи оммавӣ ба вучуд омадан ғалатҳои чопи пешинаро дар шакли боз ҳам бештар идома хоҳад дод.

Дар чопи оммавӣ муҳаррир ҳуқуқи тағйир додан ё худсарона ба чопи интиқодӣ дахл қарданро надорад, танҳо метавонад агар дар чопи интиқодӣ ғалатҳои забонӣ ҷой дошта бошад, онҳоро ислоҳ намояду ҳалос.

Соли 2011 нашриёти ТҶБ «Истикбол» (Туркия) қиссаи «Марги судхӯр»-и С. Айниро бо муқоваи саҳт ва коғози хушсифат бо теъдоди 8 000 нусха чоп намуд. Ин матн аз рӯи ҷилди IV Куллиёт (с. 1961) нашр гардидааст, бинобар ин, ғалатҳои дар матни Куллиёт ҷойдошта дар чопи оммавии ТҶБ «Истикбол» низ роҳ ёфтааст: «Ин роҳ он қадар бад набуд, ях бастагӣ бошад ҳам, оҳурчаҳои ҷарҳи ароба ҳам дошт, ки дар он ҷоҳо асп **наранҷида** қадам мегузошт» (23, 62). Агар матни оммавии ТҶБ «Истикбол» аз рӯи матни илмӣ «Марги судхӯр» (Адиб, 2010) сурат мегирифт,

он ғоҳ ҷойи вожаи ғалати **наранчидаро** вожаи дурусти **налағжида** мегирифт.

Баъзан барои боз ҳам саҳеҳтар табъ гардидани ҷопи оммавӣ баробари ҷопи илмӣ матнҳои дигари осори адиб низ истифода мешавад. Масалан, З. Аҳрорӣ – мураттиби «Мунтахабот»-и Соиб, ки соли 1980 аз тарафи нашриёти «Ирфон» бо теъдоди 20 000 нусха (таҳияи Амирии Фирӯзқӯҳӣ) ба ҷоп расидааст, чунин иттилоъ додааст: «Дар ҷараёни бо алифбои имрӯзаи тоҷик ба нашри оммавӣ ҳозир намудани ин маҷмӯа Куллииёти мазкур (Куллииёти соли 1333 ҳ.– К. А.) ба асос гирифта шуда, нусхаи ҷопи сангӣ ҳамчун нусхаи фаръӣ танҳо дар мавридҳои зарурӣ истифода гардидааст» (35, 40).

Дар нашри оммавӣ шарҳи луғот зарур аст, то ки ба хонанда маънии калимаҳо ва мафҳумҳои душворписанд дастрас бошад. Ғайр аз ин бояд дар матн оммавӣ муҳтавои асарҳои ҷопшаванда низ ба эътибор гирифта шавад. Масалан, дар аксари матнҳои қаламӣ шӯҳихо ва хушгӯихо аз одоб беруни адибон ҷой доранд, ки онҳоро ба оммаи хонанда, махсусан ба мактаббачагон, пешкаш кардан мувофиқи мақсад нест. Дар ҷопи интиқодии «Бадоеъ-ул-вақоеъ» ном асари Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, ки аз тарафи А. Болдирев дар ду ҷилд (Москва, 1961), ба табъ расидааст, як қатор латифа ва хушгӯихо қабех ба назар мерасад, вале дар талхисии «Бадоеъ-ул-вақоеъ» (Душанбе, 1985), ки аз тарафи С. Айни ба табъ расидааст, ин гуна суҳанҳо ҳазв шудаанд.

Дастгоҳи илмӣ-эзоҳотии ҷопи оммавӣ ба хонандаи умум пешниҳод шудааст, бинобар ин мақолаи адабӣ-танқидии он дар шакли оммафаҳм ва дастрас пешниҳод мешавад, то хонанда ҳам ҳолномаи адиб ва ҳам мазмуну муҳтавои асари пешниҳодшударо равшану возеҳ дарк карда тавонад. Сарсухани «Мунтахабот»-и Соиб, ки мураттиб Зоҳир Аҳрорӣ пешниҳод кардааст, аз ҷил саҳифа иборат буда, дар он ҳолнома ва услуби эҷодии шоир ва дастовардҳои ӯ дар сабки ҳиндӣ басо муфассалу оммафаҳм баррасӣ шудааст.

Дар ҷопи оммавӣ, махсусан ҷопи оммавии нависандагонӣ классик, қисмати эзоҳоти таърихӣ ва шарҳи луғот зиёда зарур аст. Мутаассифона, дар баъзе ҷопҳои оммавӣ, аз ҷумла дар «Мунтахабот»-и Соиб Табретӣ эзоҳоти таърихӣ-адабӣ ва шарҳи луғот нест, ки ин ҳолат сабаби нарасидани фаҳми хонанда ба баъзе рамзҳо, мафҳумҳо ва образҳои шоир мегардад.

Нашри оммавии «Ашъори мунтахаб»-и Шохин (Сталинобод, 1960) бо сарсухан оғоз гардида, баъди матн шарҳи луғат оварда мешавад ва дар поварақ баъзе мафҳумҳо эзоҳ дода мешавад, ки ин ба талабот нисбатан мувофиқ аст.

Ҳамин тарик, дар таҷрибаи матншиносии муосир се навъ ё хели чоп – чопҳои ҳуҷҷатӣ, интиқодӣ ва оммавӣ мушоҳида мешавад, ки онҳо аз якдигар моҳиятан фарқи зиёд доранд, дар аини ҳол ба якдигар иртибот ҳам доранд. Чопи дипломатӣ бо тамоми амиқият ба матни он муносибати танкидиро тақозо дорад. Чопи илмӣ-оммавӣ бошад, ҳам хусусияти чопи илмӣ, ҳам хусусияти чопи оммавиرو дар худ инъикос кардааст. Чопи оммавӣ низ рӯбардори одии матни илмӣ нест, балки барои чопи саҳеҳи матн меҳнати муайяни матншиносро тақозо мекунад.

II. Навъҳои чоп вобаста ба ғунҷойиш

Дар зери мафҳуми навъҳои таъбу нашр вобаста ба ғунҷойиш асосан дараҷаи дарбаргирии осори адибон дар маҷмӯаҳои хаттиво чопӣ дар назар дошта мешавад. Дар адабиёти классикии форсу тоҷик навъҳои ғуноғуни маҷмӯаи осори адибон мушоҳида мешавад, ки баъзе пештар ва баъзеи дигар баъдтар ташаккул ёфта, номгузорӣ шудаанд: Куллият, девон, баёз, радиоиф-ул-ашъор, сафина, ҷунг, тазира...

Куллият – матнест, ки кулли осори муаллифро (чи ба назм, чи ба наср эҷод гардида ва чи мактубот ва осори публитсистиво илмӣ) фаро мегирад. Масалан, Куллияти Мирзо Абдулқодири Бедил тамоми осори адибро фароҳам овардааст: «Дебӯча», «Ирфон», «Тури маърифат», «Никот», «Ишорот ва ҳикӯёт», «Рӯқъаот», «Чор унсур», «Муҳити аъзам», «Тилисми ҳайрат», «Ғазалиёт», «Рубоӣёт», «Қасоид», «Қитъаот ва қитъаҳои таърихӣ», «Таркибот ва тарҷеот», «Ташбеҳот ва тамсилот».

Куллият дар адабиёти форсу тоҷик асосан аз асри XIII мелодӣ анъана шуда, минбаъд такмил меёбад. Қисмате аз суҳанварон куллияти осорашонро ҳудашон мураттаб намудаанд. Аз ҷумла, Абдуллоҳи Қомӣ Куллияти осорашро ҳудаш тартиб додаст, ки 37 асарро дарбар мегирад. Куллияти Саъдии Шерозиро бошад, ки ҳуди адиб тартиб дода буд, бо ғузашти солҳо Алӣ ибни Аҳмади Бесутун ном шахс таҷдиду такмил медиҳад. Куллияти адибонро мувофиқи жанру навъҳои адабӣ низ тартиб медиҳанд (Куллияти ғазалиёти Амир Ҳусрав, Саъдӣ ва ғ).

Анъанаи тартиб додани куллияти адибону суҳаншиносони тоҷик дар давраи нав низ идома дорад ва дар шароити нави иҷтимоӣ аз нигоҳи пайдарпайии жанрҳои адабӣ такмил ёфтааст. Куллияти С.Айнӣ, А.Лохутӣ...

Девон – маҷмӯи асарҳои лирикӣ аз қабилӣ ғазал, қитъа, қасида, рубоӣ, мусаммаат, тарҷеот, мустазод ва ғайра. Яъне маҷмӯае, ки дар он ғайр аз дӯстон ва асарҳои мансури адиб дигар ҳамаи асарҳои манзуми ӯ дохил мешавад. Девон аз офаридаҳои адабиёти

форсу тоҷик буда, тартиб додани он аз асрҳои IX-X расм шудааст. Мувофиқи баъзе маълумот аввалин шоири соҳибдевон Ҳанзалаи Бодғисӣ (ваф. 839м.) будааст. Баъзеи дигар, чун Давлатшоҳи Самарқандӣ, дар ин ақидаанд, ки нахустин девони адабиёти форсу тоҷик ба устод Рӯдакӣ тааллуқ дорад.

Аз замони Шайх Саъдӣ (асри XIII) сар карда, қонуну қоидаи муайяни девонсозӣ ҷорӣ гардид ва акнун газал, қасида, рубоӣ, қитъа, мусаммат, фард, тарҷеот ва маснавиҳои хурди лирикиро дар девон алоҳида тақсимбандӣ мекарданд ва хангоми ҷобачогузории ҳар жанр тартиби алифбо («баҳри алиф», «баҳри бо», «баҳри те»...) ба ҳисоб гирифта мешуд. Ба гуфти адабиётшинос С.Сиддиқов, «ғайр аз «Қасоиди арабӣ», «Қасоиди форсӣ», «Тачъбанд», «Қитъаҳо, рубоӣҳо ва фардҳо», ки бобҳои алоҳидаи Куллии Саъдиро ташкил додаанд, танҳо ғазалиёташ дар ҷаҳор девон («Девони таййибот», «Девони бадоеъ», «Девони ҳавотим», «Ғазалиёти қадим» фароҳам омадааст» (100, 19).

Девон дар адабиёти дигар халқҳои Шарқ (аз ҷумла адабиёти халқҳои туркзабон) низ маъмул гардид, ки намунаи барҷастаи ин девонҳои Алишери Навоӣ мебошад. Навоӣ худ ашъори ўзбекиашро бо унвони «Ҳазоин-ул-маонӣ» дар ҷаҳор девон ҷамъ намуд: «Ғароиб - ус - сӣғар», «Наводир - уш- шубоб», «Бадоеъ-ул-васат», «Ғавоид-ул-кибар» ё «Ҷаҳор девон». «Девони Фонӣ» бошад, ашъори лирикии форсӣ - тоҷикии ўро фаро гирифтааст.

Анъанаи тартиб додани девон баъдҳо дар адабиёти тоҷик давом кард, чун девони Туғрали Аҳрорӣ (1916). Аз шоирони давраи нави тоҷик устод Лоҳутӣ ду маротиба маҷмӯаи ашъораашро дар шакли «Девон» ба ҷоп расонд. Аз адибони Ғарб И. Гёте, шоири бузурги немис, ашъори дар пайравии шоирони классики форсу тоҷик эҷод кардаашро бо унвони «Девони ғарбӣ-шарқӣ» гирд овардааст.

Баёз – маҷмӯаи ашъори баргузидаи шоирони гуногун, ки ягон адиб ё котиби хушхат мураттаб месозад. Баёзсозӣ дар асрҳои миёна ба ҳукми анъана даромада, хусусан аз охири асри XVIII бештар маъмул мегардад. Баъди пайдо шудани дастгоҳи ҷопӣ баёзҳои ҷопӣ пайдо шуданд. Ба гуфти Субҳон Давронов, «мураттибони баёзҳо одатан дӯстдорони шеърӯ адаб буданд ва ҳар яки онҳо мувофиқи ҷаҳонбинӣ, завқӣ бадеӣ ва саликаи шеърфаҳмии худ ашъори шоирони ғузаштаю муосирашонро интиҳоб карда, мураттаб месохтанд» (46,228).

Баёзҳо аҳамияти калони илмӣ тарбиявӣ доранд ва барои дастрас кардани ашъори шоироне, ки эҷодиёти онҳо ё тамоман ё қисман аз девону маҷмӯаҳо дур мондаанд, мусоидат меkunанд.

Маълум, ки куллии шоири шинохтаи охири асри XIX ва ибтидои асри XX Ҳоҷӣ Ҳусайни Хатлонӣ соли 1913 (1331 х.) ба

табъ расида буд. Вале осори охири ҳаёти ӯ алҳол дастраси мо нест. Ва адабиётшинос Саидумар Султон соли 1976 мақолае бо номи «Маълумоти тоза оид ба Ҳочӣ Ҳусайн» чоп намуд, ки мувофиқи он 278 мисраъ шеърӣ Ҳочӣ аз баёзи аз тарафи Мирзо Ҳаити Саҳбо мураттабгардида дастрас шудааст» (104).

Дар адабиёти давраи нави тоҷик ҳам маҷмӯаҳои муштараки шоирон бо номҳои «Риштаборон», «Чароғи фурузон», «Баёзи меҳр»... дар Тоҷикистон чоп шудаанд, ки шакли баёзҳои пешинаро ба хотир меоранд.

Радоиф-ул-ашъор — маҷмӯаи ашъори мунтахаби шоирони давраҳои гуногун, ки аз тарафи адибону шоирон ё худ мухлисони адабиёт гирдоварӣ мешаванд. Радоиф-ул-ашъор аз рӯи радифи байтҳои ғазал, қасида ва ғайра мураттаб мегардад. Тартиб додани Радоиф-ул-ашъор тақрибан аз асрҳои XV-XVI, ки давраи инкишофи назирасарой мебошад, оғоз ёфта, дар асрҳои XVIII-XIX боз ҳам ривож гирифтааст. Масалан, Радоиф-ул-ашъори Сайфӣ бо ин байти Саъдӣ:

Бо ман, ки сабуҳӣ задаам, хирқа харом аст,

Эй маҷлисиён, роҳи харобот кадом аст. —

оғоз ёфта, дар он ғазалҳои ҳамрадифи 77 шоир чамъ оварда шудааст. Ё худ Радоиф-ул-ашъори Фаҳрии Ҳиравӣ (соли гирдовардааш 1523) аз аввалин ва машҳуртарин радоиф-ул-ашъорҳо буда, аз ғазалҳои истиқболии 254 шоири асрҳои XII-XVI фароҳам омадааст.

Сафина — дар истилоҳ ба ду маъно истифода мешавад: якум, нақлиёти обӣ: дувум, дафтари шеър, баёз, маҷмӯаи ашъор ва ғ. Сайидо гуфтааст: Абёт аз сафина чу симоб шуд равон...

Сафина низ чун тазкира, баёз, радоиф-ул-ашъор дар маҳфуз доштани ашъори шоирон ва асарҳои насрии бадеиву илмӣ аҳамияти калон дорад. Шоир Соиби Табретӣ соли 1724 «Сафина»-е тартиб додаст, ки дар он намунаи ашъори қариб 500 шоири Эрон, Ҳиндустон, Осиёи Миёна чамъоварӣ шудааст, ки дар миёни онҳо шеърҳои Рӯдакӣ, Шаҳиди Балхӣ, Қатрон, Рашидии Самарқандӣ, Кисоии Марвазӣ низ ҷой доранд.

«Сафинаи Хушгӯ» бошад, тазкираест, ки шоир ва насрнависи форсизабони Ҳиндустон Биндербан Доси Хушгӯ солҳои 1724-1734 таълиф кардааст, ки он шарҳи ҳол ва намунаи ашъори 1418 шоири форсизабони давраҳои гуногунро дарбар мегирад (30,623).

Ҷунг — маҷмӯаи хаттиест, ки дар он ашъори шоирони гуногун, рисолаҳои илмӣ донишмандон ва қиссаҳои ҳикоятӣ хурди нависандагон ҷой дода мешавад. Анъанаи тартиб додани ҷунгҳо тахминан аз асри XVIII қорӣ гардидааст. Ҷунг аз баёз калонтар мебошад, инчунин дар ҷунгҳо асарҳои илмӣ чун фикҳ, риёзиёт, фалсафа ҷой дода мешавад. Ҷунг муқоваи саҳту мустаҳкам дорад

ва ин барои дар ҳолати хуб ниғахдорӣ кардани маводи бадеиву илмӣ мусоидат мекунад.

Тазкира – дар илми адабиётшиносӣ асарест, ки дар он мухтасари шарҳи ҳол ва намунаи эҷодиёти адибон оварда мешавад. Тазкиранависӣ дар адабиёти форсу тоҷик таърихи бою рангин дорад ва аввалин тазкираи комил дар ин адабиёт «Лубоб-ул-албоб»-и Муҳаммад Авфии Бухорӣ мебошад, ки солҳои 1221-1222 мелодӣ таълиф гардидааст ва дар ду ҷилди он оид ба 299 шоири касбӣ ва ғайриҳирфай сухан меравад.

Анъанаи тазкиранависӣ дар ин адабиёт басо пурқувват аст ва аз «Маноқиб-уш-шуаро»-и Камолуддини Хотунӣ (асри XII) сар карда, то «Тазкират-уш-шуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ (асри XV), «Тухфаи Сомӣ»-и Соммирзои Сафавӣ (асри XVI), «Тазкират-уш-шуаро»-и Мутрибӣ (асри XVI), «Музаккир-ул-асҳоб»-и Малехои Самарқандӣ (асри XVII), «Тазкори ашъор»-и Садри Зиё (ав. асри XX), «Намунаи адабиёти тоҷик»-и С. Айнӣ (ав. асри XX) тазкираҳои бисёре таълиф гардидаанд. Тазкираҳо хусусияти илмӣ доранд, зеро дар онҳо оид ба ҳусну кубҳи эҷодиёти адибон низ сухан меравад. Ҳамчунин асарҳои бадеие чун «Чаҳор мақола»-и Низомии Арӯзӣ ва «Баҳористон»-и Ҷомӣ ҳастанд, ки бобҳои алоҳидаашон чун тазкира доништа мешаванд.

Баъди инқилоби Октябр Ҷумҳурии Тоҷикистон дар оилаи Иттифоқи Шӯравӣ қарор гирифт ва табиист, ки дар соҳаи ҷопи асарҳо низ системаи ягона ҷорӣ гардид. Бинобар ин, аксари маҷмӯаҳои тоинкилобӣ аз ҷиҳати бандубаст ва мухтаво тағйир ёфта, номҳояшон низ дигаргун шудаанд ва баъзеи онҳо (чун ҷунг, сафина...) тамоман аз байн рафтаанд. Дар ин давра чунин навъҳои ҷоп маъмул гардидаанд: куллиёт, асарҳо, осори мунтахаб (мунтахаби асарҳо, мунтахабот), маҷмӯаи асарҳо, асарҳои алоҳидаи як нависанда.

Дар айни ҳол бояд дар назар дошт, ки ин ҳелҳои ҷоп ба ғунҷойиш, ба дараҷаи илмии навъҳои ҷоп вобаста аст. Масалан, матни асарҳои мунтахаб ё маҷмӯаи асарҳои ба хонандаи умум пешниҳодгардида бояд чун қоида аз ҷопҳои илмӣ-интиқодӣ интиҳоб шаванд.

Куллиёт дар давраи нав ҳам дараҷаи пурра фарогир будани осори як адибро дар назар дорад ва ҳар қадар ки принципи ҳар ҷи пурратар ба ҷоп омода кардани осори адиб риоя шавад, ин навъи ҷоп ба дараҷаи баланди илмӣ мерасад. Таъби дар ҳақиқат пурра ва комили осори нависанда, пеш аз ҳама, ҷопи куллиёти академикӣ буда метавонанд. Ба ин навъи куллиёт дар адабиёти рус Куллиёти А.С. Пушкин ва Куллиёти М.В.Гогол мисол шуда метавонад. Куллиёти 35-ҷилдаи А.С. Пушкин қомеъии барҷастаи матншиносони шӯравӣ буд ва дар натиҷаи меҳнати зиёди илмӣ-

таджикотӣ дар солҳои 1986-1999 тамоми осори шоир, ҳамаи он маводе, ки бо дасти ӯ китобат шудааст, то тозанавису сиёҳнавису мусаввадаҳо дар ин Куллиёт гирд оварда шудааст. Ин кори пуршарафро кормандони Институти адабиёти руси АИ СССР ба муносибати 200-солагии бузургдошти А.С.Пушкин (1999) ба субут расонданд. Дар ин Куллиёт бисёр норасоӣҳои Куллиёти 16-чилдаи шоир то хурдтарин далелҳои нав ислоҳ карда шуд.

Ғайр аз ин боз куллиёти илмӣ, куллиёти илмӣ-оммавӣ ва куллиёти оммавино ном бурдан лозим аст. Масалан, дар Куллиёти 16-чилдаи Чернишевский қайдҳои адиб дар varaқҳои сиёҳнавис, қайдҳо дар саҳифаҳои китобҳои хондааш ҷой дода нашудаанд ва дар охир оид ба вариантҳо ва таҳрирҳои дигар низ маълумоти аниқ дастрас нест (89, 198). Ин далел гувоҳи он аст, ки Куллиёти 16-чилдаи Чернишевский ба дараҷаи академикӣ нарасида, дар сатҳи Куллиёти илмӣ қарор мегирад.

Куллиёти илмӣ-оммавӣ тамоми асарҳои бадеӣ, публицистӣ ва илмӣ мақтуботи адибро фаро мегирад, вале дар он баъзе мақтубҳо, мақолаҳо ва нусхаҳои хаттӣ осори адиб ҳанӯз дарҷ наёфтаанд, ки ин ҳолат омӯхтани корҳои эҷодии нависандаро душвор мегардонад. Чунин нашрия гувоҳи он аст, ки он на ба мутахассисон-адабиётшиносон, балки ба оммаи васеи хонандагон пешниҳод шудааст. Дар адабиёти давраи нави тоҷик Куллиёти 15-чилдаи устод Айни ба меъёри куллиёти илмӣ-оммавӣ қисман мувофиқат дорад. Куллиёти илмӣ-оммавӣ 7-чилдаи устод Лоҳутӣ бошад, ду ҷилдаш ба таъби расидаасту ҳалос.

Ва, ниҳоят, навъи куллиёти ба оммаи хонандагон пешниҳод-гардидаро ном бурдан мумкин аст. Албатта ҳар он чизеро, ки барои куллиёти илмӣ зарур аст, ба оммаи хонанда пешниҳод кардан нашоёд. Бинобар ин, дар ин навъи куллиёт, ҷи хеле ки аз мундариҷаи Куллиёти 5-чилдаи А.Деҳотӣ ва Куллиёти 6-чилдаи устод Лоҳутӣ бармеояд, нусхаҳои хаттӣ, сиёҳнавису мусаввадаҳо пешниҳод намешаванд. Ҳамчунин, куллиёти ба оммаи хонанда нигаронида, ҷи хеле ки аз Куллиёти Ҳофизӣ Шерозӣ («Ирфон», 1983) бармеояд, метавонад дар як ҷилд ҳам омода гардад. Мураттиб ва муаллифи сарсухани ин Куллиёт Ҷамшед Шанбезода дар асоси татбиқи чанд нусхаи ғазалиёти Ҳофиз матни саҳеҳи Куллиёти шоирро ба оммаи хонандаи тоҷик пешниҳод кардааст.

Асарҳо аз пахншудатарин навъи ҷопи осори нависандагони классик мебошад. Таҳиягарони асарҳо бояд ба хонанда оид ба эҷодиёти адиб маълумоти муфасссал ва фарогир диҳанд, ин нашрия бояд асарҳои асосии адибро дар бар гирад, на танҳо асарҳои бадеӣ инчунин асарҳои илмӣ публицистӣ, ҳатто рӯзномаву мукотиботро (агар бошанд) дарҷ намояд.

Асарҳо ё осор илмӣ ва илмӣ-оммавӣ буда метавонанд. Масалан, дар «Муқаддима»-и Асарҳои 30-ҷилдаи Гертсен навишта шудааст: «Ин нашрия дар қиёс ба ҳамаи асарҳои пештар ҷоп шудаи Гертсен пурратар ва комилтар мебошад. Бо вучуди ин, он наметавонад тамоми маводи таълифкардаи адибро фаро гирад, зеро як қисмати зиёди мероси нависанда ҳанӯз дар бойгонихо ва маҷмӯаҳои хусусии хориҷӣ маҳфузанд ва то ҳозир дастрас нестанд» (89, 200). Дар ҳолатҳои дигар матбаа ва нашриёт доништа ва огоҳона миқдори асарҳои адибро вобаста ба талаботи навӣи нашрия маҳдуд менамоянд. Осори Абдурраҳмони Ҷомӣ, ки аз тарафи Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии АИ Тоҷикистон дар ҳашт ҷилд тайёр карда, тавассути нашриёти «Адиб» солҳои 1987 -1990 ба таъъ расидааст, Осори илмӣ-оммавӣ доништан ба мақсад мувофиқ аст, зеро дар он қариб ҳамаи осори бадеӣ, илмӣ ва қисмати муқотиботи суханвар фароҳам омада бошад ҳам, вариантҳо ва нусхаҳои хаттии адиб дар он ҷой дода нашудаанд.

Осори ба омма пешниҳодшуда низ хусусияти худро дорад. Осори илмӣ бояд ба талаботи хонандаи мутахассис ҷавобгӯ бошад, бинобар ин ҳаҷми онро миқдори матнҳои муаллиф муайян мекунад, вале осори оммавӣ талаботи хонандаи умумро қонеъ мекунад ва нашриёт бояд дар бораи интиҳоби асарҳо фикр кунад. Ба дараҷаи илмии Осори 8-ҷилдаи Ҷомӣ сарсухан, тавзеҳот ва шарҳи луғат, ки дар ҳар ҷилд мушоҳида мешавад, ишора мекунад. Аммо Осори 8-ҷилдаи Абдулқодири Бедил, ки он ҳам аз тарафи нашриёти «Адиб» таъъ гардидааст, танҳо матни бадеии шоирро фаро гирифтааст, бинобар ин онро Осори ба омма пешниҳодшуда номидан зарур аст.

Осори мунтахаб (Мунтахабот). Таркиби асарҳои мунтахабро, пеш аз ҳама, сифати асарҳо ва талаботи хонанда муайян мекунад. Ба асарҳои мунтахаб асарҳои пурмухтаво, ҳунармандона навишта ва мувофиқи талаби хонанда дохил мешавад. Чи хеле ки аз сарсухани «Мунтахабот»-и Соиб (Ирфон, 1980, 704с.) бармеояд, ин нашрия «ба тарзи интиҳоб беҳтарин намунаҳои осори Муҳаммадали Соибро дар бар гирифтааст» (35,40).

Адибони дар ҳаётбуда, одатан, мунтахаби осорашонро ҳудашон тартиб медиҳанд ва дар ҳама ҳолат меъёри мураттаб сохтани осори мунтахаб бояд риоя шавад. Чун қоида, нашрияи «Мунтахаби осор» бояд танҳо дар шакли оммавӣ мураттаб гардад, зеро он асосан ба талаботи хонандаи умум мувофиқ аст. Асарҳои мунтахаби Сотим Улуғзода соли 1975 аз тариқи нашриёти «Ирфон» дар чор ҷилд ба хонандаи умум пешниҳод гардид, ки танҳо матнҳои ҷолибу бадеии нависандаро дар бар мегирад. Нашриёти «Адиб» бо номи «Ахтарони адиб» мунтахаби осори адибони гузашта ва имрӯзаро дар 50 ҷилд ба хонандаи умум

пешкаш карда истодааст, ки намунаи хуби фароҳам овардани осори мунтахаб мебошад.

Маҷмӯаи асарҳо (Маҷмӯаи ашъор). Маҷмӯаи асарҳо нашрияти басо пахншуда мебошад ва меъёри интиҳоби матн дар онҳо гуногун аст. Меъёри асосӣ ва умумии он мавзӯ мебошад: А.С.Пушкин - «Шеърҳо дар бораи озодӣ», Горкий - «Оид ба адабиёт», Мирсаид Миршакар - «Ёди ёри меҳрубон» (хотираҳо дар васфи адибону суҳанварон), Мирзо Турсунзода - «Посбони оташ», Лоик Шералӣ - «Дасти дӯи модар».

Инчунин, меъёри интиҳоб дар маҷмӯаи асарҳо жанр буда метавонад: Лермонтов - «Лирика», С.Улуғзода - «Қиссаҳои драмавӣ», Гулрухсор - «Сад барги ғазал» ...

Ғайр аз маҷмӯаи асарҳои як адиб метавонад маҷмӯаи осори адибони гуногун аз рӯи ягон аломат мураттаб гардад, чун маҷмӯаи шеърҳои Пирумкул Сатторӣ («Посира»), Зариф Ибод («Аз нигоҳи дил»), Алимӯҳаммад Муродӣ («Роҳи рӯх»).

Асарҳои алоҳида. Ин навиҳои нашри аз ҳама пахншуда мебошад. Чун қоида, асарҳои алоҳида ба хонандаи умум нигаронида шудаанд, вале наشري алоҳида наشري илмӣ дорои дастгоҳи муфасссали илмӣ-эҷодӣ ҳам буда метавонад. Мисоли наشري илмӣ асарҳои алоҳида дар адабиёти тоҷик қиссаи «Одина» («Дониш», 1992) ва қиссаи «Марги судхӯр» («Адиб», 2010) ва «Гулшани роз»-и Шайх Маҳмуди Шабистарӣ (2015) мебошад, ки дар онҳо ғайр аз матни саҳеҳи қиссаҳо боз дастгоҳи муфасссали илмӣ (мақолаҳо оид ба таърихи эҷоди таълифот, эзоҳоту феҳристҳо ва шарҳи луғот) пешниҳод шудаанд, вале чунин матнҳо ҳоло ба ҳукми анъана надаромадааст.

Ҳамин тариқ, аз қуллӣёт то наشري алоҳида ба таври ҳаттӣ ва ҷопӣ ба таъъ расидани асарҳо дар адабиёти тоҷик таърихи дуру дарозро аз сар гузаронидааст. Навъҳои ҷоп ва ҳелҳои ҷоп аз рӯи ғунҷойиши онҳо боиси таҳкими назария ва амалияи матншиносии тоҷик мегардад.

15. Ба ҷоп омода сохтани матнҳои осори классикӣ

Давраи нави матншиносии адабиёти тоҷик то инқилобии тоҷик бо номи устод С. Айний вобаста аст. Фаъолияти таҳиягарии С. Айний ҳанӯз пеш аз инқилоб оғоз гардида буд. Воқеан дар аввалҳои асри XX аз тарафи С. Айний, А. Мунзим ва Ҳайрат ба вучуд овардани нусхаи комили «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмади Донишро профессор Р. Ҳодизода «тадкики аввалини ҷиддии «Наводир-ул-вақоъ» ва таҷрибаи ҳозир намудани матни илмӣ интиқодии он» номидааст (125, 150). Устод баъди инқилоби Октябр барои ба ҷоп ҳозир кардани «Намунаи адабиёти тоҷик» (1926), «Бӯстон»-и

Саъдӣ (1945), «Хамса»-и Алишер Навоӣ (1947), «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ (1956), намунаҳои эҷодиёти Рӯдакӣ (1940), Абӯалӣ ибни Сино (1941), Бедил (1954) ва ғайра тадқиқоти ҷиддии матншиносӣ бурда, оид ба танқиди матни классикон як қатор фикрҳои пурқимати назариявӣ баён кардааст. Адабиётшинос А.Маҳмадаминов дар мақолаи «Аввалин матншиноси тоҷик» қайд кардааст, ки: «С.Айнӣ бо ин асар («Намунаи адабиёти тоҷик» – К.А.) бори аввал дар адабиётшиносии муосири тоҷик ба матншиносӣ асос гузошт» (70,64).

Дар инкишофи матншиносии адабиёти классикии тоҷик ва барқарор намудани усулҳои илмӣ танқиди матни адибони тоинкилобӣ хизмати олимони муътабару муҳтарам Е. Э. Бертелс, А. Н. Болдирев, А. Мирзоев, Р. М. Алиев, М. Н. Османов, М. Бақоев, К. Айнӣ, Р. Ҳодизода, Ш. Хусейнзода, А. Афсаҳзод, Р. Мусулмонқулов, З. Аҳрорӣ, А.Алимардонов, Ҳ. Рауфов, Ҷ. Азизқулов, А.Зухриддинов, Ю.Салимов, Ҷ.Додалишоев, А.Девонақулов ва дигарон, ки дар қори таҳия ва таъби матнҳои саҳеҳу интиқодии осори Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Фаҳриддини Гургонӣ, Носири Хусрав, Саъдӣ, Амир Хусрав, Ҳофиз, Камол, Ҷомӣ, Ҳотифӣ, Хусайн Воизи Кошифӣ, Сайидо, Соиб, Аҳмади Дониш, Тошхӯҷаи Асирӣ барин мутафаккирон кӯшиш намудаанд, калон аст.

Дар байни намудҳои ҷопи интиқодӣ дар қисмати адабиёти тоинкилобии тоҷик нашри илмӣ-оммавӣ мавқеи калон дорад, зеро он дар асоси танқиди матн тайёр шуда, дар айни ҳол ба доираи васеи хонандагон низ нигаронида шудааст. Аз солҳои 60-уми садаи ХХ дар ҷумҳурии мо тавассути меҳнати содиқона кормандони Институти шарқшиносӣ ва Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АИ Тоҷикистон таъби матнҳои оммавӣ ва илмӣ-оммавии осори классикон эътибор пайдо карда истодааст. Матнҳои саҳеҳи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ (9 ҷ., «Ирфон», 1964-1966), Куллии Низомӣ (5 ҷ., «Ирфон», 1983-1984), Асарҳои мунтахаби Ҷомӣ (8 ҷ., 1984-1990), «Сафарнома»-и Носири Хусрав («Ирфон», 1970), Девони Анварӣ («Ирфон», 1971), Осори мунтахаби Хусрави Деҳлавӣ (4 ҷ., «Ирфон», 1971-1975), Куллии Ҳофиз («Ирфон», 1983), Мунтахаботи Соиб («Ирфон», 1980), Асарҳои мунтахаби Сайиди Насафӣ («Ирфон», 1977), Куллии Саъдӣ (4 ҷ., «Адиб», 1988) ва ғайра, ки бо муқаддимаи муҳтасар, шарҳи луғот ва тавзеҳот фаро гирифта шудаанд, ба талаботи хонандаи имрӯз ҷавобгӯ мебошанд.

Дар байни нашрҳои номбурда матнҳои «Шоҳнома»и Фирдавсӣ ва Куллии Низомии Ғанҷавӣ муътамадтар мебошанд, зеро онҳо ба талаботи илмӣ матншиносӣ бештар мувофиқатдоранд. Ноширони шоҳасари Фирдавсӣ ҷопи як лугатеро ҳам ба

«Шохнома» дар уҳда гирифтанд, ки соли 1992 аз тариқи нашриёти «Адиб» ба таъъ расид. Умуман, чи хеле ки аз ҷаъолияти таъиягарони Осори 8-чилдаи Ҷомӣ бармеоад, дар ҷопҳои навбатӣ ҳусну кубхи нашрҳои собикро низ пурра ба ҳисоб гирифта, матни навро дар заминаи аз назари матншиносӣ мукамалтар анҷом додан лозим аст. Ҷунин муносибат матнҳои минбаъдаро аз ғуноғунхониҳо як андоза озод намуда, саҳеҳӣ ва муътамадии онҳоро ҳарчи бештар таъмин менамояд.

Аввалин матни илмӣ дар Тоҷикистон батабърасида «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони Манғития»-и Аҳмади Дониш (Сталинобод, 1960) буд, ки бо саъю кӯшиши академик Абдулғанӣ Мирзоев таъия гардид. Чи хеле ки А. Афсаҳзод таъкид мекунад, ин матн дар баробари муваффақиятҳои бебаҳс, аз лиҳози танкиди матн аз баъзе камбудихо ҳолӣ набуд (33, 40).

Камбудию норасоиҳои таъиягарон дар матнҳои илмӣ минбаъда, аз ҷумла, дар «Дувалронӣ ва Хизрхон»-и Амир Хусрав (таъияи М. Бақоев), Осори адабии Ҷомӣ (таъияи А. Афсаҳзод...) «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш (таъияи ғуруҳи кормандони шуъбаи фалсафаи АИ Тоҷикистон), Девони ашъори Шавкати Бухорой (таъияи Ҷ Додалишоев), «Иёри дониш»-и Абулғазли Алломӣ (таъияи А. Алимардонов) беш аз пеш ислоҳ гардида, як қисми ин асарҳо бо танкиди дақиқи матн, шуруҳоту тавзеҳоти муфассал дар сатҳи баланди илмӣ-интиқодӣ қарор ёфтаанд. Вале дар матнҳои илмӣ баъзе асарҳо сатҳӣ будани танкиди матн боиси руҳ додани ғалатҳои бисёри хурду калон гардидаанд.

Бояд ғуфт, ки матнҳои илмӣ солҳои минбаъда батабърасида, аз ҷумла ҷопи дувуми «Шохнома»-и Абулқосими Фирдавсӣ (Душанбе, 1985-1991), «Куллиёти форсӣ»-и Муҳаммад Иқбол (Исломобод, 1997), «Таърихи Табарӣ» дар ду ҷилд (Техрон, 2001), Мавлоно Ҷалолуддин Муҳаммади Балхӣ «Девони кабир» дар ҷаҳор ҷилд (Техрон, 2001), Носири Хусрав «Куллиёт» дар се ҷилд (Душанбе, 2003), Мавлоно Ҷалолуддини Румӣ «Девони кабир» дар ҷаҳор ҷилд (Душанбе, 2007-2009), Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ «Ашъор» (Душанбе, 2007), Камолиддин Биноӣ «Девони ашъор» (Душанбе, 2012), Накибҳои Туғрал «Куллиёти ашъор» (Душанбе, 2015), маснавии Шайх Маҳмуди Шабистарӣ «Гулшани роз» (Душанбе, 2015), мунтазам тақмил ёфтани ҷаъолияти матншиносии мутахассисони осори классиқиро бозғу менамояд. Қодири Рустам дар тақризи ба ҷопи илмӣ «Гулшани роз» навиштааш самараи меҳнати таъиягари он – Шодимуҳаммад Сӯфизодаро ҷунин арзёбӣ кардааст: «Мазияти ин ҷопи «Гулшани роз» на фақат дар матни бенуксони он, балки шояд бештар аз он ҳам дар шарҳу тафсири

абёти он дар маҷмӯъ матни маснавӣ аст, ки адабиётшиноси тоҷик бо тасаллут бар мавзӯъ, диққат ва ҳавсала анҷом додаст» (94,8).

Дар баробари матнҳои илмӣ ва илмӣ-оммавии осори классикӣ дар Тоҷикистон таҳия ва чопи мутуни факсимил ё чопи аксбардорӣ аз матни асл низ паҳн гардид. «Дафтари дилкушо»-и Соиб, «Бадоеъ-ул-афкор фӣ саноеъ-ул-ашъор»-и Хусайн Воизи Кошифӣ, «Мунтахаб-ут-таворих»-и Муҳаммад Ҳакимхон (таҳиягарон ва муаллифони сарсуханҳо Р.Ҳодизода, Д.Саидмуродов, Р.Мусулмонкулов, А.М.Мухторов) аз ҳамин қабил асарҳо мебошанд.

Фаъолияти матншиносӣ ва таҳиягари мутахассисони адабиёти классикии тоҷик берун аз Тоҷикистон низ доман паҳн карда доираи татбиқи он васеътар гардидааст. Мисоли барҷастаи ин солҳои 1999-2000 дар интишороти «Мактуб»-и Ҷумҳурии Ислонии Эрон ба таъъ расидани матни илмӣ-интиқодии Кулліети ҳафтчилдаи Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ (бо сазо кӯшиши матншиносони варзида А.Афсаҳзод, Ҳ.А. Тарбият, З.Аҳрорӣ, А.Зухриддин, А.Ўрунбоев, А.Раҳмонов) мебошад.

Дар ҳақиқат, матни бадеӣ ҳангоми тадқиқ ба аркони таърихият, мустанади ва ҳуҷҷатнокӣ қатъиян риоя кардани матншиносро тақозо дорад, зеро он дар айни ҳол, асоси матнҳои оммавӣ ва илмӣ-оммавии минбаъда низ мебошад.

Табиист, ки таъъи мунтазами матнҳои илмӣ ва илмӣ-оммавии адабони тоинқилобӣ боиси беш аз пеш ташаккул ёфтани пояҳои назариявӣ ва тадқиқотии матншиносии тоҷик мегардад. Дар муқаддима ва сарсуханҳои ҷопҳои гуногун, дар тақризҳои ба ин матнҳо бахшида ва дар баъзе мақолаву пешниҳодоти илмӣ масоили гуногуни танқиди матн мавриди муҳокима ва баррасӣ қарор гирифтаанд. Андешаҳои Р. Ҳодизода, А. Афсаҳзод, Р. Мусулмонкулов, Х. Шарифов, Н. Сайфиев, К. Айни, С.Имронов, А. Алимардонов, А. Сатторов, А. Ҳаким, С. Нилобеков, М.Муллоаҳмад, Б.Мақсудов, А. Насриддин, А. Муҳаммадии Хуросонӣ, А. Раҳмон, Н. Ҷаҳонгир, Ш. Сӯфизода ва бисёр дигарон боиси қувват ёфтани ҷанбаи тадқиқотии матншиносии адабиёти классикӣ гардидаанд.

Дар мақолаи А. Ҳаким «Бӯи ҷӯи Мӯлиён ё боди ҷӯи Мӯлиён» диққати муҳаққиқони осори ниёгон ба яке аз проблемаҳои муҳими танқиди матн – тақрир ҷалб карда мешавад. Муаллиф оид ба норасоии ҷиддӣ дар вазну қофияи баъзе мисраъҳои ашъори Рӯдакӣ сухан ронда, алҳол, то расидани лаҳзаи мувофиқ таҳрир кардани ин костагӣҳоро салоҳ медонад: «Маслиҳат ин аст, ки то вақте ки мо аз дастхатҳо, баёзҳо, тазкираҳо, лугатҳо ва ё маъхазҳои дигари қадим ва муътабар шакли дурусти мисраву байтҳоро пайдо мекунем, ҳоло ба қадри имкон аз рӯйи завқи

сухан, таносуби мантиқ ва услуби вазн он нуқсонҳоро бартараф кунем» (123, 7).

Дар ҳақиқат таҳрири матни адибони классик кори хеле нозук ва ҷиддист ва ҳар як тахмину гумон ҳам бояд дар заминаи воқеӣ қарор дошта бошад. Тақрир ҳамон вақт эътибор дорад, ки матншинос на танҳо дурустӣ ва боварибахшии матни пешниҳодшуда, инчунин сабаби костагии матни то кунун вучуддоштаро бо далелҳои эътимодбахш исбот карда тавонад.

Як қатор мақолаҳои С. Нилобеков, А. Насриддин, Р. Ваҳҳобиён оид ба шаклҳои гуногуни таркибу порчаҳои адаби он фикреро тақвият медиҳанд, ки танқиди матн танҳо ба хотири таҳия ва ҷопи асари бадеӣ бурда намешавад. Чунончи, дастовардҳо ва хулосаҳои «Оё Фирдавсӣ достони «Юсуф ва Зулайхо» дорад?» ном мақолаи А. Насриддин дар тамоми соҳаҳои филология истифода мешаванд.

Дар баробари ин, мақолаҳои мубоҳисавии муаллифони номбурда, қатъӣ назар аз мундариҷаашон, дар матншиносии адабиёти классикии тоҷик гуногуннусагӣ, иродаи эҷодии муаллиф барин масъалаҳои муҳимми танқиди матнро ба миён мегузоранд. Аз ҷумла, ба ақидаи мо, ҳарду порчаи зерин:

Пароканда лашкар наояд ба қор,
Дусад марди ҷангӣ бех аз сад ҳазор.

Сиёҳии лашкар наояд ба қор,

Ду - се марди ҷангӣ бех аз сад ҳазор. -

ду таҳрири як байтанд ва матншинос водор аст, ки ба қоргоҳи эҷодии муаллиф пурра дохил гардида, дар кадоми ин байтҳо бештар ва хубтар ифода гардидани иродаи эҷодии Абулқосими Фирдавсро исбот наояд.

Воқеан, масъалаи гуногуннусагӣ ва таҳриротӣ гуногуни матн, ки тавассути фаъолияти А. Н. Болдирев, Р. Ҳодизода, А. Афсаҳзод, А. Алимардонов аллақай мавриди баррасӣ ва таваҷҷуҳи матахассисон қарор гирифтааст, дар оянда дар адабиёти асримиёнагии форсу тоҷик ба яке аз қоидаҳои асосии тадқиқи таърихи матн мубаддал хоҳад гардид. Мисоли барҷастаи ин аз тарафи А. Н. Болдирев ба дараҷаи олии ба таъъ расонидани «Бадоеъ - ул - вақоеъ»-и Восифӣ мебошад. Матншинос баъди меҳнати дуру дарози дақиқкорона ба таври эътимодбахш исбот намуд, ки Восифӣ якчанд варианти сиёҳнависи ёддоштҳои худро тайёр намуда бошад ҳам, вале ба тозанавис қардани асараш имкон наёфта буд. «Ман меҳоҳам бори дигар таъкид намоям, ки дар омӯзиши матни асар барои муайян намудани таърихи он (тақрир, вариант, қорқардҳо ва ғайра) бо ин вариантҳову таҳрирҳо боз ҷиддан қор қардан лозим мешавад» (27, 88).

Матншиносии тоҷик ба тадқиқи масъалаи осори асил ва машкук низ эҳтиёҷи калон дорад. Ягонагии таҳаллусинтихобкунӣ ва назирагӯӣ ба асарҳо, мавқеи зиёд доштани назирасароӣ ва ҷавобгӯӣ... дар адабиёти асримиёнагии форсу тоҷик масъалаи мазкурро боз ҳам ҷиддитар ба миён мегузорад. Соли 1980 асари С. Улуғзода оид ба ҳаёт ва эҷодиёти Абӯалӣ ибни Сино бо номи «Пири ҳақимони машриқзамин» ба таъъ расид. Муаллиф осори манзуми форсӣ - тоҷикии Шайхурраисро ба ду қисмат ҷудо карда, аввал шеърҳои асил ва баъд ашъори ба шоир нисбатдодаро сабт менамояд ва диққати мутахассисонро ба тадқиқи масъалаи осори машкук ва илҳокӣ ҷалб менамояд: «Пас кадоме аз рӯбиҳои дар боло овардашуда (ашъори ба шоир нисбатдошта - К.А.) ҳақиқатан аз они Ибни Сино мебошад ва кадоме аз шоирони дигар? Инро бояд тадқиқоти оянда муайян кунанд» (119, 150).

Дар ҳақиқат, эҷодиёти адибони ҷаҳоншумули форсу тоҷик, аз ҷумла Хайёму Ҳофизро, ки ба осори онҳо матнҳои дахил ва илҳокӣ нақши қорӣ гузоштаанд, ба қисматҳои асилу машкук ҷудо карда ба таъъ расондан, аз як тараф, барои дуруст муайян кардани симои ҳақиқии эҷодӣ ва мавқеи иҷтимоию таърихӣ онҳо мусоидат намояд, аз тарафи дигар, мутахассисонро водор мекунад, ки тадқиқи ин бахши муҳими матншиносиро ҳамвора дар мадди назар дошта бошанд.

Ҳамин тавр, нақди матни адабиёти тоинқилобии тоҷик дар замони нав дараҷаи муайяни инкишофро аз сар гузаронида, натиҷаҳои амалию назариявии он дар «Лирикаи Абдурраҳмони Ҷомӣ. Проблемаи матн ва поэтика» (Маскав, «Наука», 1988), «Пайванди қарнҳо» (Душанбе, «Адиб», 1989) ном асарҳои А. Афсаҳзод ва «Матншиносии осори адабӣ» (Хучанд, - 2009) ном китоби дарсии А.Насриддин ҷамъбаст гардидааст. Махсусан, дар бахши якуми рисолаи «Пайванди қарнҳо» ва китоби «Матншиносии осори адабӣ» дар баробари тадқиқи амиқу мустанади таърихи матни адабиёти классикӣ, як қатор масъалаҳои матншиносии адабиёти муосири тоҷик низ мавриди муҳокимаи илмӣ қарор гирифта, бо ҳамин пайвастагии услубии танқиди муноси адабиёти тоинқилобиву муосир таъкид шудааст.

Бояд гуфт, ки дар замони Истиклолияти Тоҷикистон вобаста ба шароити мусоиди фарҳангӣ таъъу нашри матнҳои мукаммали илмӣ ва илмӣ-оммавии осори адибони асримиёнагӣ боз ҳам зиёдтар гардид ва табиист, ки ин ҳолат аз матншиносон ва таҳиягарон масъулияти бештарро тақозо дорад. Алии Муҳаммадии Хуросонӣ дар мақолаи «Матншиносии тоҷик ва таҳаввули он дар 50 соли охир» қайд кардааст, ки: «Тайи солҳои Истиклолияти Тоҷикистон ба мероси ниёгон, аз ҷумла осори бадеии он, тавачҷуҳи зиёд ба мушоҳида мерасад. Ниёзмандон

меҳоханд аз он сарчашмаи ноб, ки дар замони Иттиҳоди Шӯравӣ камтар барояшон насиб мегардид, ҳарчи бештар ташнагӣ дикананду шодоб гарданд. Аз ин рӯ, мебояд матншиносон дар ин қори заҳматталабу сангин бештар аз пештар масъулият эҳсос намоянд. Ҳаваскорон ва наврӯҳои ин соҳаи илм низ бояд ҳадди қудро донанд ва дар ниҳояти эҳтиётқорӣ бошанд» (122, 318).

16. Омӯзиши матн дар адабиёти муосир

Омӯзиши матн дар адабиёти муосир аз танкиди матни адабиёти тоинқилобӣ ба як қатор хусусиятҳои худ фарқ дорад. Аз ҷумла, **гуногуннусагӣ, иродаи эҷодии муаллиф, охири наشري давраи ҳаёти нависанда** барин масъалаҳо матншиносии адабиёти муосирро водор мекунад, ки пеш аз ҳама, ба таърихи эҷоди матни асари бадеӣ диққат диҳад. Таърихи эҷоди матни асари бадеӣ тамоми лаҳзаҳои дастнавис ва ҷопии матнро дар бар мегирад.

Муҳаққиқони тоҷик на танҳо ба таърихи эҷоди дастнависҳои адабони муосири тоҷик, ки қори заҳматталаб ва душворест, ҳатто ба таърихи эҷоди матнҳои ҷопии он кам диққат додаанд. Қол он ки ба гуфти А. Сайфуллоев, «аз устод Айнӣ ва устод Лохутӣ сар карда то нависандагони ҷавон асарҳояшонро дар ҳолати наشري нахустин намонда, борҳо таҳрир кардаанд» (98, 90).

Муҳаққиқон А. Маниёзов (дар китоби «Публитсистика ва назми устод Айнӣ»), С. Табаров (дар китоби «Пайрав Сулаймонӣ» ва мақолаи «Айнӣ ва тарҷимаи «Қамар»-и Дюшен»), Х. Отахонова (дар мақолаи «Қайдҳо дар ҳошия»), К. Юсуфов (дар китоби «Сотим Улуғзода ва повести тарҷимаихолии ӯ «Субҳи ҷавонии мо»), Б. Камолиддинов (дар китоби «Забон ва услуби Ҳаким Карим») ҳангоми тадқиқи ин ё он масъалаи илмӣ бо мақсади беҳтар ва равшантар кушодани услуби адабӣ ва маҳорати эҷодии С. Айнӣ, Пайрав, Р. Ҷалил, С. Улуғзода, Ҳаким Карим баъзе нусаҳои асарҳои онҳоро бо ҳам қиёс намудаанд.

Қолиби диққат аст, ки баъдҳо оид ба муқоисаи матнҳои ҷопии баъзе асарҳои адабони муосири тоҷик мақолаҳои алоҳида ба таъъ расидаанд. Ю. Салимов (дар мақолаи «Сайқали маҳорат»), А. Кучаров (дар мақолаи «Чанд таҳрири як дoston»), Х. Муҳибов (дар мақолаи «Доир ба таҳрири дostonи «Ҳасани аробакаш»), Х. Отахонова (дар мақолаҳои «Қиссаи ғазали «Қуз ишқ ҷаҳон ҳунар надорад» ва «Таърихи эҷоди «Эй ранҷбари сиёхтолеъ») оид ба таърихи эҷоди романи

«Одамони ҷовид», достони «Ҳасани аробакаш» ва ашъори А.Лохутӣ дар асоси татбиқи матнҳои ҷопии онҳо муҳокима рондаанд.

Инчунин оид ба масъалаҳои нақди матни адабиёти муосири тоҷик китобҳои алоҳида, чун асарҳои А.Кӯчаров «Масъалаҳои матншиносии адабиёти тоҷик» (Душанбе, 1994), Ҳ.Отахонова «Масъалаҳои матншиносии адабиёти муосири тоҷик» (Душанбе, 1999), «Тадқиқи матншиносии осори адибон» (Душанбе, 2010), Сирочиддини Эмомқул «Аз таърихи эҷоди романи «Восеъ»-и Сотим Улугзода» (Душанбе, 2003), ба таъбиришиданд.

Диққати олимони тоҷикро нусхаҳои ҷопии осори С. Айни бештар ба худ ҷалб намудааст. Аввалин касе, ки диққати адабиётшиносонро ба таърихи матнҳои ҷопии асарҳои С. Айни ҷалб намудааст, А. Маниёзов мебошад. Ӯ дар китоби «Публистистика ва назми устод Айни» дар хусуси «Марши хуррият» сухан ронда, минбаъд тағйир ёфтани матни ин шеърро қайд карда, бо ислоҳу такмили асарҳои худ гаштаву баргашта муроҷиат намудан ва дар болои онҳо бисёр кор кардани С. Айниро хотирнишон месозад.

Фикри мазкур аз тарафи Р. Ҳошим дар мақолаи «Таҷрибаи омӯхтани як шеър» инкишоф дода мешавад. Дар ин мақола вобаста ба ҷаҳонбинии шоир ва шароити иҷтимоии давр такмил ёфтани «Марши хуррият» муфасссал таҳлил меёбад. Муаллиф зарурияти тадқиқоти матншиносии асарҳои устод Айниро хотирнишон месозад: «Аз ин ҷиҳат (ба таври муқоиса - К.А.) омӯхтани асарҳои дигари Айни низ аҳамияти махсусе пайдо мекунад ва барои адабиётшиносии мо, барои пурра ва ҳамаҷаҳона омӯхтани коргоҳи эҷодии Айни маълумоти пурбаҳое дода метавонад» (130, 15).

А. Сайфуллоев дар асоси татбиқи ду наشري «Ҷаллодони Бухоро» (ҷопи якуми узбекӣ ва ҷопи нахустини тоҷикӣ) дар хусуси муҳимтарин тағйироти минбаъда - дигаргунӣҳо дар бандубаст, ихтисорот, иловаҳои нав, ивази порчаҳо ва такмили услуби асар сухан ронда, ба қори эҷодӣ серталаб будани С. Айниро як дараҷа муайян мекунад.

Мақолаи С. Салоҳ ба муқоисаи ду наشري «Марги судхӯр» бахшида шудааст. Муҳаққиқ ба образҳо, забон ва услуб, бадеияти асар таъсири барҷаста расонидани тағйироти ба наشري аввал дохилкардаи нависандаро бо мисолҳо исбот карда, дар баробари ин, нисбат ба таҳрири минбаъда дар ифодаи мазмун бартарӣ доштани баъзе порчаҳои наشري

аввалро низ қайд кардааст. Вале мақолаҳои мазкур ба сабаби маҳдудияти маводи тадқиқ имконияти дар эҷодиёти устод Айни пурра ба миён гузоштани масъалаҳои танқиди матнро надоштанд.

Норасоии айнишиносӣ дар соҳаи омӯзиши танқиди матн, махсусан, ҳангоми тайёри ба гузаронидани ҷашни 100 - солагии нависанда баръало ба мушоҳида расид ва ин тақозои фарҳангӣ минбаъд боиси ба вучуд овардани тадқиқоти муқаммалтаре гардид. Дар мақолаҳои К. Айни - «Луғати Айни», «Ду таҳрири як асари Садриддин Айни», «Як асари барҷастаи Айни дар бораи тоҷикон», А.Маҳмадаминов - «Аввалин матншиноси тоҷик», китобҳои А. Кӯчаров - «Тадқиқи текстологии «Одина»-и С. Айни» (Душанбе, «Дониш», 1982), «Нақди матн ва масъалаҳои матншиносии насри С.Айни» (Душанбе, 2002), Н.Қаландаров - «Таърихи матнҳои қалами қиссаи «Марги судхӯр» (Душанбе, 2003), рисолаи номзоди А. Ӯрунов - «Таърихи эҷоди романи «Ғуломон»-и С. Айни» (Душанбе, 1987), муқаддимаи устод Табаров ба «Таҳзиб-ус-сибён» (Душанбе, 1994), сарсуханҳои А.С.Муҳаммадамин ба китобҳои «Тартил-ул-Қуръон» (Душанбе, 1996) ва «Заруриёти диния» (Душанбе, 2000) зимни омӯзиши таърихи матни осори устод як қатор масъалаҳои илмӣ амалии матншиносии адабиёти муосири тоҷик ба миён гузошта шудааст.

Омӯзиши маводи бойгонии нависанда ба К. Айни имконият додаст, ки «Мухтасари тарҷимаи ҳоли ҳудам», «Маънои калимаи «тоҷик», «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик», «Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро» барин як қатор асарҳои номатбуи устодро дастрас карда таърихи матни онҳоро ба тадқиқ гирад. Ва оид ба санагузорӣ, таҳрирот ва тақрири матнҳои муаллиф хулосаҳои муътамад барорад: «Аз он санаҳо, ки зикр шуд ва «Илова»-и муаллиф комилан равшан мегардад, ки мо бояд санаи таълифи «Мухтасари тарҷимаи ҳоли ҳудам»-ро ба тарзи қатъӣ соли 1940 ҳисоб кунем, на солҳои 1941, 1947, 1948, 1949, ки дар нашрҳои гуногуни «Мухтасари тарҷимаи ҳоли ҳудам», дар тарҷумаҳои русии вай ва дар тадқиқот ва асарҳои бадеии дигарон омадааст» (3, 221).

Тадқиқи А.Ӯрунов бошад, дар асоси муқоисаи аввалин ҷопҳои ӯзбекӣ ва тоҷикии «Ғуломон» ба вуқӯъ пайваستا, ба масъалаи дигари матншиносӣ - биллингвизми эҷодиёти нависанда бахшида шудааст. Дар ҳақиқат бе таҳқиқи амиқи масъалаи зулфисонайнии С. Айни масъалаи матншиносии эҷодиёти нависандаро ба таври мусбат ҳал кардан душвор аст,

зеро устод Айнӣ дар адабиёти муосири тоҷик аввалин ва ягона нависандаест, ки аксари асарҳои худро худ аз забони тоҷикӣ ба узбекӣ ё аз узбекӣ ба тоҷикӣ гардондааст. Ин ҳолат инчунин масъалаи тарҷумаи муаллифро дар адабиёти мо ба миён мегузорад. Аз ин нуқтаи назар, тадқиқоти А. Ҷунонов ба ҳалли як қатор масъалаҳои назариявии матншиносии адабиёти муосир низ имконият медиҳад.

Дар китоби «Тадқиқи текстологии «Одина»-и С. Айнӣ» зимни андешаҳои мушаххас дар адабиёти муосири тоҷик як қатор роҳи усулҳои матншиносӣ, аз ҷумла қоидаи аввал омӯхтан ва баъд ҷоп кардани матн ба миён гузошта мешавад. Дар асоси муқоисаи матнҳои гуногуни ҷопӣ тадқиқ намудани повести «Одина» ба муҳаққиқ имконият додаст, ки на танҳо хусусиятҳои эҷодӣ, ташаккули ҷаҳонбинӣ ва маҳорати нигорандагии С. Айнӣро дар давраи муайяни таърихӣ маълум намуда, ғановату имконияти дохилии усули тасвири воқеиро дар давраи аввали тараққиёти адабиёти муосири тоҷик ошкор созад, инчунин ғалатҳои зиёди дар нашрҳои гуногуни повест ба даҳолати рӯбардоркунандагон, ҳуруфчинон, муҳаррирон ва дигар шахсони масъул пайдошударо ошкор сохта, масъалаи ҷопи интиқодии асарро бо тамоми ҷиддият ба миён гузорад. Вале тадқиқоти мазкур низ таҳлили матншиносии повести «Одина»-ро пурра фаро нагирифтааст, зеро он фақат дар асоси матнҳои ҷопии асар ба вуқӯъ пайваستاаст. Танҳо пас аз дастрас намудани таҳрирҳои гуногуни дастнависи «Одина», ки таҳти рақамҳои 2802, 40/40, 40/41 дар осорхонаи устод Айнӣ нигоҳдорӣ мешаванд (ниг. ба риштаи «Сарчашмаи муътамади матн») муҳаққиқ тавонист, ки тадқиқи матншиносии қиссаи номбурдаро бо назардошти дастнависҳо такмил дода ва дар ҳамин асос матни илмӣ асарро аз тариқи нашриёти «Дониш» (соли 1992) пешкаши аҳли илму фарҳанг намояд.

Ҳамин тариқ, матншинос танҳо дар сурати дастрас будани нусхаҳои дастнавис ва ҷопӣ ба тадқиқи пурраи матни асари бадеӣ муваффақ гардида, матни комили интиқодии онро ба вучуд оварда метавонад. Аз ин ҷиҳат, ҳоло барои ба ҷопи интиқодӣ ҳозир кардани асарҳои адабӣ муосири тоҷик, аз ҷумла асарҳои С. Айнӣ, М. Турсунзода барин устодон, ханӯз имконияти пурра фароҳам намодааст, зеро бойгонӣҳои нависандагон мазкур ханӯз қобили истифодаи мутахассисон нагардидаанд. Аз тарафи дигар, чи дар нашрҳои оммавӣ, чи дар нашрҳои илмӣ-оммавӣ ва чи дар нашрҳои илмӣ-интиқодии

асарҳои адибони муосири тоҷик ҳоло ҳам маҳдудияти малакаи ба ҷопхозиркунандагӣ мушоҳида мешавад.

Шарти аввалини саҳеҳияти ҷопҳои давраиҳаёӣ муносибати ҷиддии нависандагон ба нашри асарҳояшон мебошад. Нависандагони барҷаста, аз ҷумла Горкий ва устод Айнӣ, барои ба ҷоп тайёр кардани асарҳояшон фаъолияти беандоза нишон дода, аксаран фаъолияти мусахҳеҳиро худашон анҷом медоданд. Асарҳои мунтахаби 21-ҷилдаи М. Горкий (Берлин, «Книга», 1923 - 1928), ки бо иштироки бевоситаи муаллиф ба таърифи расидааст, ба гуфти матншинос Е. И. Прохоров, бехтарин нашр дар давраи ҳаёти нависанда ба шумор меравад. «Хеле ҳарисона кор карда, китобхоямро бо диққати тоҷик таҳрир намуда истодаам. Аллакай 10 ҷилдашро тайёр кардам. Ҷопи хубе мешавад», - навиштааст М. Горкий дар яке аз мактубҳои ба П. Крючков аз 18 март соли 1922 (91, 17).

Ҳамкориҳои самимонаи муҳаррирон ба муаллифон низ яке аз воситаҳои муътамадии нашрҳои дар давраи ҳаёти нависанда ҷопшуда ба шумор меравад. Масалан, матни Асарҳои мунтахаби якҷилдаи С. Айнӣ (НДТ, 1949) нисбат ба матнҳои пештараи асарҳои устод бартариҳои комил дорад, ки ин ҳолат, пеш аз ҳама, ба муҳаррири он Абдусалом Дехотӣ вобаста аст. А. Дехотӣ хангоми ба ҷоп ҳозир кардани Асарҳои мунтахаби мазкур онро гаштаю баргашта хонда, баъзе фикрҳои ҳалталабро аз муаллиф мепурсад: «Дар вақти якумин бор хонда баромадани маҷмӯаи Асарҳои мунтахаб баъзе саволҳо пеш омада буд... Ҳозир, ки пас аз саҳифабандӣ як бори дигар хонда ба ҷоп имзо карда истодаам, боз ба ҳамон саволҳо вохӯрдм, руҳсат диҳед, акнун пурсам», - навиштааст Дехотӣ дар мактубаш ба устод Айнӣ аз 6 октябри соли 1948. Мутаассифона, чунин ҷиддияти қори ба ҷопхозиркунандагӣ баъзан фаромӯш мешавад.

Бо ташаббуси нашриёти «Ирфон» аз нимаи дуҷуми солҳои 60-ум сар карда Асарҳои мунтахаби Р. Ҷалил (4 ҷ., 1967 - 1971), Асарҳои мунтахаби Ҷ. Иқромӣ (4 ҷ., 1968 - 1973), Куллии М. Миршакар (3 ҷ., 1970 - 1974), Асарҳои мунтахаби С. Улуғзода (4 ҷ., 1967 - 1976), Асарҳои мунтахаби Ф. Ниёзӣ (4 ҷ., 1974 - 1978), Ашъори мунтахаби Ғ. Мирзо (2 ҷ., 1979 - 1980), Осори мунтахаби М. Қаноат (2 ҷ., 1982) ва ғайра ба хонандагони сершумор пешниҳод шуданд, ки танҳо дар ҷилди аввали Ашъори мунтахаби Ғ. Мирзо пешгуфтори муҳтасари шоир оварда шудаасту ҳалос. Ҳол он ки барои маҷмӯаҳои номбурда, ҳамчун нашрҳои оммавӣ, пешгуфторе, ки моҳияти гоҷавию

бадеии эҷодиёти адибонро ба таври содаву равшан маълум намояд, зарур буд. Инчунин, лозим буд, ки ақаллан дар тарафи муқобили варакаи унвонӣ дар асоси кадом нашр ба таъбирасидани матни маҷмӯаҳо қайд гардад.

Бояд гуфт, ки дар замони Истиқлолияти Тоҷикистон осори худро дар шакли нисбатан пурра ҷоп кардани адибон низ мушоҳида мешавад. Дар Осори мунтахаби Салими Хатлонӣ дар 5 ҷилд, осори Фарзона бо номи «Ҳама гул, ҳама тарона» дар 2 ҷилд, Девони Муҳаммад Ғоиб, осори Низом Қосим бо номи «Аз ассалом то вассалом» тақрибан кулли эҷодиёти номбурдагон гирд оварда шудаанд.

Нисбат ба ҷопҳои давраи ҳаёти нависанда масъулияти наشري асарҳои нависандагони мутаваффо зиёдтар буда, ҳусну қубҳи онҳо пурра ба зиммаи шахсони мутасадди ҷоп меафтад. Дар ин ҳолат қоидаҳои даҳолат накардан ба матни муаллиф ва дар асоси муқоиса ба вучуд овардани матни саҳеҳу беолоишро пурра риоя кардан лозим аст. С. Табаров ҳанӯз соли 1962 ба масъалаи ҷопи асарҳои адибони тоҷики мутаваффо диққат дода, камбудии матни маҷмӯаҳои М. Сарвар, Н. Шерзода ва Б. Азизиро дар он медонад, ки: «Дар ҳеҷ яке аз ин ду маҷмӯаи номбаршуда (Ашъори мунтахаби М. Сарвар ва «Шеърҳо»-и Н. Шерзода – К.А.) ба қоидаҳои одитарини ба ҷоп тайёр кардани асарҳои нависандагони советӣ ва қонунҳои илми матншиносии риоя карда нашудааст» (109, 16).

Баъдҳо ҷопи оммавии чунин асарҳо кадре беҳтар гардид. Тавре аз пешгуфтори Ашъори мунтахаби 3-ҷилдаи М. Раҳимӣ («Ирфон», 1978 - 1982) маълум мешавад, тартибдиҳандагон Х. Отахонова ва Х. Валихӯҷаева барои ба вучуд овардани матни саҳеҳи муаллиф меҳнати зиёде ба ҳарч додаанд. Аз ҷумла таҳрирҳои пайдарпайи шеърҳои алоҳида мураттибонро водор намуд, муайян кунанд, ки кадоме аз ин нусхаҳо ба мунтахабот дохил намудан беҳтар аст. Мисли ҳамин, сарсухани Раҳим Ҳошим, риояи қоидаҳои мураттабӣ ва аз рӯи мазмуни ғоявӣ ба гурӯҳҳо ҷудо кардани ашъори М. Раҳимӣ қимати илмӣ ҷопи мазкурро як андоза таъмин намуда, барои ба вучуд овардани куллии минбаъдаи шоир заминаи мусоид фароҳам овардаанд.

Вале мураттибон на ҳамеша дастовардҳои нашрҳои пешинаро ба инобат мегиранд, ки ин боиси ноҳамвории сифатии нашрҳои минбаъда мегардад. Масалан, соли 1966 нашриёти «Ирфон» китоби «Повест ва ҳикояҳо»-и Пӯлод Толисро аз ҷоп баровард, ки онро У. Пӯлодов, ва И. Рустамова

мураттаб сохтаанд. Эътибори матни ин асари 550-саҳифагиро пешгуфтори «Аз нашриёт», сарсухани Фазлиддин Мухаммадиев бо номи «Дар суҳбати Толис», мақолаи С. Айнӣ - «Мактуби кушода ба рафиқ Толис» ва тавзеҳоти мухтасар, ки саҳифаҳои ҳаёт ва эҷодиёти нависандаро равшан менамоянд, боз ҳам афзудаанд. Аммо маводи илмӣ-тафсирии Куллии 2-чилдаи П. Толис («Ирфон», 1975 -1976) танҳо ба мақолаи А. Сайфуллоев «Очерки эҷодиёти Толис» маҳдуд гардидааст. Агар мураттиб ақаллан пешгуфтор ва тавзеҳоти маҷмӯаи «Повест ва ҳикояҳо»-ро бо андаке такмил дар Куллийи истифода мебурд, қиммати илмӣи наشري музкур назаррастар мегардид.

Бояд гуфт, ки куллийи адибони мутаваффо ғайр аз дарбаргирии тамоми осори бадеӣ, публитсистӣ, тарҷумаиҳолӣ, танкидӣ, таърихӣ ва мактубҳои нависанда, инчунин бояд ба пешгуфторҳои муқаммалӣ хусусияти адабиётшиносӣ ва матншиносӣ дошта таъмин бошад. Бар замми ин, чи хеле ки Ҳ. Мухаммадиев оид ба тарҳи норавшани Куллийи М. Турсунзода (4 ҷ., «Ирфон», 1971 - 1985) барҳақ таъкид намудааст, дар ҳар ҷилд будани тавзеҳоту луғат ва радду бадали нусхаҳои интишорнаёфтаи асарҳои адабӣ зарур аст, зеро «инҳо воситаҳои ёрирасонанд ва хонандаро аз таърихи таълифи асар ва коргоҳи нависанда, дуруст фаҳмидани мундариҷаи он огоҳ менамоянд» (78, 8).

Дар фароҳам овардани матнҳои илмӣ-оммавии асарҳои нависандагонӣ тоҷик хизмати К. Айнӣ ва Р. Ходизода (мураттибони Куллийи 15-чилдаи С. Айнӣ), С. Бону-Лохутӣ ва Б. Сирус (мураттибони Куллийи 6-чилдаи А. Лохутӣ), Ф. Деҳотӣ ва Х. Отахонова (мураттибони Куллийи 5-чилдаи А. Деҳотӣ) хурд нест. Вале азбаски то ҳол таърихи матни асарҳои адибони номбурда омӯхта нашудааст, мураттибон, махсусан, мураттибони Куллийи 6-чилдаи А. Лохутӣ ва Куллийи 5-чилдаи А. Деҳотӣ нусхаи охирини давраиҳаётии асарҳоро асоси наشري куллийӣ қабул намуда, бо овардани «Эзоҳот»-и мухтасар иктифо намудаанд. «Куллийи асосан аз рӯйи маҷмӯаҳое, ки дар Иттифоқи Советӣ нашр гардидаанд ва ба қалами муаллиф дар солҳои охир аз нав таҳрир шудаанд, тартиб ёфтааст», - гуфта мешавад дар сарсухани ҷилди I Куллийи 6-чилдаи А. Лохутӣ (67, 3).

Бояд эътироф кард, ки мураттибони Куллийи С. Айнӣ бо мақсади ҳарчи беҳтар ба таъъ расонидани матни саҳеҳи асарҳои нависанда кӯшиши арзанда кардаанд. «Таҳияи илмӣи материалҳои солҳои гуногун барои ҷоп, тавзеҳи номҳо,

воқеаҳои таърихӣ, луғат ва ибораҳо, ишораҳо ва ғайра, - қайд кардааст яке аз мутасаддиёни Куллиёт Камол Айнӣ, - ҷутуҷӯҳои зиёд, дида баромадани бойгонӣ ва фондҳои давлатӣ ва, ҳатто, бойгонии шахсони алоҳида, мутолиа ва баррасӣ дар муддати солҳои дарозро тақозо мекарданд» (2, 218). Ва ин кӯшиш асосҳои илмӣ чопи Куллиёти С. Айниро таъмин намуд.

Чизи дигаре, ки матни илмӣ-оммавӣ будани Куллиёти С. Айниро тасдиқ мекунад, дар ҳар ҷилди он мавҷуд будани тавзеҳот ва ташреҳоти муфассал мебошад. «Эзоҳот»-и ҷилдҳои гуногуни Куллиёти С. Айнӣ моҳияти бисёр мафҳумҳои шарҳталабро равшан карда, бо ҳамин хонандаи имрӯзаро ба маводи зарурӣ таъмин менамояд ва сабаби амиқтару возеҳтар гардидани мазмуни ғоявии асарҳои нависанда мегардад.

Бо вучуди ин, дар Куллиёти С. Айнӣ як қатор хатоҳои чопҳои пешина, ҳатто хатоҳои дар тасеҳоти нашрҳои аввалаи асарҳои нависанда ислоҳгардида шакли нодурусти худро нигоҳ доштанд. Як мисол: «Баъд аз он ба сари он бечора ҷиҳо омада бошад, ба ман маълум нест, ба ҳар ҳол **гумон мекунам**, ки то имрӯз зинда монда бошад» («Одина», 1927, 117). Афтидани префикси **на-** аз феъли **гумон кардан** ба услуби ҷумла ҳалал нарасонда бошад ҳам, ба он ба қуллӣ маънои ҳилофро дода, мантики ҷумларо тамоман коҳондааст. Дар тасеҳи китоби мазкур шакли дурусти он - **гумон намекунам** қайд гардидааст. Вале дар нашрҳои минбаъда ва чопи қуллӣҳои повест шакли дурусти таркиби боло барқарор нашудааст. Ё худ як қатор шеърҳои С. Айнӣ ҳанӯз дар Куллиёти ашъори (ҷ. 8) адиб дохил нагардидаанд (ниг. ба қисмати «Куллиёти ашъори С. Айнӣ ва такмили минбаъдаи он»).

Инчунин, бо таассуф бояд гуфт, ки то ҳол ба таъби расидани матнҳои илмӣ-интиқодии асарҳои бадеии адибони муосири тоҷик дуруст ба роҳ монда нашудааст. Соли 1978 Институти шарқшиносӣ, Институти забон ва адабиёти АИ Тоҷикистон ва Музеи адабии Садриддин Айнӣ матни илмӣ «Мухтасари тарҷимаи ҳоли худам» ном асари устод Айниро бо ҳуруфи арабӣ ба таъби расонданд. Ба гуфти мураттиби он К. Айнӣ «Матни «Мухтасари тарҷимаи ҳоли худам» аз рӯи дастхате, ки ба қалами ҳудӣ муаллиф нигошта шудааст, ба ҷоп таҳия шуд ва ба ин тарик ғалатҳои нашрҳои собиқ ислоҳ шуд» (3, 196).

Бо саъю эҳтимоми шубҳаи матншиносии Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ таҳия намудани осори пурраи Абулқосим Лохутӣ дар 7 ҷилд икдоми нек дар роҳи танқид ва таъби Куллиёти классикони адабиёти давраи нави тоҷик буд. Мураттибони ҷилди аввали Куллиёт (Душанбе, 1987) Х. Отахонова ва Ҷ. Шарифов ҳамаи нусхаҳои ҷопӣ ва дастнависи

ашъори ин чилдро омӯхта, дар қисмати иловаҳо гуногунхонӣ ва таҳрирҳои шеърҳои ҷойгир кунонидаанд ва доир ба ҳар як шеър маълумоти мухтасари матншиносӣ додаанд. Дикқати танқиди адабиро ҷиддан ба худ ҷалб намудани ҷилди аввали Куллииёти номбурда гувоҳ ба он аст, ки хонандаи тоҷик ва аҳли илму адаби ҷумҳурият ҷунин ҷопи мукаммалу мустанади илмиро дер боз интизор буданд. Мутаассифона, солҳои дароз ҷилдҳои дигари Куллииёт ба таъбарасид ва то ҳол боз ҷилди дувуми ин Куллииёт таъбардидаасту ҳалос. Ҳамҷунин Ҳ.Отаҳонова Куллииёти илмии Пайрав Сулаймониро соли 2006 аз тариқи нашриёти «Адиб» ба таъбаррасонд.

Оид ба ҷопи адибони мутаваффо суҳан ронда, боз ҷанд китоби дигар, аз ҷумла, Куллииёти ашъори Нақибҳони Туграл (Душанбе, 2015), Куллииёти Ҳоҷӣ Ҳусайни Кангуртӣ (Душанбе, 1998), «Дафтари сабз»-и Сомеи Одиназодаи Ҳатлонӣ (Душанбе, 2004), ҷилди якуми Куллииёти 2-ҷилдаи Лоик Шералӣ (Душанбе, 2008), Куллииёти Ҳабибулло Файзулло (Душанбе, 1995), Куллииёти Саидҷон Ҳакимзода (Душанбе, 2009)-ро ном бурдан лозим аст, ки мутасаддиёни ҷоп Мирзо Муллоаҳмад, Ҷиллазодаи Техрайӣ ва Амирхӯҷа Абдурахимӣ, Абдулҳай Маҳмадаминов, Баҳриддин Алавӣ, Ромиш Шералӣ, Шоҳайдар Ёдгорӣ, Шарифҷон Ҳакимзода дар фароҳам овардани кулли осори адибони номбурда заҳмати зиёд ба харҷ додаанд.

Дар адабиёти муосири тоҷик намунаи ҷопи факсимил ё нусхаи мунъакиса низ мушоҳида мешавад. Соли 1989 нашриёти «Адиб» якҷанд шеъри Мирзо Турсунзодаро, ки соли 1975 дар Маскав эҷод гардидаанд, дар таҳияи Парвиз Турсунзода ва пешгуфтори Лоик Шералӣ ҳам бо ҳуруфи кириллӣ ва ҳам бо роҳи мунъакиса пешкаши хонандагон намуд.

Ҷи ҳеле ки аз қисмати мунъакисаи «Нафаси гарм» низ бармеояд, дараҷаи эътимоднокии ҷопи факсимил ҳеле баланд буда, он имконияти даҳолати берунаро ба осори адиб аз байн мебардорад. Вале дар ин навъи ҷоп низ танқиди матн ва шарҳу тафсири матншиносӣ зурур аст. Масалан, дар дастнависи шеъри «Илоҷам ҷист?» баъди сарлавҳа дар кавсайн ифодаи «дар яке аз мамлакатҳои Шарқ гуфта шудааст» зикр гардида дар матни ҷопии шеъри номбурда бошад, порҷаи дар кавсайн буда ихтисор гардида, дар охири он таркиби Москва, Кунсево, июн - июли 1975 навишта шудааст. Шаҳсони масъули ҷопро лозим буд, ки сабабу моҳияти ин тағйиротро шарҳ диҳанд.

Одатан, ҷопи мунъакиса ҳоси матнҳои илмист. Умед аст, ки матншиносон дар кори таҳияи матнҳои мунъакиса ё факсимили осори адабиёти муосири тоҷик саҳми муносиб мегузоранд.

КОРИ МУСТАҚИЛОНА (КМРО)

1. Сарчашмаи муътамади матн

Дар бойгонии осорхонаи устод Айни тахти рақамҳои 44/40, 44/41 ва 2802 се дастнависи повести «Одина» маҳфуз аст. Ду дастнависи аввал нопурра мебошанд. Дастхати рақами 44/40 ба забони ўзбекӣ буда аз 86 varaки 70X12 см иборат аст. Дастхати рақами 44/41 аз 25 varaки ҳаҷман гуногун (7 varaки 34X21 см, 16 varaки 70X20 см ва 2 varaки 70X27 см) иборат буда, бо қалами сиёҳ китобат гардидааст. Хатти ин мусаввада настиқ буда, он қисмати охири асарро дар бар кардааст.

Дастхати 2802 199 varaки ҳаҷмашон 34X20,5 см-ро дар бар кардааст. Дастнавис бо ранги бунафш ва баъзан бо ранги сабз китобат гардида, дар он баъзе сатрҳо хат зада ё бо нештар пок карда шуда, бо ранги сурх ислоҳ ва илова гардидааст. Хаташ хоно ва равшан буда, калимаву сатрҳо алоҳида – алоҳида ва аз ҳам дур ҷой гирифтаанд. Чунин муносибати эҳтиёткорона ва заргаронаи нависанда ба ин дастхат табиист. Зеро он тозанависест, ки барои наشريёт тайёр карда шудааст.

Дастхати мазкур varaкаи унвон надорад. Вале дар як мактуби ҳамроҳи дастхатбудаи Абдусалом Дехотӣ, ки ба муҳтарам Камол Айни 8 ноябри соли 1956 навиштааст, оид ба varaкаи унвони дастнавис маълумоти муфасссал дода мешавад: «Дар саҳифаи якумаш, - менависад А. Дехотӣ, - «С. Айни. Саргузашти як тоҷики камбағал ё ки Одина», байти:

Зи сар бигзашт бе ту оби чашмам,

Яке аз саргузаштам бе ту ин буд,

инчунин маркаи «Нашриёти давлатии Тоҷикистон, Душанбе-Самарқанд, 1925» навишта шуда буд. Аммо он саҳифаи якум ё ин ки титульный лист дар солҳои охир қанда (varaҳои дастнавис бо ҳам хеле мустаҳкам дӯхта шудаанд –К.А.) ва гум шудааст».

Varaкаи унвони дастхат, ки А. Дехотӣ шаҳодат додаст, бо varaкаи унвони аввалин матни китобии «Одина» пурра мувофиқат мекунад. Танҳо на соли 1925, балки соли 1927 ҷоп гардидани повест моро ба чунин фикр водор мекунад, ки наشريёт ҷопи повестро ду сол қафо партофтааст. Маълум, ки нусхаи аввали повест бо номи «Саргузашти як тоҷики камбағал» дар 13 шумораи рӯзномаи «Овози тоҷик» (аз 23 ноябри соли 1924 то 5 майи соли 1925) қисман ба таъб расида буд. С. Айни баъди он ки бо сабабе аз муҳаррири «Овози тоҷик» Абдулқайюм Қурбӣ ранҷида, ҷопи қисмати охири повестро мавқуф мегузорад, онро ба сурати як китоб тартиб медиҳад ва баробари «дар соли 1925 дар як хонаи хурди бинои №6 кӯчаи Ленини Самарқанд ташкил шудани Нашриёти давлатии Тоҷикистон» (Раҳим Ҳошим) муаллиф

дастхати мазкурро ба нашриёт месупорад. Вале нашриёт «Одина»-ро танҳо соли 1927 ба таъб мерасонад.

Дастхат солҳои дароз дар бойгонии шуъбаи самарқандии Нашриёти давлатии Тоҷикистон монда, бо як тасодуфи хушбахтонае ба дасти А. Деҳотӣ меафтад ва баъдтар ба воситаи Камол Айнӣ ба бойгонии дар Душанбе будаи устод баргардонда мешавад. «Ин дастнавис, – қайд гардидааст дар мактуб, – таҳрири якуми «Одина» бояд бошад, ки дар вақти сӯзондани бойгонии шуъбаи самарқандии Нашриёти давлатии Тоҷикистон (ба муносибати тамом шудани кори ин шуъба дар охири соли 1934) додарам – марҳум Абдушукур аз байни когазҳои бисёре ҷудо карда гирифта ба ман дода буд».

Ҷумлаҳои дастхат (2802) фикри нависандаро хеле амиқ ифода менамоянд, ки ин ҳолат боиси ҳарчи возеҳтар ва равшантар баромадани фикр мегардад²: Шохмирзо: Ин ҷо ба касе бошишгоҳ шуда наметавонад (д, 104); Шохмирзо имшаб Одинаро бемордорӣ кард (д, 105). Таркиби **ба касе** (аз ҷумлаи якум) ва калимаи **имшаб** (аз ҷумлаи дуюм) ба услуби баёни устод мувофиқати комил дошта, дар ифодаи возеҳтари маъно ва мундариҷаи ғоявии повест кӯмак мерасонанд. Вале онҳо дар ҳамаи нашрҳо аз матн афтидаанд.

Аз афтидани калима ва таркибҳо дар матнҳои ҷопӣ алоқаи ҷузъҳои ҷумла барҳам хӯрда, мақсадҳои ғоявии муаллиф пурра ошкор намегарданд. Ин ҳолат хонандаро ба иштибоҳ наандохта наметавонад. Масалан, дар ин ҷумлаи дастхат: Як духтари хурдсол дар (як) хонае, ки (имрӯз) мурда баромадааст, ҷӣ гуна танҳо меҳобад (д, 175) агар такрори калимаи **як** ҳам танҳои Гулбӣ ва ҳам ҳақиру назарногир будани кулбаи ўро таъкид наояд, калимаи **имрӯз** қувваи дахшатнокии ин кулбаи танҳоро меафзояд. Минбаъд аз дохили матни мазкур афтидани калимаҳои **як** ва **имрӯз** ҷумларо аз хусусиятҳои номбурда маҳрум намудааст.

Муқоисаи дастнавис ба матнҳои ҷопӣ нишон дод, ки минбаъд аз матни қисса афтидани таркибу ибораҳои **шахси ношинос**, **дидани ман**, **Гулбиро бо Ибод**, **он ҳам**, **ҳоли ғусфандон**, **хонаи мо**, **махбубаи худ...** услуби баёни нависандаро дар ҷумлаҳои алоҳида коштааст.

Дастхат инчунин барои бартараф намудани костагии услубию мантиқии баъзе ҷумлаҳои матнҳои ҷопӣ имконият медиҳад: Мо коргарон дар **зери меҳнат** ба камол расидаем (м, 87). Ибораи **зери меҳнат**, чи хеле ки аз дастхат бармеояд, ба сабаби аз дохили он афтидани исми **бор** (**зери бори меҳнат**) маънои маҷозии худро дар ҷумла пурра зоҳир накардааст.

² Мисолҳо дар дастхат (д), матни 1927 (м) ва Куллийёт (к) оварда, саҳифаҳои нишон дода мешавад.

Дар матнҳои чопӣ ҳатто чузҳои баъзе ибораҳои фразеологӣ низ тағйир ёфтаанд, ки ин ҳолат ба ифоданокӣ ва хусусиятҳои ҳисси чумлаҳо таъсири манфӣ расонда, мазмуни онҳоро тамоман хароб намудааст: Гумони ғолиб он аст, ки то он вақт ин кампири ҳафтодсолаи **пояш ба гӯр расида** ба бекасию бенавой чон медиҳад (м, 23). Дастхат имконият медиҳад, ки дар чопҳои минбаъда ҳамаи чузҳои ибораи рехтаи мазкур (**пояш ба лаби гӯр расида**) пурра барқарор гардад.

Дар чумлаи зерин калимаҳои мусаччаи **калонтар** ва **намоёнтар** тасвириро пуртаъсир намудаанд: Баъд аз синни онҳо (Ибод ва Гуландом – К.А.) **калонтар** ва худхошон ба назар **намоёнтар** шудан... дар кунҷу гӯшаҳо аз лаззатёбӣ аз ин ҳазлу мазох фуругузошт надоштанд (д, 120). Бо сабаби дар матнҳои чопӣ аз калимаи **калонтар** афтидани суффикси **-тар** оҳангнокӣ ва вазни таркибҳои алоҳидаи чумлаи мазкур хароб гардидааст.

Ё худ дар чумлаи зерини дастхат такрори калимаи **соате** он изтиробу ҳаяҷон ва ҳолати мудҳишро, ки аз шунидани хабари сафари наберааш дар Бибиоиша рӯй додаст, барҷаста ифода кардааст: Бечора Бибиоиша баъд аз он ки (**соате**) фарёду ғигон кард ва **соате** беҳуш афтод... бо як нигоҳи пурҳасрат ва аламнок ба рӯи Одина нигарист (д, 94). Аз матнҳои чопӣ афтидани яке аз калимаҳои **соате** ба такрори мувофиқи фикр ҳалал расонда, боиси хира ифода ёфтани ҳолати музтарибонаи образ гардидааст.

Бояд гуфт, ки баъзе хатоҳои нахустин матни китобӣ минбаъд ислоҳ мешаванд. Вале агар дурусттар диққат диҳем, бартариҳои мазмунӣ ва шаклии чумлаҳои дастхат баръало маълум шуда меистад: Гурӯҳе, ки **на пул доштанд (ва на қувват, на зан доштанд) ва на фарзанд** ризо ба қазо дода Бухоро рафтани шуданд (д, 19). Дар аввалин матни китобӣ порчаи дар қавсайнбуда аз матн афтидааст. Чумлаи мазкур дар матни Куллийёт чунин ислоҳ мешавад: Гурӯҳе, ки **на пул доштанд ва на фарзанд, на ҷавонӣ ва на зӯр** ризо ба қазо дода Бухоро рафтани шуданд (к, 198).

Пуркунанда аз хабари чумлаи дастхат бо як вазну оҳанги муайян ҷида шуда, моҳияти муҳокимарониҳои нависандаро хеле мувофиқ таъмин кардаанд. Дар ҳақиқат, мантики гуфтор ва санъати лаффу наshr дар чумла ҳатман пайдарпай омадани калимаҳои **пул, қувват** ва баъд **зану фарзандро** талаб дорад. Вале дар Куллийёт ба сабаби пасу пеш омадани таркибҳои ҷидашуда ва харобии мантики баён (таркибҳои **на ҷавонӣ** ва **на зӯр** ҳарду ба як маъно далолат мекунанд) пайдарпайӣ, вазну оҳанг ва бадеияти чумла коствааст.

Баъзе калима ва таркибҳои дар нахустин нашри китобӣ галат ҷопгардида дар нашрҳои минбаъда тағйир ёфта, галатҳои матнро боз ҳам меафзоянд. Масалан, дар дастхат ба чунин чумла дучор

мешавем: «Раҳимхон... дар бозори Қаршӣ ба воситаи чарчӣ **чеғ занонда** занону духтарони асаро ба толибонашон фурухт» (133). Таркиби дар зераш хаткашида дар аввалин матни китобӣ ба таркиби **чеғ зада** ва дар матни Куллийёт ба **чеғ занондан** табдил ёфтааст: «Раҳимхон... дар бозори Қаршӣ ба воситаи чарчӣ **чеғ занондан** занону духтарони асаро ба толибонашон фурухт» (282).

Дастхат барои пурра барқарор кардани як қатор ҷумлаҳо ва сархатҳои тамоман аз матнҳои ҷопӣ афтида низ ёрӣ мерасонад. Яке аз лаҳзаҳои муҳимтарини асар тасвири ҷудои дувумбораи Одина аз Гулбӣ ва Бибиоиша мебошад. Нависанда сузу гудози Бибиоишаро хангоми шунидани ҷудои дигарбора аз наберааш чунин ба қалам додаст: «Бечора Бибиоиша аз ин хабари навмедии шум ба андозае дар изтироб афтод, гуё дар ҳолати назъ буд, ки ҷон меод, чун мори сарбурида ё монанди мӯи оташдида ба худ мепечид. Оре, навмедии ногаҳонӣ пас аз умедвории бисёр ва барҳам хӯрдани орзуҳо ба якборагӣ пас аз ҷазм кардани вуқӯи он бағоят дахшатнок ва тоқатгудоз мешавад» (д, 94). Мутаассифона, ин порча, ки хонандаро ба рикқат оварда, ҳамдардии ўро ба образҳои асар ба таври амиқ ифода менамояд, дар аввалин матни китобӣ афтида, минбаъд барқарор нашудааст.

Устод Айнӣ, ба гуфти Раҳим Ҳошим, сармуҳаррир ва ягона муҳаррири шуъбаи самарқандии нашриёти навбунёди Тоҷикистон ҳисоб меёфт ва бинобар ин, мумкин аст ба чунин фикр омад, ки баъзе ҷумлаҳоро ҳуди нависанда хангоми хондани корректура аз матн партофта бошад. Вале чи хеле ки мушоҳида кардем, афтидани калима, таркиб ва ҷумлаҳои алоҳида пайдарпайии фикрро дар матнҳои ҷопӣ ҳалалдор карда, ба коствагии услубию мантиқии баён боис гардидаанд. Боз як мисол. Нависанда дар рӯзи мурдаи Бибиоиша ҳамдардӣ ва ғамхории модари Шарифро ба Гулбӣ азодор тасвир намуда, баъд сабаби ба ин хонадон рафтуомад кардани ин кампирро чунин шарҳ медиҳад: «**Модари Шариф ба ин ҷо бо як иттифоқи ачиба рафтуойнок шуда буд. Дар хотирхост, ки ў барои дидани писараш ҳар ҳафта гашту гадоӣ карда... рӯзе ба ин хона даромада ба Бибиоиша шинос шуда буд**» (д, 172).

Аз афтидани ҷумлаи дар зераш хаткашида, аввалан, қувваи ҷозибанокии фикр як андоза коствааст. Гайр аз ин ба сабаби набудани ҷумлаи аввал ба ҷойи кадом мубтадо омадани ҷонишини шахсии ҷумлаи дуум – ў номаълум мемонад. Пас, аксари саҳву хатоҳои зикршуда аз бедиққатӣ ва саҳлангории ҳуруфчинон, мусахҳеҳон ва дигар шахсони мутасаддии ҷоп сар задаст ва дар матни илмӣ қиссаи «Одина» (Душанбе: Дониш, 1992) ин галатҳо баргараф шуданд.

2. Мусаввада – маъҳази муҳим

Дар бойгонии осорхонаи устод Айнӣ таҳти рақами 19 дар қабати рӯзномае 20 варақ маҳфуз аст ва дар болои рӯзнома бо қалами муаллиф «Мусаввадаи шеърҳои дар румони «Ғуломон» дохилшуда» навишта шудааст. Ин маъҳаз барои омӯхтани таърихи эҷоди порчаҳои шеърӣ романи «Ғуломон» ва равшанӣ андохтан ба баъзе лаҳзаҳои мундариҷавии асар аҳамият дошта, дар айни ҳол, муносибати муаллифро бо имкониятҳои фаровону рӯхи халқии арӯзи тоҷикӣ муайян мекунад.

Дар насри муосири тоҷик истифодаи порчаҳои шеърӣ анъанаест, ки собиқаи бое дорад. Устод Айнӣ, ки фаъолияти эҷодии худро аз шоирӣ сар карда, баъди ба насрнавиш гузаштанаш низ ба эҷоди шеър эътиқоди зиёде мепарварид, табиист, ки барои асарҳои насриаш аксаран ҳудаш порчаҳои шеърӣ меофарид. Бинобар ин, нисбат ба асарҳои дигар адибони муосири тоҷик дар насри С. Айнӣ порчаҳои манзуми адабиёти классикӣ ва эҷодиёти даҳонии халқ кам истифода шудааст. Аз ҷумла, дар «Ғуломон», ки ҷамъулҷамъ 143 байтро дар бар кардааст, агар нақароти «Ҳо, Лайлӣ, Лайлӣ, Лайлӣ»-ро ба ҳисоб нагирем, ҳамагӣ як рубоии Бобо Тоҳири Лурӣ, чор мисраъ аз ғазали Рафеъ ва чор мисраъ аз эҷодиёти даҳонии халқ дохил гардидаасту халос:

Кам гӯ сухан, ки хотири дилдор нозук аст,
Бори гуҳар намекашад, ин тор нозук аст.
Беҳуда санг бар дили озурдагон мазан,
Аввал бубин, ки шиша чӣ микдор нозук аст.

Бояд гуфт, ки дар мусаввада аз дуvozдах мисраи номбурда адиб танҳо порчаи ғазали мазкурро ҷой дода, дар зери он чунин қайд кардааст: «Ин шеъри Рафеъ аст, ки аз ин дар «Ғуломон» истифода карда шуд». Дар поёнтари варақ бошад, байте аз ҳуди устод Айнӣ чун назира ба мисраъҳои Рафеъ китобат гардидааст.

Тори муҳаббате, ки зи дил баста шуд ба дил,

Менагсалад, чӣ кадр, ки бисёр нозук аст.

Дар роман мисраъҳои Рафеъ аз забони Фотима ва байти устод Айнӣ аз забони Ҳасан баён ёфта, дар якҷоягӣ ва мувофиқати комили қонуниятҳои назира муносибат, ҳолати рӯҳӣ ва ҳиссиёти ботинии ин ду ҷавони дилбохтаро бо тамоми рангорангӣ ва назаррабоӣ ифода намудаанд.

Ҳамин тарик, ба истиснои 12 мисраи зикршуда, дигар тамоми порчаҳои шеърӣ мусаввада ба қалами ҳуди устод Айнӣ тааллуқ дошта, ҳамаи онҳо бори аввал ва маҳз барои «Ғуломон» эҷод гардидаанд.

Чи хеле ки аз мусаввада бармеояд, порчаҳои шеърӣ дар рафти навишти роман (соли 1934) ва вобаста ба талаботи матн эҷод гардида, таҳрир ёфтаанд. Баъзе калима, таркиб ва мисраъҳои таҳрирёфта ба дараҷаи хонданашавандагӣ хат зада шуда бошанд ҳам, аксари ҷузъҳои ислоҳшударо хондан ва ба ислоҳи минбаъдашон киёс кардан мумкин аст.

Чанде аз порчаҳои шеърӣ «Ғуломон» минбаъд аз нав таҳрир дида, чун асари алоҳида ба хонандагон пешкаш шудаанд. Чунончи, суруди инкилобии «Достони зафар» дар таҳрири нав дар маҷмӯаи «Ёдгорӣ» дохил мегардад: «Аз охири қисми чоруми романи «Ғуломон»,— гуфта шудааст дар поварақи маҷмӯа оид ба ин суруд, — дубора кор карда гирифта шуд» (9,62). Вале «Достони зафар» дар маҷмӯаи «Ёдгорӣ» ба тағйироти ҷиддие дучор наомадааст, зеро он хангоми барои роман эҷод гардидан таҳрири амикуро аз сар гузаронида буд.

Мусаввадаи «Достони зафар» се нусха дорад. Нусхаи аввал, ки бо матлаи:

Мо зафар ёфтем дар раҳи инкилоб,
Хонаи босмаҷӣ гашт аз мо хароб-

оғоз меёбад, дар шакли маснавӣ ва дар ҳаҷми чордах байт офарида шудааст. Вале нусхаи аввали суруди мазкур ҳам аз ҷиҳати лафзу маънӣ ва ҳам аз ҷиҳати услуби баён муаллифро қонеъ кунонида наметавонад, зеро дар он қувваи бузурги ваҳдати омма, ки сабаби табадуллотӣ ҳаёти сиёсӣ иҷтимоӣ мамлакат гардидааст, ҳанӯз ба таври амиқу диққатҷалбкунанда ба тасвир наомадааст. Тағйироти минбаъда бошад, дар баробари ҳаҷми сурудро васеъ намудан (дар таҳрири дувум ба 23 ва дар таҳрири савум ба 25 байт мерасад), мазмунӣ ғоявӣ оҳанги тантанавӣ онро низ қувват медиҳад. Аз ҷумла, матлаи суруд борҳо таҳрир дидааст.

Мо бо ҳам тохтем дар раҳи инкилоб,

Мо зафар ёфтем, гашт душман хароб.

Дар нусхаи савум таркиби **гашт душман хароб** ба таркиби **босмаҷӣ шуд хароб** иваз мегардад. Ин дигаргунӣ вазни мисраъро андак коста бошад ҳам (ҳичойи аввали калимаи **босмаҷӣ** дар мисраъ вазнин аст), алокаи сурудро ба мазмунӣ матн, ки галабаи комили халқро бар ҳаракати босмачигарӣ дар бар кардааст, ҳарчи амиқтару мушаххастар таъмин намудааст. Байти матлаъ, махсусан, вақте ки чун нақарот баъди ҳар чор мисраъ такрор меёбад, қувваи ифоданокии бештаре касб карда, тамоми рухҳои сурудро бо ҳам мепайвандад ва бо ҳамин мутантанӣ ва оҳанги публитсистии онро дучанд таъмин менамояд.

Таҳрири мусаввадаи «Достони зафар» хеле ҷиддӣ, мулоҳизақорона ва бо назардошти ҷузъитарин тобишҳои лафзӣю

маънавии каломи бадеъ сурат гирифтааст, ки ин ҳолатро, алалхусус, аз таъйири пайдарпайи байти зерин мушоҳида кардан мумкин аст:

Дар гузаштазамон буд аҳволамон
Булбуле дар қафас, моҳие дар сароб.

Шакли минбаъда таҳрирӣфта на танҳо ноқисии қофияро аз байн бардоштааст, инчунин ба ташбеҳу тазод рӯҳи иҷтимоӣ ато намуда, муносибати золимонаву омиронаи дороёнро ба мазлумони меҳнаткаш таъкид намудааст:

Дар гузаштазамон буд аҳволамон
Мурғу тиру камон, мешу бабри дамон.

Ин байт боз се маротиба дар шаклҳои гуногун китобат шуда, беш аз пеш мукамалтар ва нисбат ба матн мушаххастар мегардад. Қобачогузори ҳиссаҳои ҷумла дар сатри аввал ва ба ҳисоб гирифтани нафистарин тобишҳои тазодии калимаҳо дар сатри дувум (чун **мурғу шағол, мешу гурғ**) мазмуну мундариҷа ва шеърӣ байтро афзудаанд:

Буд аҳволамон дар гузаштазамон
Мурғу ҷанги шағол, мешу гурғи дамон.

Байти зерин дар шакли аввал ба сабаби оғз будан аз воситаҳои тасвири бадеӣву шеърӣ ба ифодаи фикр таъсири намоёне расонида наметавонад:

Дами обе агар ҳам ояд ин ҷо,
Наҳоҳад шуст гард аз рӯйи моён.

Шеъри мазкур баъди таҳрир моҳияти зиндагии ғуломонаро, чун бенасибӣ аз воситаҳои одии зиндагӣ, хеле возеҳ инъикос карда, мазмуни ғоявии лаҳзаи муайяни матнро бомуваффақият ҷамъбаст менамояд:

Агар обе ҳам ояд ашқосо,
Нашӯяд гарди ғам аз рӯйи моён.

Аз мусаввада маълум мешавад, ки устод Айни ҳангоми офаридани порчаҳои шеърӣ «Ғуломон» ба вазну оҳангҳои назми классикӣ мардумӣ диққати ҷиддӣ медиҳад ва дар ҳавои онҳо сурудҳо офарида, бо ҳамин ба ифодаи пурқуввати оҳангҳои милливу сифати халқии роман муваффақ мешавад. Адиб дар ифодаи ҳарчи возеҳтару фасехтари дунёи андешаи симоҳои асар ҳатто оҳангҳои мардумӣ халқҳои ҳамсояро низ бо камоли маҳорат истифода кардааст. Аз ин ҷихат, суруди Некадам, ки дар ҳавои

Яллае, яллае, яллае, ялло
Яллае, яллае, яллае, ялло-

эҷод гардидааст, ҷолиби диққат аст. Раҳим Ҳошим суҳбати устод Айниро дар хусуси эҷоди суруди Некадам чунин ёдовар шудааст:

«Домулло мегуфт, ки ин шеърро бо оҳанги суруде, ки як вақтҳо аз як ҳофизи марвиғихони Бухоро шунида буд, навиштааст» (121, 11).

Чи хеле ки аз мусаввада маълум мешавад, устод Айнӣ дар эҷоди суруди Некадам низ меҳнати зиёде ба ҳарч додааст. Суруди номбурда дар навишти аввал бо чунин матлаъ оғоз ёфтааст.

Аз ҳаво нақхати хуше меояд,
Ин магар аз сӯи Қаршӣ меояд?

Аммо нақарот дар ин шакл ба муаллиф писанд намеафтад, зеро дар он вазну таносуби сухан коста, ифодаи маъно халал ёфтааст. Таҳриру табдили минбаъда костагиҳои номбурдаро як андоза барҳам дода, вазну оҳанги сурудро ба эътидол меоварад:

Аз ҳаво мевазад нақхате форам,
Ин магар омад аз Қаршӣ аз ёрам?
Яллае, яллае, яллае, ялло,
Фоилан, фоилан, фоилан, фоил

Профессор В. Асрорӣ тамоми сурудӯ таронаҳои дар эҷодиёти С. Айнӣ истифодашударо ба ду гурӯҳ ҷудо намудааст: «Ба гурӯҳи якум сурудҳое дохил мешаванд, ки асли онҳо халқӣ буда, С. Айнӣ онҳоро айнан ё бо андаке таҳрир истифода кардааст. Сурудҳои гурӯҳи дуюмро бо услуб ва приёми бадии фолклорӣ эҷод кардааст» (32,70). Тамоми сурудҳои оҳанги халқӣ доштаи «Ғуломон» ба гурӯҳи дуюм мутааллиқанд. Аз ҷумла, суруде, ки бо нақароти:

Ҳо, Лайлӣ, Лайлӣ, Лайлӣ,
Ҷонам фидои Лайлӣ-

тартиб ёфтааст, ғайр аз нақарот ҳамаи мисраъҳои дигар бо қалами ҳудӣ нависанда эҷод гардидаанд. Мисраъҳои С. Айнӣ аз ҷиҳати вазну оҳанг ба нақароти «Ҳо, Лайлӣ» мувофиқат карда, дар якҷоягӣ бо он як лавҳаи марғуби ишқӣ-ичтимоиро ба вучуд овардаанд. Ҳосияти мардумӣ, рӯҳи мусикӣ ва рақсиро, махсусан, ҳамовозии гурӯҳи ҷавонон бо яккаҳонон хеле хуб таъмин намудааст.

Таронаҳои халқии бо нақароти «Ҳо, Лайлӣ, Лайлӣ, Лайлӣ» асосан оҳанги ишқӣ дошта, одатан, дар тӯйҳои арусӣ чун бадеҳа иҷро карда мешаванд. Онҳо ба тақозои оҳангу мусикӣ ба вазну танзими нақарот қомилан мувофиқат кунанд ҳам, аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа ва қофиябандӣ ба маҳорати сароянда нигоҳ карда, тағйир меёбанд. Дар «Фолклори Бухоро» бо нақароти мазкур, аз ҷумла, порчаи зерин ҷӯр гардидааст.

Ба сари кӯят омадам,
Дидани рӯят омадам,
Ҳо, тӯи шумо муборак,
Соҳиби тӯи саломат (120, 40).

Устод Айни бошад, бо накароти «Ҳо, Лайли, Лайли, Лайли» ду шакли шеърӣ – ҳам суруд ва ҳам бадеҳа офаридааст. Дар мусаввада барои суруд шаш байт ва барои бадеҳа чор банди семисраъгӣ чудо карда шудааст. Дар суруд байтхоро яккахон – Мухаббат ва накаротро гурӯҳи чавонон иҷро мекунанд. Бояд гуфт, ки байтҳои суруд дар ду қолиби баҳри ҳазач – мафоилун, фаълун (2 бор) :

Канори рӯди Ҷилвон

Кунун шуда гулистон

ва мафоилун мафоилун мафоилун фаълун:

Шукуфта пахта ҳар тараф

Ҷунонки гул ба бустон -

эҷод гардидааст. Аммо ин фарқияти ҷузъӣ оҳангноки ва тарзи дурусти талаффузи мисраъхоро таъмин мекунад. Агар дар байти аввал ҳар мисраъ ба таври алоҳида талаффуз ёбад, пас зарур аст, ки мисраъҳои байти дуюм тезтар ва якҷоя талаффуз гарданд. Барои боз ҳам возеҳтар ошкор сохтани моҳияти фарқияти ҷузъии вазн нависанда дар мусаввада бандҳои бадеҳаро семисраъгӣ сохта, бо ҳамин пайдарпайии талаффузи мисраи сеюмро амиқтар таъмин кардааст:

Ба дил ғурур дорам

Зи пул нуфур дорам,

Барои ёрии худам ду дасти зӯр дорам.

Дар тозанавис (ва матнҳои ҷопӣ) бошад, дар ҳар банд накароти «Ҳо, Лайли» ҳамроҳ шуда, ҳам аз тарафи Фотима, ҳам аз тарафи Ҳасан ва ҳам аз тарафи гурӯҳи ҳамроҳикунандагон мувофиқан суруда мешавад. Дар мусаввада дар паҳлуи бандҳои бадеҳа мисраъҳои зерин қайд гардидаанд:

– Ошиқаму бекарор,

– Косая бар зар биёр.

– Муфлисаму раҳгузар,

– ...наҳӯру тез гузар.

Ва дар поёни порча С. Айни чунин нигоштааст: «Ин шеъри халқӣ аст, ки ба Тезгузар ном деҳае, ки дар тумани Шофирком аст, дахл дорад». Ёдоварии ин суруди халқӣ ва қайди нависанда касро ба ду хулосаи бисёр муҳим водор месозад. Аввал ин ки устод Айни сурудҳои офаридаи худро натавон ба вазну оҳанг ва рӯҳи ифода, инчунин ба макону мавзеи истифодаи сурудҳои халқӣ (бадеҳаи «Ҳо, Лайли»-ро ҳам колхозчиёни ҷавони тумани Шофирком иҷро мекунад) мувофиқат мекунонад.

Инчунин, адиб ба ин восита имкониятҳои фаровони арӯзи тоҷикиро, махсусан, дар эҷоди сурудҳои халқӣ таъкид менамояд ва бо ҳамин ақидаи аз шеъри араб ба адабиёти тоҷик айнан ворид гардидани арӯзро ботил месозад. Устод Айни дар мактуби 27

Декабри соли 1948 ба Мирзо Турсунзода навиштааш оид ба мавқеи арӯз дар шеърӣ тоҷикии тоисломӣ муҳокима ронда, барои аз эҷодиёти халқ маҳз суруди «Ин чӣ нигоҳи аҷиб»-ро ёдовар мешавад ва қайд мекунад, ки: «Ана, ҳар мисраи ин шеърӣ халқӣ ба «муфтаилун фоилот» як бор баробар аст ва ҳол он ки мисоли ин шеър дар девонҳои классикҳои мо нест ва вазнаш ҳам дар қатори вазнҳои анъанавӣ зикр наёфтааст».

Қустуҷӯҳои бобарори устод Айниро оид ба вазни шеърӣ тоҷикӣ инчунин суруду таронаҳои дар «Одина», «Дохунда», «Ғуломон» ва «Ятим» барин асарҳояш дохилгардида низ ошкор месозанд. Махсусан, порчаҳои шеърӣ романи «Ғуломон», чи хеле ки аз қайдҳои нависанда дар мусаввада бармеояд, як навъ татбиқи имконияти беҳири арӯз дар шеърӣ мардумии тоҷик ба ҳисоб меравад.

Имконияти вазну танзими арӯз дар порчаҳои шеърӣ «Ғуломон» ба кадом андоза истифода гардидааст? Аввал ин ки устод дар эҷоди сурудҳои ин асар аксаран баҳрҳои **мутадорик**, **вофир** ва **комилро**, ки рукҳои аввали сеҳичой (фоилун) ва дуи дигар панҷҳичой (мафоилатун, мутафоилун) буда, дар шеърӣ тоҷикӣ ниҳоят кам истеъмоли мешаванд, ба қор бурдааст. Аз ҷумла, дар ҳар мисраи чор маротиба тақрор ёфтани рукни **фоилун** оҳангнокӣ ва мутантании «Суруди зафар»-ро хеле хуб таъмин кардааст:

Дар раҳи сохтмон низ ҷавлон кунем,

Қасри сармоёро ларз-ларзон кунем.

Фоилун фоилун фоилун фоилун.

Ғайр аз ин, устод Айни дар асоси рукҳои баҳрҳои **вофир**, **комил** ва **тавил** худ рукҳои панҷҳичой офаридааст, ки онҳо ба оҳангнокӣ ва равонии худ ба сурудҳои халқӣ мувофиқати пурра пайдо кардаанд. Масалан, суруди Қалмоқоим, ки дар асоси тақрори дубораи рукни **мустафилотан** сохта шудааст, фикру андеша ва муносибати ғундаро ба дунёи ҷабру ситам бо тамоми возеҳӣ инъикос менамояд:

Акнун канизи як бетамизам,

Ҳар хун, ки ҳурдам, аз дида резам.

Мустафилотан, мустафилотан.

Ин вазн дар равниву хушоҳангӣ аз ягон вазни маъмулии адабиёти классикӣ ва назми мардумии мо кам нест. Ҳатто истифодаи сачъ, ҷобачогузории мувофиқи ҳиссаҳои калом ва риояи зарби муайян мисраҳои суруди Қалмоқоимро нисбат ба шеърҳои, ки дар баҳрҳои **вофир** ва **комил** эҷод гардидаанд, хотирнишону гӯшнавозтар намудаанд. Ба ҳадде ки дар матнҳои ҷопии «Ғуломон» аз тақсими ҳар мисраи ба пораҳои баробар суруд маънану шаклан коста нагардидааст.

Ҳар зан, ки хоҳад
Гирифтан гирад,
Бар болои зан
Садта зан гирад.

Агар дар суруди Қалмоқоим танҳо шакли солими рукни **мустафйлотан** истифода шуда бошад, пас дар суруди зерин ҳам шакли солим ва ҳам шакли фаръии рукни номбурда мавриди истеъмол қарор гирифтааст:

Дар дил дардам ҳаст
Бар рӯ гардам ҳаст...
Оҳи сардам мегӯяд, ки дар дил дардам ҳаст,
Ранги зардам мегӯяд, ки бар рӯ гардам ҳаст.

Мусаввада меҳнати устодро дар роҳи ба вучуд овардани вазнҳои наву тоза ва ба арсаи истеъмол кашидани вазнҳои аз ёди шоирон фаромӯшшуда равшану возеҳ нишон медиҳад. Масалан, барои байти нахусти шеърӣ боло адиб аввал ба қолиби **мустафйлан** **фӯ** мурочиат мекунад ва баъд ин қолибро ба **мустафйлотан** иваз карда, ба он ғайр аз суруди номбурда боз сурудҳои дигар низ эҷод менамояд.

Устод Айни дар мактуби номбурдаи ба М. Турсунзода навиштааш чунин изҳори ақида карда буд: «Мо метавонем, ки ба асоси ин қоида (пасу пеш гузоштани ҳиҷоҳои рукнҳо - К.А.), ки асоси вазни шеърӣ тоҷикӣ аст, вазнҳои шеърҳои халқиро қор карда баромада ва аз вазни шеърҳои классикӣ низ истифода бурда, вазнҳои нави дилчаспи пуруҳанг барорем». Адиб ин ақидаи ҳудро дар порчаҳои шеърӣ романи «Ғуломон» бомуваффақият татбиқ намудааст. Мушоҳидаҳо нишон дод, ки устод барои офаридани қолибҳои гуногуни рукнҳои панҷхӯҷаи кӯшиши зиёде ба ҳарч додааст. Масалан, дар суруди поён шакли дигари рукни панҷхӯҷаи (мафоилотун)-ро истифода кардааст, ки он аз рукни солими баҳри вофир (мафоилатун) бо тағйири фақат як ҳиҷо фарқ мекунад:

Канори Ҷилвон – мафоилотун
Шуда гулистон – мафоилотун

Ҳамаи порчаҳои шеърӣ «Ғуломон» аз забони персонажҳо баён ёфтаанд, ки ин ҳолат рӯҳи халқии онҳоро тақвият дода, алоқаашонро бо матн боз ҳам мустаҳкамтар намудааст. Аз ҷумла, суруди аз забони бахшӣ баёнёфта низ, ки таъби болидаи Қилличалифа ва фарзандони ӯро аз торочи навбатӣ ифода мекунад, дар мавқеи худ омада бори муайяни ғоявию бадеӣ ба дӯш дорад:

Фарзандони Қилличсӯфӣ баҳодуранд,
Инҳо тилло, инҳо гуҳар, инҳо дурранд.

Ба ҳар майдон ҷавлонкунон рӯ оваранд,
Душманашон дилкаф шуда яксар муранд.

Ин суруд низ дар мусаввада ба тағйирот дучор гардидааст. Аз ҷумла, иваз шудани калимаи **Эронзамин** (ба **Астаробод**) ва мисраъҳои **Халқи Ҳирот аз ҳайбаташ ҳайрон бошад** (ба **Морӣ, Пандӣ, Таҷан ўро макон бошад**), **Бар ошёнат Абдурахмон гузар кардааст** (ба **Абдурахмонсардор он ҷо гузар кардааст**) мазмуни сурудро мушаххастар намуда, оҳангнокии онро пурратар таъмин намудаанд. Суруд, махсусан, дар таҳрири минъбаъда қадами наҳс ва моҳияти ғоратгаронаву ғосибонаи туркманони бодиянишинро дар шахси Абдурахмон ва Қилличалифаву фарзандонаш барҷаста таъкид намудааст:

Бо дуои Қилличсӯфӣ сафар кардаст,
Дашту кишти душман зеру забар кардаст,
Эй кафтари мулки Ҳирот, диғар мапар,
Абдурахмонсардор он ҷо гузар кардаст.

Мутаассифона, ин суруд дар қатори порчаҳои шеърӣ романи «Ғуломон» дар Куллиёти ашъори устод Айнӣ (ниг. ба Куллиёт. Ҷ. 8, саҳ. 331-339) ном бурда нашудааст. Мумкин, мураттибони Куллиёт ба эҷоди устод Айнӣ будани суруди мазкур шубҳа кардаанд. Ин шубҳаро матни мусаввадаи суруд ва таҳрири такмили минбаъдаи он аз тарафи муаллиф аз миён мебардорад. Зарур аст, ки ин тақрир дар ҷопи навбатии осори устод Айнӣ ба инобат гирифта шавад.

3. Андешаҳо оид ба тарҷуман русии «Одина»

Ба дараҷаи маҳорати тарҷумонҳо ва вазъияти асарҳои тарҷумашуда кам эътибор додани мунаққидону адабиётшиносони тоҷикро ҳанӯз устод Айнӣ таъкид намуда буд: «Ман гоҳо баъзе тарҷумаҳоро хонда дар ҳайрат мемонам, ки чӣ қадар онҳо суст ва якқолиба мебошанд. Мунаққидон дар ин бора хомӯшанд. Вале оё ин кори мунаққидон нест?» (13) Дар ҳақиқат, вақти он расидааст, ки адабиётшиносони мо таърихи тарҷумаи адабиёти муосири тоҷикро ҳаматарафа омӯхта, дараҷаи сифати тарҷумаҳои бадеиро муайян намуда, ба саволи «Оё ин ё он асари тарҷумашударо аз нав тарҷума кардан зарур аст ё не?» ҷавоби асосноки илмӣ диҳанд.

Дар мақолаи М. Шукуров «Тарҷума ва услуби хоси нависанда» ва асари З. Муллоҷонова «Стиль оригинала и перевод» хусну қубҳи тарҷумаҳои «Ғуломон», «Ятим», «Марги судхӯр», «Ёддошҳо» барин асарҳои С. Айнӣ ба таври амиқ таҳлилу тадқиқ ёфтааст. Барои боз ҳам пурратар омӯхтани вазъи тарҷумаи асарҳои устод Айнӣ тадқиқи тарҷумаи русии повести «Одина», ки аввалин кӯшишҳои тарҷумонӣ дар адабиёти муосири тоҷик мебошад, ниҳоят зарур аст.

Вакте ки охири соли 1927 повести «Одина» чун китоби алоҳида ба таъъ расид, танкиди адабии рус ба ин «меваи пешпазаки адабиёти советии тоҷик» диққат дода, масъалаи дастраси хонандаи рус гардонидани онро ба миён мегузорад. «Ин повест («Одина» - К.А.), – қайд мекунад В. Афанасев моҳи апрели соли 1928, - ба забони русӣ чоп нашудааст. Дар бораи он танҳо қайдҳои хушкӣ газетаҳои вуҷуд дораду ҳалос. Вале умед аст, ки дар вақтҳои наздик ба забони русӣ чоп мегардад. Тарҷумаи повест аллакай вуҷуд дорад» (34, 32).

П. П. Введенский тарҷумаи русии «Одина»-ро ҳанӯз аввалҳои соли 1928 анҷом дода, онро ба нашриёт супурда буд. Вале С. Айни ба тарҷумаи мувофиқ ва дурусти повест шубҳа намуда, аз тарҷумон талаб мекунад, ки дар назди ӯ нусхаи русии «Одина»-ро аз аввал то охир хонад. «Садриддин Айни, – қайд мекунад М. Шевердин, – дар он вақтҳо, чи хеле ки ҳуди ӯ мегуфт, русиро на он қадар хуб медонист. Вале вақте бо талаби ӯ П. Введенский тарҷумаи русии повестро дар наздаш хонд, ҳамаро ба хубӣ фаҳмид. Фаҳмид, ки дар матни асари вай ҳамаҷо ва таҳрифоти зиёде дохил гардидааст. Нависанда тоқат накарда эътироз кард, ки нашриёт чопро қатъ намояд».³

Устод Айни ғайр аз забондонӣ истеъдоди нависандагӣ ва масъулиятшиносии тарҷумонро шартӣ асосӣ медонист. Бинобар ин, барои таҳрири тарҷумаи русии «Одина» ба шарқшинос, журналист ва нависандаи ҷавон М. Шевердин, ки дар мақолаи «Повести иҷтимоии шарқӣ» хусусиятҳои гоҷавию бадеӣ ва моҳияти иҷтимоии повестро дуруст таҳлил намуда, бо ҳамин диққати нависандаро бо ҳуд ҷалб намуда буд, муроҷиат мекунад. «Ман дар ин қор таҷрибаи бой надоштам, – ба ёд меоварад М. Шевердин, – бинобар ин, тамоми повестро, агар ҳамин тавр гуфтан мумкин бошад, дар гирди дастурхон якҷоя бо муаллиф тарҷума кардам. Ҳар як саҳифаи тарҷумаи П. Введенский бо овози баланд хонда, ба матни тоҷикиаш таҷриба карда, аз нав таҳрир гардида, баъд ба мошинка дода мешуд. Саҳифаҳо, бе истисно аз ислоҳкунии яқлухт қабуд гардида буданд». Ин таҳрир, ки матни русии повестро ба асл қисман наздик намуда буд, нависандаро, як андоза, қаноатманд гардонд.

Ҳамин тариқ, аввалин матни русии «Одина» дар тарҷумаи П. П. Введенский танҳо соли 1929 аз чоп мебарояд ва дар андак

³ Ҷавобҳои хаттии донишманди муҳтарам Р.Ҳошим (аз таърихи 7.03.1975) ва Нависандаи халқии Ўзбекистон М.Шевердин (аз таърихи 25.04.1975) ба муаллифи ин сатрҳо оид ба ғайриқияти қориву тарҷумонии П.П.Введенский ва муносибати Айни ба аввалин тарҷумаи русии «Одина» асоси муҳокимаҳои мазкур гардидаанд.

муддат ба фуруш меравад. Нашриёти давлатии Тоҷикистон талаботи хонандаи русро ба инобат гирифта, тарҷумани мазкури «Одина»-ро соли 1929 бори дувум ба таъ расонид.

Повести «Одина» дар айни ҳол аз тарафи шарқшинос ва нависандаи рус З. Хатсревин, ки охириҳои солҳои 20 ва аввалиҳои солҳои 30 садаи XX тамоми хоки Тоҷикистон, аз ҷумла Қаротегинро давр гашта, ба санъат, маданият ва урфу одати мардуми тоҷик аз наздик шинос шуда буд ва забони тоҷикиро ба қадри кифоя медонист, низ тарҷума шуда, солҳои 1930 ва 1931 (аз тарафи Нашриёти давлатии РСФСР ва Нашриёти давлатии Ўзбекистон) ба таъ расид. Чопҳои минбаъдаи русии «Одина» солҳои 1946, 1949, 1951, 1960, 1973 (дар маҷмӯа ва китобҳои алоҳида) дар тарҷумани З. Хатсревин сурат гирифтааст.

Чаро тарҷумани П.П.Введенский минбаъд эътибор пайдо накард? П.П. Введенский чун ноиб-гумоштаи Ҳукумати Подшоҳии рус дар Бухоро ва баъди инқилоби Октябр чун коркуни ситоди разведкаи қисми ҳарбии Туркистон ба кори тарҷумонӣ алоқаи мустақкам дошт. Ӯ, мувофиқи ихтисосаш, ба тарҷумани ҳуҷҷатҳои расмӣ ва илмӣ бисёр машғул шуда бошад ҳам, ба гуфти М. Шевердин, аз қоидаҳои одии тарҷумани бадеӣ беҳабар буд. Бинобар ин баъди таҳрири М. Шевердин низ бисёр норасиҳои мундариҷавию ғоявӣ ва услубию бадеии матни русии «Одина» дар тарҷумани П. П. Введенский ислоҳ нашуда монд. Масалан, дар порчаи зерини матни асл сабаби асосии сафари дувумбораи қаҳрамони асосии асар – Одина, ки ба масъалаи тӯй ва тангии маишат саҳт вобаста аст, возеҳ тасвир ёфтааст. Лоғарии ҳар ва дар кӯҳистон ба фуруш наравтани он ҷузъест, барои ифодаи боз ҳам пурқувваттари мазмуни асосии порча: «Одинаи бечораро чизе намонда буд, ки тӯй кунад, маркаbero, ки аз Фарғона харида оварда буд, ба сабаби кӯфти роҳ ҷунон лоғар шуда аз қор баромада буд, ки дар кӯҳистон ўро касе ба чизе намехарид. Барои ноншиканон қардан ҳам роҳ банд буд, зеро ба расми ноншиканон се-чор нафар қалоншавандагонро зиёфат қардану ба онҳо якдонагӣ рӯймолча додан дарқор буд, ҳол он ки ў як танга ҳам надошт ва ба пул мерафтагӣ чизаш ҳам намонда буд» (7,64)

Тарҷумани П. П. Введенский: «У бедняка Адинэ ничего не осталось, чтобы отпраздновать «той». Осел, которого он привел с собой из Ферганы, благодаря тяжелой дороге и вечному недоеданию, так отошал, что совершенно негодился для работы. Никто ни за какую цену не хотел его покупать. Для того, чтобы получить право подкормить его где либо на сельском выгоне, нужно было, по крайней мере, трех-четырех наиболее влиятельных стариков села угастить и сверх того им дать по платку. На все это

требовалось, по меньшей мере, двадцать тенег. У Адинэ же не было ни гроша» (4,61).

Дар тарчума, бар хилофи нусхаи асл, чузъи хари логар ва дар кӯхистон ба фуруш нарафтани он чун лаҳзаи муҳим тасаввур гардида, мазмуни асосии порча ба он тобеъ карда шудааст. Дар натиҷа, таркиби зиёфат кардан ва рӯймолча додан ба калоншавандагон, ки дар матни асл ба масъалаи ноншиканон сахт вобаста аст, аз заминаи воқеии худ ҷудо шуда, ба ҷиддияти тасвир ва ифодаи амиқи мазмуни порча ҳалал расонидааст. Ҳамин тариқ, саргарми тарчумаи ҳарф ба ҳарф шуда, ба обуранги миллий ва урфу одати кӯхистониён диққат надодани П. П. Введенский сабаби ифодаи хираи мазмун ва костагии услуби баён гардидааст.

Тарзи тасвири нависанда низ дар як қатор лаҳзаҳои тарчума тавассути ба як персонаж нисбат додани сухани персонажи дигар дағалона таҳриф ёфтааст. Махсусан, ба персонажҳои мусбат нисбат додани сухани персонажҳои манфӣ (ва баръакс) тасвириро аз муҳити иҷтимоӣ ва заминаи воқеии худ дур карда, ба баёни торик ва як андоза муболигаомези мазмун боис мегардад. Аз ин ҷиҳат, дар муқоиса дидани лаҳзаи хитоби арбоб Камол ба модари Шариф ҷолиби диққат аст: «Арбоб Камол, ки то ин вақт тамкин карда истода буд, дигар худдорӣ карда натавониста якбора шӯрида ба гап Ҳамроҳ шуд ва гуфт:

«Ин Бибиюишаи тоза дар кучо буд, нав якеашро гӯронида омадем, инаш боз аз кадом мазор омад...

Худи ту кистӣ? Аз кучо ба Бибиюиша ноибу ба Гулбибӣ соҳиб шуда омадӣ? Ҳозир по шав, вагарна, чангатро аз осмон меоварем (Ба домолло нигоҳ карда) шумо мешиносед, ин кист? Ман нашинохтам» (7,126).

Тарчумаи П. П. Введенский: «До сих пор арбоб Камаль стоял спокойно в стороне. Но тут начал заметно волноваться и вмешался в разговор имама с матерью Шарифа.

– Это вновь испеченная Биби-Айша откуда взялась? Где она раньше была? Странно, странно, только что одну Биби –Айшу стащили в могилу, как другая появилась. С какого это кладбища?

– А ты сам-кто такой, – кричала старуха, – Ты что же будешь помощником покойницы, ее управителем, а для Гуль-Биби хозяином, так что ли? Пошел вон отсюда, а не пойдешь, найду и на тебя управу. Поташу и тебя на кладбище (4,128).

Порчаи мазкур ба сабаби аз ҳолати рӯҳияи гӯяндаи худ (арбоб Камол) канда шудан аз тамоми хусусиятҳои ҳиссӣ-эстетиконаш маҳрум гардида, маънии матлубро ифода карда наметавонад.

Мутарҷим ҷумлаҳои «ҳамин рӯзи озод туро дар сари ҳаллоҷӣ мебинам» ва «Гулбибӣ, ки ҷиҳил рӯз боз дар ин хона касе овози ўро нашунида буд»-ро чун фикраҳои «сегодня счастливый день, я

тебя вижу занятой» ва «Гуль-Биби, не слышавшая сорок дней человеческого голоса» тарчума намуда, аз як тараф, акси мақсади персонажро ба хонанда пешкаш карда бошад, аз тарафи дигар, воқеият ва хусусиятҳои аслии тасвириро як андоза хира ба қалам додааст.

Дар повести «Одина» анъанаи насри классикии тоҷик ва услуби романтикии тасвир мавқеи калон дорад. Ташбеҳу истиора, муболиғаву тавсиф ва сачъу таҷнис барин санъатҳои бадеӣ ба воқеаву амалиёт ва вазъияти рӯҳии персонаж алоқаи мустақкам пайдо карда, ба ифодаи боз ҳам барҷастаи мундариҷаи ғоявии асар сабаб шудаанд. Вале дар тарчума дар бисёр ҳолатҳо ин услуби тасвир аз байн рафтааст. Зиёда аз ин, баъзе санъатҳои бадеӣ аз тарафи мутарҷим чунон бемавқеъ истифода шудааст, ки онҳо ҷиддияту дақиққорӣ ва маҳорати нигорандагии устод Айниро дар назди хонандаи сершумори рус ба зери шубҳа мегузоранд. Масалан, Шариф аз тарафи ҳокими Қаротегин ҷўбқорӣ карданаширо нақл карда мегӯяд:

«Баъд аз ду қатор ҷўбқорӣ қардан мири ғазаб гуфт: – Монед! Акнун бояд чун бирешими чортор хуб нарма шуда бошад».

Боз маро рост карда нишондани шуданд, лекин ба ман ёрои нишастан намонда буд. Мири ғазаб гуфт: Чӣ тавр астӣ? Ҳанӯз як ҷўб нашикаста худатро бой додӣ» (7,111).

Тарҷумаи П. П. Введенский: Три пучка прутьев изломали о мою спину.

Мир-Ғазаб остановил:

– Стой, пусть передохнет, нужно по легче.

Опять меня подняли и посадили. Но я уже не мог сидеть.

Заговорил Мир-Ғазаб:

– Ну, как твоё здоровье? Смотри, все ещё прутья цели, не один не сломался (4,114).

Мутарҷим ташбеҳи бисёр хубу дилкаши матни асло (бояд чун беришими чортор хуб нарма шуда бошад) ба эътибор нагирифта, дар айни ҳол таркиби «як- ду қатор ҷўбқорӣ қардан»-ро ба таври игроқомез (три пучка прутьев изломали о мою спину) ба қалам додааст. Чӣ қадар бемавқеъ ва ҳилофи мантиқ будани тарҷумаи порҷаи мазкур баъди хондани таркиби «смотри, все ещё прутья цели, не один не сломался» боз ҳам равшантар аён мегардад.

Ҳамин тариқ, дар бисёр лаҳзаҳо ҳалал ёфтани пайдарпайии ҳатти сужет, таҳриф гардидани ҳақиқати воқеъ ва далелҳои таърихӣ, маъноӣ аксро қасб кардани сухани персонажҳо ва ғайра поэтикаи повести «Одина» ва услуби фардии нависандаро як андоза коста, қиммати матни русии повестро паст кардааст.

Таҷумаи З. Хатсревин нисбат ба тарҷумаи П. П. Введенский пурқувваттар баромадааст. Порҷаҳои зеринро бо ҳам қиёс мекунем.

Матни асл:

«Бибиоиша набераи худро ба он ҳол дида (ҳолати «касали»-К.А.) соате беҳуш афтод, баъд аз ба ҳуш омадан ба рӯйкани ва мӯйкани оғоз кард, ба андозае ки мӯи сафедаш аз хуни рухсорааш лолагун гардид» (7,20).

Тарҷумаи П. П. Введенский:

«Биби-Айша увидев своего внука в том положении в ту же минуту сама лишилась сознания. Придя в себя старуха принялась причитать «кони мукони» (4,22).

Тарҷумаи З. Хатсревин:

«Добрая старуха увидев своего внука в том жалком состоянии, лишилась чувств. Едва очнувшись, она стала кричать, царапать себя, пока ее седые волосы не обогрилась коровью» (5,23).

Порчаи мазкур дар тарҷумаи З. Хатсревин (бар ҳилофи тарҷумаи П.П. Введенский) бо тамоми ифоданокӣ ва обу ранги миллиаш таҷассум ёфтааст. Тавсифҳои **добрая старуха ва в таком жалком состоянии**, ки мутарҷим озодона истифода кардааст, ба услуби баёни нависанда мувофиқат карда, мазмунӣ порчаро боз ҳам муассиртар гардониданд. Дар тарҷумаи З. Хатсревин бадеияти матни аслий як андоза нигоҳ дошта шуда, таркибҳои фразеологӣ ва мақолу зарбулмасалҳо низ нисбатан дуруст тарҷума гардидаанд.

Бартарии тарҷумаи З.Хатсревин махсусан ҳангоми аз назар гузаронидани порчаҳои шеърӣ повест баръало мушоҳида мешавад. Агар дар тарҷумаи П. П. Введенский танҳо маъноӣ порчаҳои шеърӣ як андоза торик ифода ёфта бошад, пас дар тарҷумаи З. Хатсревин мавзуният, оҳангнокии ва мураттабии каломӣ манзум низ нигоҳ дошта шудааст.

Матни асл:

То маро он нури ҷашми меҳрубон аз даст рафт,
Тоқати тан, сабри дил, ороми ҷон аз даст рафт...
Рафт то домони ороми дилу ҷонам зи каф
Қисса кӯтаҳ мекунам, гӯё ки ҷон аз даст рафт (7,25).

Тарҷумаи П. П. Введенский:

Ушел от меня, ушел от меня мой милый
Ушли мои силы, не стало терпенья, ушел мой тихий покой...
Но спала повязка, ушел мой милый,
Ушел мой сердечный покой – без возврата, ушла вся надежда моя (4,29).

Тарҷумаи З. Хатсревин:

С той поры как милый сердцу свет очей ушел навек,
От меня покой блаженный прежних дней ушел навек...

О, покой души, страдание, и терпенье, и любовь-

Все ушло и не вернется, жар костей ушел навек (5,28).

3.Хатсревин барои пурра нигоҳ доштани рӯҳи нусхаи асл ба хусусиятҳои мазмунию шаклии ғазал диққат додааст. Мувофиқати вазну кофия, радиф ва санъатҳои бадеии ғазал мазмуни матлубро ба таври дилхоҳ ифода намуда, алоқаи онро ба матн пуркувват намудааст. Шояд танкиди адабии тоҷик ҳамин бартарихи нисбии тарҷумаро дар назар дошта, матни русии «Одина»-ро дар қатори тарҷумаҳои беҳтарин гузоштааст: «Дар байни тарҷумаҳои беҳтарин «Ҷаллодони Бухоро» дар тарҷумаи В. Панкина, «Мактаби кӯҳна» дар тарҷумаи С. Бородин, «Одина» дар тарҷумаи З. Хатсревин мебошанд» (76, 128).

Вале бояд гуфт, ки тарҷумаи З. Хатсревин низ ба талаботи илмии назарияи тарҷума пурра ҷавоб дода наметавонад. Ба гуфти В. Г. Белинский, «дар тарҷумаи бадеи ихтисор қардан, илова намудан ва тағйир додан нашоёд. Агар дар асар норасоӣ мушоҳида шавад, онро ҳам айнан тарҷума қардан лозим аст» (38, 47).

Ин нуктаро махсусан ҳангоми тарҷумаи асарҳои С. Айни барин нависандаи барҷаста ба инобат гирифтани даркор аст, зеро ӯ мухтоҷи «беҳтар қардани» тарҷумонҳо нест.

Пеш аз ҳама, ихтисороти З. Хатсревин бемавқеъ метобад. Дар матни 1927 «Одина» 10 порчаи шеърӣ дар ҳаҷми 53 байт оварда шудаанд, ки ҳар кадоми онҳо ба матн мувофиқати кулӣ дошта, вазифаҳои муайяни ғоявию бадеиро иҷро менамоянд. Вале мутарҷим 5 порчаи шеърӣ дар ҳаҷми 20 байт тарҷума намудаасту бас. Масалан, дар нусхаи асл «Суруди озодӣ» аз 9 банди 4-мисрағӣ иборат аст ва ба мундариҷаи ғоявии асар алоқаи мустаҳкам дошта, як силсила бобҳои ба ғайроти корғарии Одина бахшидашударо ҷамъбаст мекунад. Дар тарҷума бошад, танҳо се банди ин маршро дучор мекунем:

И доколе терпеть всем ненастье,

После знаменья радостных дней.

Прочь от нас угнетение! Счастье

Будет знаменем наших дней.

Бедняки! Угнетенные! Братья!

Время нашей своды пришло.

Раскройте друг другу объятия,

На земле солнце счастья вошло.

Месть за тех, кто поднявшись на бой,

Был растоптан железной пятой.

Сбросим тяжесть губительных уз,

Справедливость, свобода, союз!

Дар тарҷумаи 3. Хатсревин инчунин порчаҳои зиёди насри бе ҳеч зарурат (ниг. аз ҷумла, ба сах. 26, 34, 35, 41, 43, 47, 55, 88, 94) ихтисор карда мешавад. Масалан, аз ихтисори дуоимсаҳифагии боби «Хусни табиӣ», ки дар он ҳиссиёти табиӣ ва ншқи бегаши Гулбибӣ вобаста ба манзараҳои табиати кӯхистон бо маҳорати комил тасвир ёфтааст, хусусиятҳои ҳиссӣ-эстетикӣ боб дар матни русӣ ҳалал ёфта, алоқаи мантикӣ он ба бобҳои дигари асар як андоза суст мегардад.

Дар «Хусни табиӣ», «Зовуди пахта», «Дар кӯхистони Бухоро» барин бобҳои повест услубҳои илмӣ ва публицистӣ тасвир ва мурочиати дӯстона хонандаро водор мекунад, ки ба лаҳзаҳои ҷузъитарин назар андохта, аз онҳо ҳулосаҳои амиқ барорад. Аз ҷумла, мурочиати нависанда дар боби «Зовуди пахта» хусусияти барҷастаи иҷтимоӣ дорад: «Агар шумо ба сари зинаи бинои пеши дари шамолкаш намебудед, ба муқобили ин ҷангу ҳокҳои касифи бадбӯ нафасе истода натавониста беҳуш шуда меафтодед. Акнун мулоҳиза фармод: монанди шумо як фарзанди одам дар даруни ин хонае, ки шумо як дақиқа тоби истодан надоред, чӣ гуна рӯзе дуvozдаҳ соат истода кор мекунад?» (7,35)

Вале матни русии «Одина» ба сабабҳои ихтисороти зиёд аз ҳамаи хусусиятҳои мазкур маҳрум гардидааст.

Қимати тарҷумаи 3. Хатсревинро як қатор таркибҳои мазмунан нодуруст тарҷумагардида низ паст мекунад. Масалан, агар ибораи «**шишаки сиёҳ**» «**черный шестилеток**» тарҷума шуда бошад, ҷумлаҳои «**магар қадом зансеталок туро бераҳа кардааст?**» ва «**сангеро аз замин бардошта ба сари Одина зад**» «**какая три раза разведённая выкинула тебя на свет?**» ва «**схватил с земли несколько камней и ударил Одину по голове**» тарҷума гардидааст ва ғайра.

Дар тарҷумаи 3. Хатсревин айнан такрор ёфтани як қатор ҳаҳоҳои тарҷумаи П.П.Введенский қасро ба ҷунин ҳулоса меорад, ки 3. Хатсревин аз тарҷумаи П. П. Введенский низ истифода кардааст. Масалан, С. Айни баъди шунидани суханони Иван ба моҳияти инқилоби Октябр сарфаҳм рафтани Одинаро ҷунин таъкид мекунад: «Лекин (Одина– К.А.) аз суханони Иван ба таъриху сабаби инқилоб пай бурда, мазмунӣ ин шеърро аз дили худ меғузаронад» (5,90). Ва дар поён шеъри «Инқилоб» оварда мешавад. Вале ҳар ду мутарҷим Одинаро ҷун шоир ба қалам додаанд.

Тарҷумаи П. П. Введенский:

«Слова Ивана оставила в голове Адинэ неизгладимый след и от чистого сердца он сочинил небольшое стихотворение» (4,90).

Тарҷумаи 3. Хатсревин:

«Шатаясь от слабости и шевеля губами, он начал слагать песню революции, восторженные и бурные строки, шедшие из сердца» (5,89).

На танҳо мутарчимон, инчунин муҳаррири нашрҳои минбаъдаи русии «Одина» – Сергей Бородин низ хусусиятҳои жанриро услубии повестро ба эътибор нагирифта, мумкин «барои таъмини мунтазамии хатти суҷет ва пайдарпайии композитсионии асар» бошад, як қатор лавҳаҳои лаҳзаҳои онро ихтисор намудааст, ки ин «ба болои сӯхта намақоб» шудааст:

Церемония кончилась. Какой-то человек спросил:

– Что за человек был Одина? И кто-то ответил:

– Одина был бедняком таджиком. Он был нашим товарищем, один из членов нашей рабочей семьи. Одина рано ушел от нас. Он пал искупительной жертвой на заре лучшей жизни...

Задал этот вопрос Шомирзо, а ответил на него Шериф.

Затем все на один голос крикнули:

– Одина умер, да здравствует революция!

Потом люди медленно разошлись (5,138).

Какой-то человек спросил:

– Кто он был, этот Одина?

И кто-то ответил:

– Одина был бедняком таджиком.

Он был нашим товарищем.

Люди медленно разошлись

(6, 132).

Мисли ҳамин, муҳаррир баъзан лаҳзаҳои муҳимми суҳбати персонажҳоро тамоман мепартояд. Масалан, ихтисори лавҳаи мурочиати Одина ба Шариф ба инкишофи андешаҳои қаҳрамони асосӣ ҳалал мерасонад: «Но если мы на этом страшном опыте научимся понимать, что кто враги и друзья наши, если мы единой стеной станем на защиту наших жизней и прав, кровь рабочих и дехкан не будет литься подобно богровой реке» (5,101). Дар ҳақиқат, аз тарафи муҳаррир ихтисор намудани таркибҳои мазмунӣ ғоявии асарро ҷамъбастананда ҳайратовар аст.

Ҳамин тарик, матни русии «Одина» баъди аз нашр ба нашр «тахрир» ёфта, ихтисор гардидан чун асари камзавқӣ бадеӣ ба назар мерасад. Табиист, ки ин ҳолат С. Лиходзиевский, К. Зелинский, М. Сойфер барин адабиётшиносони намоёнро, ки аз рӯйи тарҷумаи русӣ оид ба повест изҳори ақида кардаанд, ба хулосаҳои нодуруст наоварда наметавонад: «Одина» ба повест чи тавре ки дохил шуда буд, аз он ҳамон тавр мебарояд, – меғӯяд К. Зелинский ақидаҳои М. Сойфер ва С. Лиходзиевскийро тақвият дода. – Ботинан ҳеҷ дигар намешавад (фарқ фақат дар синну соли

уст). Ў тамошобини пассив ё ки объект мухиту воқеаҳо шуда мондан мегирад (зимнан воқеаҳои дорои аҳамияти умумичаҳонӣ, яъне ду революция)» (52, 138).

Ҳол он ки аз нусхаи асл вобаста ба шароити иҷтимоӣ ва воқеаҳои инқилобии давр тағйироти муайяни сифатиро аз сар гузаронидану моҳияти муборизаи синфиро як андоза дарк намудани Одина хеле хуб ба назар мерасад.

4. Ду таҳрири як симои таърихӣ

Маҳорати баланди нависандагӣ ба устод Садриддин Айний имкон дода, ки ба офаридани як силсила симоҳои маъруфи воқея-таърихӣ муваффақ шавад. Чунончи, симои инқилобгари оташмиқоз, сардори шуъбаи дар Бухорои Кухан будаи фирқаи Коммунистии Бухоро Абдуллоҳӯча Тӯраев (аз романи «Дохунда»), ки нависанда дар бораи ӯ дар «Бухоро инқилоби таърихи учун материаллар» (Асарлар, 1 т., 346 б.) хабар додаст.

Дуруст аст, ки устод Айний ба сабаби дар Самарқанд маскан доштан ба мушоҳидаи бевоситаи ғайриинқилобии Абдуллоҳӯча ва лаҳзаҳои охири умри ӯ муваффақ нагардидааст. Вале маълумоти адиб дар бораи ӯ, ки ба воситаи касони бозғатмод, аз ҷумла бародараш - Абдурахим Тӯраев ба даст даромадааст, дақиқ ва боварибахшанд.

Дар романи «Дохунда» оид ба Абдуллоҳӯча боби «Оташи ниҳонӣ» чудо карда шудаасту ҳалос. Вале дар ҳамин як боб ҳам вай бо рӯҳи матини инқилобӣ, муҳокимаронӣ ва иродаи баланду ҷасорати беҳамтои худ ҳусни тавачҷуҳи хонандаро бедор карда, ӯро ба фикру андеша водор месозад.

Дар тозанависи роман, ки китобати он 10 март соли 1930 анҷом меёбад, боби «Оташи ниҳонӣ» аввал дар ҳаҷми панҷ ҷарраф (саҳ. 267-272) нигошта шудааст. Вале нависанда пеш аз ҷоп дастхатро аз назар гузаронида, навиштаҳои ҷаррафҳои 270, 271 ва 272-ро хат мезанад ва ба ҷойи матни хатзадашуда порчаи шашсаҳифагии навро дохил карда, дар ҷаррафи алоҳида (мумкин, мурочиат ба мошинанавис ё ҳуруфчин бошад) «дар ҷоҳои хатзадашуда ҳамин саҳифаҳоро меҷаррафронед» гуфта таъкид мекунад. Илова дар коғаз мучадвал бо ранги бунафш китобат ёфта саҳифаҳои он, то ки тартиби саҳифагузори дастхат ҳалал наёбад, бо рақамҳои изофадор (271¹ - 271⁶) ишора меҷаррафад (дастхат, 279в. В.х. 44). Ҳамин тариқ симои Абдуллоҳӯча дар таҳрири дувум аз панҷ то ёздаҳ саҳифа тафсил ёфтааст.

Дар таҳрири аввал сухани Абдуллоҳӯча ба Ёдгор дар ҳаҷми се саҳифа яклуфт омадааст. Дароз будани монолог ва ба нутқи аз минбар гуфташуда монанд будани он имконияти тасвири бадеиро маҳдуд ва ба ин восита эҳтироснокӣ, таъсири эстетикӣ ва лаззати

бадеии матнро кам кардааст. Дар таҳрири сонӣ бошад, сухани Абдуллоҳӯча ба тариқи маслиҳат ва мусоҳиба бо Ёдгор сурат ёфта, костагиҳои мундариҷавию бадеии матн то андозае барҳам хӯрдааст.

Истифодаи муколама ба нависанда имкон додаст, ки вазъи ҷисмонӣ, ҳолати рӯҳӣ ва ҳислати ҳарду персонажро амиқтар ба тасвир гирад. Абдуллоҳӯчаи дар зерӣ шиканҷаю азобҳои пайдарпай беҳолу бемадоргардида аввал канда-канда сухан мегӯяд, ҳавоси худро дар як ҷо ҷамъ карда наметавонад. Вале мақсади наҷиби адолатталабӣ ўро водор мекунад, ки худро ба даст гирифта, лаҳзаҳои охири умрашро низ ба тарғибу ташвиқи инқилоб сарф намояд: «Абдуллоҳӯча ҷашми ба ҳаёл рафтаи худро боз карда ба тарафи Ёдгор як тег кашида нигоҳ кард; бо ин нигоҳи худ гӯё ўро месанҷид, ки ба фаҳмидани суханонаш тайёр аст ё не? Дид, ки Ёдгор монанди пештара ба тарафи ҳудаш сарсарӣ намебинад, балки диққат мекунад, ки аз гуфтаҳоиаш чизе дарёбад. Бинобар ин, ҳамаи ҳавоси парокандашудаи худро ба як ҷо ҷамъ намуда, ҳамаи рӯзҳои ояндаи дар тасаввураш бударо пеши назар оварда гуфт» (дастхат, сах. 271¹).

Ин муколама барои баёни равшану возеҳ ва дарки мавқеи иҷтимоии симои Ёдгор низ мусоидат кардааст. Дар таҳрири аввал, ба сабаби лоқайдона гӯш додан, муносибати Ёдгор ба суханони ҳамсухбаташ барои хонанда номаълум мемонад. Дар таҳрири дуюм бошад, шахсияти Ёдгор хеле фаъол аст. Ў ба саволҳои пайдарпай дониши муайяни сиёсиашро ошкор сохта, бо ҳамин диққати Абдуллоҳӯчаро ба худ ҷалб менамояд: - Соли гузашта гуфтанд, ки ҷадидон бо болшевикон як шуда ба амир тег кашидаанд (д., сах. 271³). Ё ки: - Ман баъзе бандихоро дидам, ки худҳошонро «мо ҷавонон» ва «ҷавонбухориён» гуфта гап мезаданд, инҳо киҳоянд? (д., сах. 271⁵)

Чунин саволҳои Ёдгор барои боз ҳам пурратару барҷастатар инъикос ёфтани симои Абдуллоҳӯча мусоидат менамояд. Дар баъзе ҳолатҳо дар зимни ҷавоб ба саволҳои Ёдгор мантиқи гуфтор ва рӯҳи сиёсиву иҷтимоии ин қаҳрамон меафзояд, ки ин ҳолат аз васеии ҷаҳонбинии сиёсӣ, доираи тафаккур ва таҷрибаи инқилобии ӯ гувоҳӣ медиҳад. Масалан, Абдуллоҳӯча дар Бухоро ба вучуд омадани вазъияти пурҷӯшу хурӯши сиёсии Россияро ба дигар гӯшаву канорҳои Осиёи Миёна алоқаманд медонад. Ба фикри Абдуллоҳӯча, инқилобгарони Бухоро аз таҷрибаи инқилоби Октябр пурра огоҳ буда, аз он дар фаъолияти амалии худ истифода мекунанд: - Акнун он воқеаро (инқилоби Октябрро - К.А.) шунида бошӣ, суханони маро дурусттар гӯш кун. Кори Русия бо бекор кардани Николай тамом нашуд. Коргарони фабрику заводҳои Русия ва саллотон, ки бо қуввату шӯриши онҳо

Николай бекор шуда буд, дар зери рохбарии Фиркаи Коммунистӣ, ки ўро фиркаи болшевик ҳам меноманд, ба бекор шудани Николай қаноат накарда, кори инкилобии худро боз пештар бурданд: дар натиҷа 25-уми моҳи ўктабри соли 1917, яъне пас аз ҳашт моҳи бекор шудани Николай бозмондагони ўро ҳам аз миён бардоштанд (д., сах. 271¹ - 271²).

Ин таҳрири сонӣ ба забону хусусиятҳои бадеии боби «Оташи ниҳонӣ» низ таъсири амиқи мусбат расондааст. Истифодаи мақолу зарбулмасал, ташбеҳу истиора ва дигар санъату воситаҳои тасвири бадеӣ рӯҳи миллӣ ва хусусиятҳои ҳиссиву эстетикӣ пораҳои алоҳидаи матнро афзуда, маъниро зақвартаву нишонрастар гардонидаст. Ба **гурғи бедандон** ва **мурғи бечанғол** нисбат додани давлатмандони аз сарвату доройашон маҳруммонда боиси ифодаи ҷаззобу ғасеҳи майли халқиву моҳияти иҷтимоии инкилоби Бухоро гаштанд.

Ё худ бадеият ифоданокии порчаи зеринро таъмин гардондааст: «Ҳоло Абдуллоҳўча ба назари Ёдгор як шахси сафсатагӯи ҷонкандаистода наменамуд, балки як **наррашере** менамуд, ки бо вучуди афтоданаш ба **қафаси оҳанин** ва маҷрӯҳ будани сару танааш аз **ҳар бунӣ мӯяш оташи шучоат** шуълаварӣ мекард. Ёдгор бо гирифтории ин **наррашери гапдон** афсӯс меҳӯрд, «бо ин фаҳму дониш чаро ба Самарқанду Тошканд нагурехта ба дасти амир гирифтор шудааст» гуфта тааҷҷуб мекард (д., сах. 271⁶).

Ташбеҳу истиора ва маҷозу тавсиф (чун **наррашер**, **ҳар сари мӯй**, **қафаси оҳанин**, **наррашери гапдон**, **оташи шучоат**) дар якҷоягӣ симои озодихоҳу иродаи матини Абдуллоҳўчаро бо тамоми салобату қудрат дар назари хонанда мучассам намуда, дар айнаи ҳол таваҷҷуҳу эътиқоди Ёдгорро ба ин фарди ҷонфидо таъкид менамояд.

Вале бо ин ҳама беҳбудӣ таҳрири дувумро таҳрири тамоман саҳеҳ доништан мушқил аст, зеро дар он костагӣ рух додаст, ки ҳам ба шахси Абдуллоҳўча ва ҳам ба мазмуни ғоявии асар таъсири манфӣ нарасонда наметавонад. Ин костагӣ аз баҳои Абдуллоҳўча ба ҳаракати ҷадидӣ мувофиқи талаботи ғоявӣ - сиёсии солҳои сиёму сар задаст. Масалан, ў ба саволи Ёдгор онд ба шарҳи ҳаракати ҷадидӣ чунин мегӯяд: - Ҷадидҳо?.. Ҷадидҳо ҳеҷ кор карда наметавонистанд ва пас аз ин ҳам ҳеҷ кор карда наметавонанд, дар асл ҳам онҳо ягон кори дуруст карданӣ набуданд, «давидани ғӯсола то каҳдон» гуфтаанд; ниҳоятӣ матлаби инҳо «ислоҳи мактаб», «ислоҳи мадраса» ва «ислоҳи ҳукумати амир» буд. Худ аз худ маълум мешавад, ки ислоҳи як чиз нест кардани он чиз не, балки дурусттар карда пойдор намудани он чиз аст. Дуруст аст, ки ҷадидҳо ба сабаби ин талабҳои хурди худ аз амир хеле зулм

диданд, хеле кушта шуданд; дар натиҷаи ин ҳол ба шахси амир ва ба чанд нафар калонони дарбори амир душман ҳам шуданд. Бо ин ҳама гуфта намешавад, ки онҳо ба амири муқобиланд (д., сах. 271² - 271³).

Аз таърих маълум аст, ки Абдуллоҳӯча худ яке аз он ҷавонбухориён буд, ки пас аз «воқеаи Колесов» дар натиҷаи авҷи иртиҷоӣ амир дар ташкили фирқаи Коммунистии Бухоро дар шаҳри Тошканд сахм гузоштааст. Минбаъд КМ фирқаи Коммунистии Бухоро дар Самарқанд ва Чорҷӯ, Марв, Каттақурғон, Когон барин ноҳияҳои атрофи Бухоро шӯъбаҳои ҳудро ташкил дода, қорҳои инқилобӣ мебуд. Чунин шӯъбаи фирқавӣ дар Бухорои Қуҳна бо ташаббуси ҳуди Абдуллоҳӯча Тӯраев дар хонаи ӯ ташкил ёфт, ки аъзоёни он аз Комитети Марказии фирқаи Коммунистии Бухоро дастурҳо гирифта, баҳри иҷрои барномаи фирқа мубориза мебуданд. Раиси шӯъба - Абдуллоҳӯча то ҳаёс шуданаш дар охириҳои моҳи апрели соли 1920 ба болшевикони Когон алоқаи мустақкам бааст, қорҳои бузурги инқилобӣ мебуд (20, 299).

Дар таҳрири аввали боби «Оташи ниҳонӣ» фикри Абдуллоҳӯча ба ҳақиқати таърихӣ мувофиқати қомил дорад. Аз қумла, ӯ дар байни қоммунистони Бухоро ва ҷавонбухориён садде намегузорад: «Ин оташи ниҳонӣ дақиқа ба дақиқа дар зиёд шудан аст ва зуд аст, ки якбора даргирифта боло гирад, тахту тоҷи амирро бо ёридиҳандагонаш сӯхта ҳокистар қунад. Равшантар гӯем: Вақте ки як қисм қорозиён ба қазо расиданд, қорозиёни дигар танҳо ба қоризой намонда қор сар қарданд. Ба ин қор ҷавонбухориёне, ки ба Тошқанд ва Самарқанд гурехтанд, роҳбарӣ намуданд. Мо қорозиён қамъиятҳои махфӣ дуруст қарда, фикри ҳудро паҳн қардем, дар шаҳру қаро оташи ниҳонии мо реша давонд. Вақти қори қалон – инқилоби қабир наздик расид» (д., сах. 270-271).

Дар ҳар ду таҳрир ҳам муносибати Абдуллоҳӯча ба «воқеаи Колесов» ва қарву ҳатои инқилобчиён, ки оқибат ба шикаст бурда мерасонад, баён ёфтааст. Вале баҳои сиёсии қарҳамон ба ин воқеа ва оқибати он дар ду таҳрир аз ҳам фарқ дорад. Дар матни аввал қарву ҳатоҳои инқилобгарон қун натиҷаи қамтаҷрибагӣ ва ба дараҷаи дарқорӣ муттафиқ набудану оммаро ба по ҳезонда натавонистани ҷавонбухориён маънидод қарда мешавад. Ҳатто «воқеаи Колесов» қун инқилоби аввал, ки шикасти он барои муборизаи минбаъда ба ҷавонбухориён сабақи қалоне шудааст, тавсиф меёбад.

Дар таҳрири дувум бошад, Абдуллоҳӯча шикасти ҳаракати мазкурро дар дудилағӣ, камҳавсалағӣ ва ҳатто дар хиёнати ҷадидон мебинад. Ӯ амалиёти камчӯрғатона ва андешамандонаи ҷавонбухориёнро ба буздиӣ ва тарсончакии онҳо нисбат дода, онҳоро бо истехзо ва тамасхур ёдовар мешавад. Аз ин ҷост, ки андешаҳои ӯ нисбат ба фаъолияти ҷадидон дар таҳрири дувум оҳанги эътироз ба ин ҳаракатро гирифтааст:

– Мо хостем, ки саҳҳои гузашта тақрор наштаванд. Чунончи, дар инқилоби гузашта - воқеаи Колесуф оммаи аҳоли беҳабар монданд, ҳатто онҳое ҳам, ки аъзо ва хайрхоҳи гӯдаи ҷавонбухориён буданд, беҳабар монда, ба воқеаи Колесуф монанди як воқеаи ногаҳонӣ вохӯрданд. Чӣ кор кардани худро надониста ва натавониста ба дасти амиру ҷаллодонаш гирифтагардиданд.

Аҳоли ҳам, ки аз ҳама чиз беҳабар буд, барои ҳалосӣ ёфта аз торочи «муҷикон - болшевикон» ба таъсири муллоён ва фармони амир афтода ба муқобили ҷавонбухориён баромаданд (д., саҳ. 271).

Рост аст, ки ҷадидон ба Колесуф як шуда ва ба ёрмандии ӯ ба амир ҳучум кардани шуданд, лекин дар ин кор яқдила набуданд... Сабабаш ҳамин буд, ки дар рӯзҳои воқеаи Колесуф бо бекор шудани як кушбегӣ (Мирзои урганҷӣ), бо кушбегӣ шудани каси дигаре (Усмонбек) ҷадидон ба ҳусули муддаои худ умедвор шуда шодиҳо мекарданд. Вақте ки амир аз ин «тап-тапи зағома» натарсида корро ба ҷанг анҷомонид, боз ҳам ҷадидон аз дудилағӣ набаромаданд... Лекин аҳвол ҳамин тарз шуда истода Колесуфро, ки пеш аз ҳучум ташвиқот бурданро лозим медонист, «сӣ ҳазор нафар инқилобчи мусаллаҳи дар даруни Бухоро тайёр дорем» гуфта фиреб доданд (д., саҳ. 271³).

Дар таҳрири аввал Абдуллоҳӯча дар байни ҷадидони рӯи инқилобидошта ва аъзои фирқаи Коммунистии Бухоро тафриқа намегузарад ва «ба ин кор (корҳои инқилобӣ – К.А.) ҷавонбухориёне, ки ба Тошканд ва Самарқанд гурехтаанд, роҳбарӣ намуданд» гуфта аъзоёни Комитаи фирқаи Коммунистии Бухоро дар назар дорад. Ӯ дар суҳбати худ масъалаи аз «воқеаи Колесов» сабақи калони сиёсӣ гирифта минбаъд мувофиқи нақшаи муайян хушғорона амал кардан ва ба инқилоби халқии Бухоро тайёри дидани инқилобчиёни

махаллиро ба миён мегузорад. Дар матни аввал охиста-охиста кувват гирифтани часорат, муташаккилӣ, чашмикордонӣ ва ҳушёрӣи синфӣи ин қувваи инқилобиро ошкор сохта, нисбат ба онҳо, аз ҷумла қувваҳои пешқадами ҷавонбухориён, ҳисси эҳтиром ва ҳамраӣро бедор менамояд: — Мо мехостем, — меғӯяд Абдуллоҳӯча, — ин дафъа аз воқеаҳои шуданӣ мардумро хабар кунем. То ки дӯстонамон ҳушдор шуда ба воқеа рӯ ба рӯ шаванд ва аз ноомадҳои қор ҳудро ниғаҳдорӣ намоянд ва душманонамон дар тарсу даҳшат афтода саросемаву бесаришта гарданд. Бинобар ин, баённомаҳои дастнавис тайёр кардем. Мазмуни баённома аз наздик расидани рӯзи инқилоб — рӯзи ҷазои золимон хабар меод, инҳоро дар як шаб ва дар бештарин масҷидҳои Бухоро часпондем. Ин осон набуд: дар як шаб, дар як соати муайян дар бештарини масҷидҳо, ки дар як масофаи аз якдигар дур воқеъ шудаанд, дар сурате, ки тамоми кӯчаҳои шаҳр аз посбону шабгард пур аст ва қаровулон дар гирд даста-даста мегарданд, рӯй додани ин воқеа амир ва тарафдоронашро дар тарс андохт (ба дили душман тарс андохтан ҳам ними зафар аст) ва дили дӯстори мори қавӣ карда, ба наздик омадани рӯзҳои масъуд онҳоро умедвор кард (д., сах. 271).

Аз таҳрири сонӣ бошад (ниг. ба сархати дуҷуми Куллийёт, ҷ. 2, сах. 238), тамоми муваффақияти инқилобгарони Бухоро дар роҳи наздик овардани галаба бар аморат маҳз ба фирқаи Коммунистии Россия нисбат дода шудааст, ки аз нодурустафҳии ин масъала гувоҳӣ надода наметавонад. Ба қавли Абдуллоҳӯча, фирқаи коммунистие, ки инқилоби Октябри Россияро ба вуҷуд овардааст, албатта, дар таҳти роҳбарии он инқилоби Бухоро ҳам ба пирузиҳо мерасад ва дар сурати мавҷуд будани ҷунин ҳомии пурқувват «аз дудилагии ҷадидон ҳеҷ тарсу бим нест».

Ҳамин тавр, ҳонанда дар боби «Оташи ниҳонӣ» аз он дилбохтагӣ пайваस्ताгӣ, ки Абдуллоҳӯча дар таҳрири аввали матн ба ҷадидон зоҳир кардааст, нишоне намеёбад:

— Лекин як фалокат шуд, ки ман ба даст афтодам. **Як хатте аз ҷавонбухориён ба номи ман меомадааст, аз роҳ ба дасти одамони амир афтодааст. Маро дастгир кардаанд. Акнун меҳоянд ҳамаи сирҳоро аз ман фаҳманд** (д., сах. 272)

Оқибат сиррам кушода шуда, ба даст афтодам. Акнун меҳоянд ҳамаи сирҳоро аз ман фаҳманд (д., сах. 271⁶).

Чаро устод Айни дар боби «Оташи ниҳонӣ»-и романи «Дохунда» пеш аз чоп чунин тағйирот даровард ва оё ин тағйирот дар ҳақиқат мувофиқи ҷаҳонбинӣ ва иродаи эҷодии нависанда сурат ёфтааст? Ба ин саволҳо мактуби ба устод Айни навиштаи доктори илмҳои таърих Алексей Михайлович Дяков (1986-1974), ки ҳамроҳи дастхати романи «Дохунда» дар бойгонии адиб зери рақами 43 маҳфуз аст, ҷавоби саҳеҳ медиҳад.

Маълум мешавад, ки устод Айни дастхати романро барои гирифтани маслиҳат ба А.М.Дяков, ки он вақтҳо шахси масъули бюрои Осиймиёнагии КМ ВКП (б) буд, мефиристад. Ва дере нагузашта, яъне 19 майи соли 1930 нависанда аз шаҳри Тошканд мактуб мегирад, ки он бо чунин суханҳо оғоз ёфтааст: «Рафиқи муҳтарам Айни! Китоби румони Шуморо мутолиа ва аз назар гузаронидем ва чи тавре ки Шумо хоҳиш кардед, зикри худамонро дар бораи румон гуфта ва нуктаҳои зеро ба Шумо нишондод мекунем». Баъд дар панҷ саҳифаи нома мазмуну мундариҷа ва забону услуби роман мавриди муҳокима қарор мегирад.

Дар мактуб аҳамияти роман чун асари бадеӣ ҳамагӣ бо як ҷумла баён ёфта, баъд фикру мулоҳизаҳои А. М. Дяков оид ба «камбудии сиёсии» асар таъкид мешавад. Ба ақидаи муаллифи мактуб, кори фиркаи Коммунистони Россия дар асар ба дараҷаи кофӣ ошкор ва равшан нашудааст. Аз ҷумла, бояд ҳамин нукта таъкид мегардид, ки: «Инқилоби Бухоро дар сояи инқилоби Ўқтабри Русия ба вуҷуд омад ва инқилоби Русия дар зери роҳбарияти бевоситаи фиркаи Коммунистӣ анҷом ёфт».

Инчунин А. М.Дяков диққати нависандаро ба шахси Абдуллоҳҷа ва андешаҳои ӯ ҷалб менамояд ва аз тарафи шахси ӯ ба ҷадидон нисбат додани ғаъолияти инқилобгарони Бухороро ба зери шубҳа мегузорад. Ба пиндори муқарриз, камбудии асосии шахси Абдуллоҳҷа дар он аст, ки ӯ дар байни болшевикон ва ҷадидон тафовут намебинад: «Масалан, - гуфта мешавад дар мактуб, - дар саҳифаҳои 296 - 310 (соҳиби мактуб саҳифаҳои дастхатро дар назар дорад. — К.А.) Абдуллоҳҷа мақсади ҷадидонро баён мекунад. Он чизе, ки мегӯяд, монанди роҳи сиёсии болшевикҳо ҳаст. Мақсад - болшевикӣ ва ҷадидонро бо ҳам пайвастан. Дар байни онҳо як тафовути асосӣ, ки ҳаст, нишон надодан дуруст нест». Ҳамин тариқ, муаллифи мактуб гаштаву баргашта таъкид мекунад, ки дар сухбати Абдуллоҳҷа бояд «ҷудоҳои байни ҷадидҳо ва болшевикҳо» нишон дода шавад.

Хамаи ин устод Айниро мачбур месозад, ки иродаи мукарризӣ сиёсии худро ба эътибор гирифта, ақаллан, ба боби «Оташи ниҳонӣ» ва шахси Абдуллоҳӯча чун аъзои фирқаи Коммунистии Бухоро тағйироту иловаҳо дохил намояд ва бо ҳамин асари худро ба талаби сиёсии давр мувофиқ созад. Ин тағйироти нависанда ҳарчанд ба ҳамаи эродҳои А. М.Дяков пурра ҷавоб дода наметавонист, ўро қаноатманд намуд ва ба наشري аввали «Дохунда» сарсухан навишта, аз ҷумла хушнудии худро чунин иброз дошт: «Дохунда»-ро на танҳо чун як асари нафиси адабӣ, балки чун як хучҷати таърихӣ, ки як қисми бисёр муҳимми таърихи инқилоби Осиёи Миёнаро дарбар гирифтааст, ба назари хонанда тақдим мекунем» (11, 8).

Дар ҳақиқат бошад, тағйироти мазкур ба асосҳои ғоявӣ-эстетикӣ роман коҳише даровардааст, зеро, чунонки далелҳои таърихӣ гувоҳӣ медиҳанд, ҷавонбухориёне, ки аъзои фирқаи Коммунистӣ гардида буданд, ташаббускору иштироккунандагони инқилоби Бухоро буданд.

Пас, оё метавонем дар матнҳои минбаъдаи романи «Дохунда» таҳрири аввали боби «Оташи ниҳонӣ»-ро, ки дар он мавқеи ҷавонбухориён дар инқилоби Бухоро дуруст муайян шудааст, барқарор намоем? Оё ин амалиёт ҳукми даҳолати беруна ба асари бадеиро надорад?

Назарияи матншиносӣ хангоми ба ҷоп тайёр кардани асарҳои бадеӣ ҳатман ба ҳисоб гирифтани иродаи эҷодии муаллифи онро талаб дорад. Дар таҳрири дуҷуми боби «Оташи ниҳонӣ»-и романи «Дохунда» бошад, иродаи эҷодии муаллиф дар зерӣ таъсири беруна ва тақозои сиёсии давр ифода ёфтааст: «Ба соҳаи меҳнати эҷодии нависанда, — қайд кардааст матншинос Л.Д.Опулская, — ҳамаи эҷодкорӣҳое, ки аз тарафи ӯ бошуурона ба ҷо оварда шудааст, ҳатто ин қорҳо бо таъсири беруна ё бо маслиҳати шахси дигар ба вуқӯъ пайваста бошанд ҳам, дохил мегарданд, вале ин таъсирро аз фишороварӣ ва даҳолате, ки ба он нависанда мачбуран розӣ шудааст ё худ пассивона розигиашро додаст, фарқ кардан лозим аст» (89, 19).

Ҳамин тариқ, рӯи мачбури доштани тағйироти ғоявии боби «Оташи ниҳонӣ» бебаҳс аст, вале, чи хеле ки мушоҳида кардем, таҳрири мазкур аз ҷиҳати бандубаст нисбат ба таҳрири аввал пурқувваттар гардида, дар он меҳнати муайяни муаллиф сарф шудааст, ки ин хусусияти таҳриро низ ба эътибор гирифтани лозим мешавад. Аз ин рӯ, зарур аст, ки пеш аз ҳама, дар матни илмӣ роман таҳрири аввали боби «Оташи ниҳонӣ» дар

якчоягӣ бо таҳрири дувуми он чой дода бо хамин, иродаи ҳақиқии эҷодии нависанда барқарор карда шавад.

5. Таърихи матни қиссаи «Марги судхӯр»

Дар адабиёти муосири тоҷик асареро пайдо кардан душвор аст, ки чун «Марги судхӯр»-и устод Садриддин Айни диккати мутахассисони ватанӣ ва хориҷиро ба ҷунин андозаи баланд ба худ ҷалб намуда бошад. Таърихи матни ин қисса низ як андоза тадқиқ шудааст. Агар баъзе муҳаққиқон, аз ҷумла Г. Самандаров, В. Панкина, Н. Маъсумӣ, Иржи Бечка дар рафти сухан таърихи эҷоди матнҳои ҷопии «Марги судхӯр»-ро иҷмолан ёдовар шуда бошанд, пас М. Бозоров, Т. Бозоров, С. Салоҳ ва Н. Қаландаров тағйироти минбаъдаи қиссаро мавриди гуфтугӯи алоҳида қарор додаанд. Яке аз маъхазҳое, ки дар он моҳияти тағйироти матни соли 1953 қисса, як андоза, муайян шудааст, «Ду таҳрири қиссаи «Марги судхӯр» ном мақолаи С. Салоҳ мебошад. Муҳаққиқ дар асоси татбики порчаҳои алоҳидаи ҷопҳои солҳои 1939 ва 1953 ба як қатор хулосаҳои ҷолиб омадааст. Вале кам будани маводи тадқиқ ба С. Салоҳ имкон надодааст, ки ба коргоҳи эҷодии нависанда амиқтар дохил гардида, пояҳои таърихӣ, иҷтимоӣ ва эстетикӣ таҳриротӣ минбаъдаи қиссаро равшантар муайян намояд. Хулосаҳои муҳаққиқ, ки дар асоси татбики ду матни тоҷикӣ (ҷопҳои 1939 ва 1953) асар пайдо шудаанд, баъзан бахсноканд. Дар «Таърихи матнҳои қаламӣ қиссаи «Марги судхӯр» ном асари адабиётшинос Н. Қаландаров бошад, се дастхати қиссаи мазкур ба таври муқоиса омӯхта мешавад (58).

Ҳамин тариқ, таърихи таҳаввули «Марги судхӯр» танҳо дар сурати омӯзиши ҷиддии бойгонии нависандаи он, ба ҳам қиёс намудани кулли дастхатҳову таҳрирҳои ҷопӣ асар ва ба эътибор гирифтани матнҳои тоҷикиву ўзбекии қисса дуруст ва мувофиқи мақсад таҳлил меёбад.

* * *

«Кори С. Айни аз болои матни «Марги судхӯр» гувоҳ бар он аст, – кайд кардааст В. Панкина, – ки ин асар ақлу дили нависандаро қариб бист сол ба худ банд карда буд» (87.61). Дар ҳақиқат, ҳуҷҷатҳои ба мо дастрас собит менамоянд, ки устод Айни ҳанӯз тобистони соли 1935 ба эҷод кардани асаре дар ҳақиқати судхӯрон омода будааст. «Дар хусуси номи ин повест дар хотири ман ин лаҳза нақш бастааст, – ёдовар шудааст Х. Айни, – падарам

тобистони соли 1935 дар дасти ман тарҷумаи тоҷикии ҳикояи «Марги чиновник»-и Чеховро дида гуфт: «Ман ҳам дар бораи шахсе, ки аз тарс мемирад, ҳикоя менависам. Ҳикоя «Марги судхӯр» ном хоҳад гирифт. Фақат ин одам аз тарси инқилоб мемирад» (24,77).

Вале моху рӯзи ба китобати қисса сар кардани устод Айнӣ маълум нест. Дар осорхонаи нависанда зери рақами 29 бо номи «Порчаҳо аз «Марги судхӯр» се пора аз қайдҳои муаллиф маҳфуз аст. Вараки аввал, ки бо сарлавҳаи «Марги судхӯр» оғоз мегардад, бо рақами «1» ва вараки дувум бо рақами «12» ишора гардида, вараки сеюм саҳифа надорад.

Вараки аввал бо хатти настаълиқ буда (тамоми асарҳои устод Айнӣ бо ҳуруфи арабӣ китобат ёфтаанд), чунин оғоз меёбад: «Дар Бухоро як одами миёнақадӣ сергӯшти гарданкӯтоҳ буд, ки ўро Қориисмат меномиданд. Азбаски шиками ў бисёр калон буд, баъзеҳо бо номи ў «шикамба»-ро ҳамроҳ карда ўро Қориисмати шикам мегуфтанд. Баъзеҳо кӯтоҳ карда «Қоришкам» ва баъзеҳо шӯхӣ карда «Қоришкамба» мегуфтанд. Шиносоии ман ба ин одам дар солҳои 1895 буд». Дар вараки дувум воқеаи тоқияфурӯшии Қоришкамба ба талабаи мадраса дарҷ ёфта, вале навиштаҷоти вараки сеюм ба воқеаҳои қиссаи «Марги судхӯр» муносибате надорад. Ҳуччатҳои номбурда гувоҳ бар онанд, ки рафти воқеа, бандубаст ва инкишофи хатти сужети нусхаи аввал ба нависанда писанд намеафтад ва устод навиштаи нахустинро дар шакли нимқора гузошта, ба эҷод кардани нусхаи нави қисса мепардозад.

Аввалин маълумот оид ба санаи эҷоди «Марги судхӯр» дар мусаввадае, ки дар осорхонаи устод таҳти рақами 30 дар ҳаштоду панҷ вараки ҳаҷман калони (25 см ба 32 см) беҳат сабт ёфтааст, ба назар мерасад. Ин дастхат ду таҳрири қиссаро дарбар кардааст. Таҳрири якум аз XIV боб иборат буда, дар 76 варақ китобат шудааст. Дар поёни саҳифаи 76-ум нависанда чунин қайд дорад: «Таҳрири аввал. 19 декабри соли 1936. Самарқанд. Айнӣ». Аммо дар ин нусха низ инкишофи воқеаҳо, симои шахси асосӣ, ҳоса, лаҳзаҳои охири ҳаёти Қоришкамба, ки ҳусни мактаи қисса мебошад, муаллифро қонё карда наметавонад.

Ин аст ки нусхаи мазбур дар муддати 10 рӯз аз нав таҳрир мебинад. Ҳангоми таҳрир дар пушти саҳифаи 3 як сархат, дар кафон саҳифаҳои 39 ва 40 якуним варақ, дар пушти саҳифаи 42 ним варақ ва дар кафон саҳифаи 49 як варақ илова мешавад. Ҳамчунин,

дуюним варақи охири боби XIV дар ҳаҷми нух саҳифа васеъ карда, он ба боби алоҳида табдил дода мешавад. Таҳрири мазкур мундариҷаи ғоявӣ ва услуби нигориши асарро пурра карда, хусусиятҳои ҳаҷвӣ-мазҳакавии қиссаро меафзояд.

Намуди қоғази мусаввада зардча ва сифати он паст мебошад. Ин ҳолат ба он сабаб шудааст, ки ранги бунафш (дастхатҳои устод Айнӣ аксаран бо ранги бунафш китобат шудаанд) дар варақҳо, махсусан, баъди ислоҳ кардан ва дар пушти варақҳо навиштан, «лағжида» хондани калимаву таркибҳоро душвор намояд. Вале китобати мусаввада ба дараҷае сарех аст, ки дар ҳамин ҳолат ҳам чӯзҳои ҳарфҳоро ба ҳуҷӣ муайян кардан мумкин аст.

Устод Айнӣ 30 декабри соли 1936 таҳрири дуҷоми матни қиссаро анҷом дода, дар пушти варақи охири ҷунин қайд кардааст: «Ин мусаввадаи дубора таҳрирёфтаи «Марғи судхӯр» аст. Аммо баъд аз таҳрири савум нусха ба ГИЗ фиристода шуд ва он аз ин мусаввада бисёр фарқ дорад».

Нусхаи «аз мусаввада бисёр фарқдошта» тозанависест, ки бо ҳатти худӣ муаллиф дар ҳафт дафтари калонхати 12-варақа мувофиқи талаботи матбаа китобат гардида, дар бойгонии нависанда таҳти рақами 31 маҳфуз аст. Дар варақи унвони ин дастхат баъди эпиграф:

Судхӯр аз пули худ нон шиканад гар, ба масал

Шиша сандон шиканад, атола дандон шиканад.

«С.Айнӣ Марғи судхӯр Китобхонаи бачагон ва навсаводони калонсол Нашриёти давлатии Тоҷикистон» навишта шудааст. Таърихи итмоми ин тозанавис қайд нагардида бошад ҳам, китобати он моҳҳои аввали соли 1937 анҷом пазируфта будааст. Зеро нусхаи дастхат баъди ҷопи мошина ба маҷаллаи «Барои адабиёти сотсиалистӣ» пешниҳод шуда, дар шумораҳои 3-4, 5 ва 6 маҷалла қисман дарҷ ёфтааст.

Чаро нусхаи мазкурро устод Айнӣ таҳрири савум гуфтааст? Зеро он баробари рӯбардор шудан, аз эпиграф сар карда, таъйиру такмил низ дидааст. Китобат бо ранги бунафш, тоза ва озода сурат гирифтааст. Бархе калимаву таркиботи хатошуда эҳтиёткорона бо нештар пок гардида, ислоҳ мешаванд. Дар радифи баъзе калимаҳои хонданашон душвор бо калами сиёҳ шакли навишти лотиниашон таъкид меёбад. Вале таҳрир, аксаран, бо усули муқаррарӣ – хат зада аз нав навиштан, иловаҳои камтарро дар ҳошия ва иловаҳои ҳаҷман калонро дар варақҳои алоҳидаи дафтар қайд кардан – идома меёбад.

Бо вучуди ин эҳтиёткорӣ, нусха аз сахву хато пурра озод нагардидааст. Чанде аз он, мумкин гоҳи чопи мошин, бо ҳусни хатти дигар ислоҳ шудаанд. Мусахҳеҳ дар зер калима ё таркиби хато китобатшуда бо қалами сурх хат кашида, баъд бо ҳамон қалам шакли дурусти онро менависад. Мутаассифона, баъзе сахву хатоҳои матн ислоҳ нашудаанд. Масалан, нависанда баъди китобати пурраи нусха воқеаҳои боби XI-ро аз нав тафсил дода, онро ба се боб (XI, XII, XIII) ҷудо мекунад. Бобҳои минбаъдаи XII, XIII, XIV мувофиқан бо рақамҳои XIV, XV, XVI ишора меёбанд. Вале боби XV, ки бояд бо рақами XVII ишора мегардид, бетағйир мондааст.

Дар ҳақиқат, тағйироти мазкур, ба дараҷае ки боби XI-ро ба се боб ҷудо карда тавонад, муҳим аст. Иловаи дуюнимсаҳифагӣ, ки дар он аввалин маротиба ба воқеаҳои барояш номақбул рӯ ба рӯ шудани Қориисмат ифода ёфтааст, дар ҳаёти ӯ як гардиши куллиест. Ин воқеа, яъне аз тарафи дуздон ба ғорат бурдани пулҳои бонки русӣ-хитой (осиёмимёнагӣ), ки сарватҳои Қорӣ ҳам он ҷо ҷамъ мегардид, барои ӯ зоҳиран безарар мегузарад. Вале ин лаҳза доираи иҷтимоии ғаъолият ва ба пулу бонк, дуздони касбию ғоратгарони амирӣ пайваст будани тақдири минбаъдаи Қоришқамбаро муайян карда, бо ҳамин дар инкишофи воқеаҳои минбаъда заминаи мусоид фароҳам меоварад.

Пас, ин сахв, яъне то охир тағйир наёфтани шумораи бобҳо оё ба қонунҳои матншиносӣ мувофиқат дорад? Бале. Нависандаи аз кори эҷодӣ мондагардида рақами XVI-ро дар як нигоҳ рақами XIV пиндошта, бо ҳамин рақами XV баъди он омадаро ислоҳ накардааст. Ва мошинанавис ҳам, зоҳиран бетағйир будани боби XV – ро дида, тағйироти дувумбораи бобҳои пешинаро ба эътибор нагирифтааст. Ин аст, ки соли 1939 шӯъбаи адабиёти бачагонаи Нашриёти давлатии Тоҷикистон қиссаи «Марги судхӯр»-ро дар ҳаҷми XV боб дастраси хонандагон намуд.

* * *

Тақдири минбаъдаи матни «Марги судхӯр» низ ҷолиби диққат аст. Баъди анҷоми матни тоҷикии қисса зарурати ба забони ўзбекӣ тайёр намудани он ба миён меояд: «Шӯъбаи адабиёти бачагона, – гуфта мешавад дар мактуби аз 28 феввали соли 1938 ба устод Айнӣ фиристодаи Нашриёти давлатии Ўзбекистон, – аз соли 1938 сар карда ба чопи асарҳои оригиналӣ аҳамият медиҳад...Ҳикояи «Судхӯрнинг ўлими»-ро ба мо фиристед. Ваъда медиҳем, ки тез ҷоп мекунем» (бойгонии нависанда, № 300/17).

Устод мувофики хошиши Шокир Сулаймон, ки яке аз масъулони Нашриёти давлатии Ўзбекистон буд, ба тайёр кардани матни ўзбекии қисса шурӯъ мекунад. Мувофики нақшаи пешакии нависанда дастнависи «Судхӯрнинг ўлими» бояд моҳи сентябр ё, ҳеч набошад, моҳи октябри соли 1938 ба анҷом расида, ба нашриёт фиристода мешуд.

Мувофики забонхати дар бойгонии нависанда маҳфуз «Судхӯрнинг ўлими» 29 август дар ҳаҷми 164 саҳифаи дастхат ба Тошканд фиристода мешавад. Бо вучуди як ҷузъи ҷопӣ зиёд будан, тахмин кардан мумкин аст, ки дастхати мазкур бандубаст ва хатти сужети матни тоҷикии қиссаро пурра нигоҳ дошта буд.

Аммо ба сабаби то ҳол ба мо номаълум дастхати «Судхӯрнинг ўлими» боз ба муаллиф баргардонда мешавад. Аз мукотибаи устод Айнӣ ва Шокир Сулаймон ба хулосае омадан мумкин аст, ки чун дар ин давра кори шуъбаи адабиёти бачагонаи Нашриёти давлатии Ўзбекистон қатъ гардида, ҷопи асарро шуъбаи насри бадеӣ ба зимма мегирад, устод дастхатро барои аз нав кор карда ба табъу завқи хонандаи калонсол мувофиқ намудан талаб карда мегирад. «Судхӯрнинг ўлими» баъди таҳрири ҷиддӣ дар ҳаҷми 194 саҳифаи дастхат 11 январи соли 1939 дубора ба Нашриёти давлатии Ўзбекистон фиристода мешавад.

Матни ўзбекии қисса баъди таҳрири дуюм аз ҷопи тоҷикии соли 1939 ҳам аз ҷиҳати устухонбандӣ ва ҳам аз лиҳози мундариҷаву услуби баён ҷиддан фарқ мекунад. Маҳз дар ҳаҷмин матн се боби нав (бобҳои X – XII), ки воқеаҳои ба деҳот сар даровардани Қориисматро дарбар кардаанд, илова мешавад. Инчунин, нависанда боберо, ки дар ҳаҷми 60 саҳифаи дастхат ба воқеаҳои бойбача, падари бойбача ва сафари талабаи мадраса ба Розмоз баҳшида шудааст, аз қисса бардошта, баъзе бобҳои ҳаҷман калони дигарро ба қисматҳо тақсим мекунад (таваҷҷуҳ шавад ба ҷадвали тағйироти устухонбандии қисса).

Инчунин, дар таҳрири ўзбекӣ аксари порчаҳои шеърӣ ҷопи тоҷикии соли 1939 аз дохили матн партофта мешавад. Байти:

Судхӯр аз пули худ нон шиканад гар, ба масал

Шиша сандон шиканад, атола дандон шиканад, –

ки дар матни тоҷикӣ ҳам ба сифати эпиграф ва ҳам аз забони Қоришқамба дар дохили асар истифода шудааст, низ дар матни ўзбекӣ ихтисор мешавад. Умуман, таҳрири матни ўзбекии «Марги судхӯр» тамоми зиддияту низоъҳои асарро ба симои марказӣ – Қоришқамба тобеъ намуда, боиси боз ҳам пурқувват гардидани

мавзӯи асосии қисса мешавад.

Устод Айни дар мактуби аз 30 апрели соли 1939 ба устод Лохут навиштааш «Марги судхӯр», «Ҷаллодони Бухоро»-ро ўзбекон ба матбаа додаанд, ки дар ҳамин наздикӣ мебароянд» гуфта хабар додаст. Аммо шуъбаи адабиёти нафисаи Нашриёти давлатии Ўзбекистон соли 1940 танҳо «Ҷаллодони Бухоро»-ро ба таъб мерасонаду халос. Матни ўзбекии «Марги судхӯр», ниҳоят, соли 1946 рӯи чопро мебинад, ки ин чопи аввалин ва охирини «Судхӯрнинг ўлимӣ» дар вақти зиндагии нависанда мебошад.

ТАҒЙИРОТИ УСТУХОНБАНДИИ МАТНҲОИ «МАРГИ СУДХҲҲ»

Мусав. 1	Мусав. 2 III	Тозанавис, чопҳои 1939 ва 1948	Чопи ўзбекӣ	Чопи 1953
(сарсухан нест)	(сарсухан нест)	(сарсухан нест)	(сарсу- хан нест)	(сарсу- хан ҳаст)
(эпиграф нест)	(эпиграф нест)	(эпиграф ҳаст)	(эпиграф нест)	(эпиграф ҳаст) ⁴
БОБҲО				
I	I	I	I	I
II	II	II	II	II
III	III	III	III	III
IV	IV	IV	IV	IV
V	V	V	V	V
VI	VI	VI	VI	VI
VII	VII	VII	VII	VII
VIII	VIII	VIII	VIII	VIII
IX	IX	IX	IX	IX
X	X	X		X
XI	XI	XI	XIII- XIV ⁵	XI
			X	XII
			XI	XIII-XIV
			XII	XV
нисфи XI-XII-XIII- XIV	нисфи XI XII-XIII- XIV	XII XIII XIV XV	XV-XVI- XVII XVIII XIX	XVI XVII XVIII

⁴ Судхӯр аз пули худ нон шиканад гар, ба масал, Шиша сандон шиканад, атола дандон шиканад.

⁵ Воқеаҳои боби XI дар матни ўзбекӣ баъди ҳодисаҳои дар дехот сар даровардани Қориншамба дар бобҳои XIII – XIV тасвир ёфтааст.

Матни тоҷикии «Марги судхӯр» баъди соли 1939 ҳангоми дар қайди ҳаёт будани муаллиф боз ду бори дигар – соли 1948 дар дохили «Асарҳои мунтахаб» ва соли 1953 чун китоби алоҳида ба таъб мерасад. Баъзе муҳаққиқон, аз ҷумла Н.Маъсумӣ ва Иржи Бечка бар онанд, ки ҳам матни соли 1948 ва ҳам матни соли 1953 қисса таҳрир дидаанд. «Қиссаи «Марги судхӯр» се ҷопи асосии китобиро аз сар гузаронидааст: соли 1939 чун китоби алоҳида, соли 1948 дар шакли аз нав кор кардашуда дар дохили «Асарҳои мунтахаб» ва дар охир бобҳои иловагардида дар маҷаллаи «Шарқи сурх» (1952, № 9 ва № 10) ва матни пуррааш соли 1953 ба таъб мерасад» (39,46).

Қисми дигари тадқиқотчиён, аз ҷумла Г. Самандаров, В. Панкина, С. Салоҳ ба сарсухани ба матни соли 1953 навиштаи устод Айнӣ истинод карда, дар ин ақидаанд, ки асар баъди ҷопи нахустини китобӣ (1939) танҳо як бор таҳрир дидааст: «Хусусан, «Марги судхӯр» – ин шоҳасари адабиёти тоҷик, – қайд кардааст С. Салоҳ, – ки ду қарат аз тарафи муаллифи он таҳрир ва тасҳеҳ шудааст ва байни ду ҷопи асосии он (нашрҳои солҳои 1939 ва 1953) тафовути калон вучуд дорад, қобили тадқиқи ҳамаҷонибаи муқоисавист» (99,76).

Дар ҳақиқати ҳол, ҷопи соли 1948 қиссаро А. Деҳотӣ аз рӯйи матни соли 1939 таҳия намудааст ва ба ҷопи он нависанда, ғайр аз чанд маслиҳат ба муҳаррир оид ба ислоҳи баъзе ғалатҳои техникӣ, даҳолат накардааст. Вале дар матни соли 1953 «Марги судхӯр» муаллиф боз меҳнати зиёди эҷодиро ба харҷ дода «асарро дубора кор карда... камбудии асосии китобро ислоҳ карда» (С. Айнӣ), бо ҳамин матни тоҷикии қиссаро низ ба завқу саликаи хонандаи калонсол мувофиқ менамояд. Таҳрир ва ба ҷоп ҳозир кардани матни мазкури «Марги судхӯр» хеле тез сурат мегирад, ки яке аз сабабҳои он, ҷунонки Н. Маъсумӣ ишора мекунад, барои форсизабонон ба ҷоп тайёр кардани матни қисса буд (73, 223).

Дар аввалҳои соли 1952 ба муносибати аз нав бунёд гардидани матбаа бо ҳуруфи арабӣ Нашриёти давлатии Тоҷикистон ҷопи як силсила асарҳоро бо ин ҳуруф ба нақша мегирад, ки дар қатори онҳо «Марги судхӯр» низ буд. «Ҳап дар он аст, ки, – гуфта мешавад дар мактуби аз 26 феввали соли 1952 ба устод Айнӣ навиштаи Нурмадов, – Комитети Марказӣ дирӯз аз мо рӯйхати китобҳоеро, ки бояд ба алифбои арабӣ нашр шаванд, талаб кард. Мо он рӯйхати соли гузашта дар Маскав тасдиқшударо пешниҳод кардем, ки КМ,

шахсан рафиқ Ғафуров, баъд аз муҳокимаи он рӯйхат ба чоп тайёр кардани факат китоби Шуморо (яъне, «Марги судхӯр»-ро –К.А.) ба мо супурданд» (бойгонии нависанда, 169-69).

Устод Айнӣ бо вучуди серкорӣ, мумкин аз моҳи март сар карда, дар байни се-чор моҳ киссаро ҷиддан қалам мезанад ва аввалҳои моҳи август асарро дар таҳрири нав ба матбаа месупорад. Шояд, барои ҳарчи тезтар тайёр гардидани таҳрири нави қисса шуъбаи адабиёти бадеии Нашриёти давлатии Тоҷикистон низ ёрӣ расонда бошад. «Барои тезтар шудани кор, – қайд кардааст дар мактуби номбурдааш Нурмадов, – ман ҳатто метавонам ягон рафиқро ба Самарқанд командировка кунам, ки ӯ ҳар рӯз як соат ё ду соат бо Шумо кор карда, барои тахт кардани дастнавис ёрӣ мерасонад».

Дар ҳақиқат, 75 саҳифаи дастхати 268-саҳифагии «Марги судхӯр», ки таҳти рақами 34 дар осорхонаи нависанда маҳфуз аст, бо дасти шахси номаълум китобат шудааст ва ин саҳифахоро боз ҳуди устод аз назар гузаронида, баъзан, қалам задааст. «Марги судхӯр» дар асоси дастхати мазкур соли 1953 бо ҳуруфи кириллӣ ва соли 1956 бо ҳуруфи арабиасос ба таъби мерасад.

Устод Айнӣ дар матни соли 1953 барои боз ҳам пурратар таъмин намудани пайдарпайии бандубасти асар воқеаҳои чор боби ба деҳот бахшидари баъди боби XI (дар матни ўзбекӣ воқеаҳои ба деҳот мутааллиқ пеш аз боби XI аст) ҷой медиҳад. Ин тарзи ҷобачогузорӣ ба С.Айнӣ имкон медиҳад костагии матни ўзбекиро, ки дар он хонанда ба ғайриҷаҳири симои асосӣ дар шаҳр дурусттар шинос нашуда, шояди ба деҳот рафтани ӯ мегардад, баргараф намуда, пайдарпайии мураттаби асарро аз соли 1895 то тирамоҳи соли 1917 таъмин намояд.

Ғайр аз ин, ба воситаи азнавсозии тартиби бобҳо ҳодисаҳои шикастхӯрии пайдарпайи образи асосиро баъди воқеаҳои аз деҳот дилмонда шудани ӯ тасвир намуда, бо ҳамин бобҳои иловаи асарро ба риштаи ягонаи сюжет боз ҳам мустаҳкамтар пайваست медиҳад. Дар матни соли 1953 инчунин боби X аз нав дар шакли мукамалтар омада, бобҳои хурд-хурди ҷопи ўзбекӣ боз якҷоя карда шудаанд. Ҳамаи ин таҳрирот ба пурра гардидани хусусиятҳои жанрии асар низ мусоидат намудаанд. «Марги судхӯр» аз тарафи нависанда гоҳо очерк, гоҳо ҳикоя ва гоҳо повест ном бурда мешавад. Ин асар ба жанри повест ё худ қисса мутааллиқ аст.

Аз ин рӯйи иҷмоли ба корҳои эҷодии С.Айнӣ бармеояд, ки эҷоди қиссаи «Марги судхӯр» аз соли 1935 то соли 1952 давом

ёфта, «аклу дили нависандаро қариб бист сол ба худ банд карда бошад» (В. Панкина) ҳам, асоси устухонбандӣ ва мундариҷавии он дар байни солҳои 1936 – 1938 гузошта шудааст.

* * *

Тағйироти соли 1952 ба тамоми соҳаҳои ғоявию бадеӣ ва услуби нигоришоти асар таъсири мусбат расондааст. Устод Айнӣ такмили мундариҷавию ғоявии қиссаро, пеш аз ҳама, ба воситаи таҳрири пайдарпайи симои асосии асар – Қоришкамба таъмин намудааст. Исту бист, фикру ақида ва рӯҳияи сарватпарастии Қоришмат беш аз пеш такмил ёфта, боиси ҳамвора қувват гирифтани низову зиддияти бадеии асар мегардад.

Аввалан, таҳриротӣ минбаъда хонандаро водор мекунад, ки ба симои зоҳирӣ ва сурати хандаовари Қоришмат дурусттар зехн монад. Масалан, барои тасдиқи сухани «– Шумо ба мӯйсаргирӣ пули бисёр сарф намекунед... шумо дар ду моҳ як бор мӯйсар мегиред ва музди дастро ҳам баробари нимаи музди дигарон дода мегурезед» гуфта шикоят кардани сартарош минбаъд аз номи талабаи мадраса порчаи зерин илова мегардад: «Ман аз суханони сартарош огоҳӣ ёфта, ба сари Қоришкамба бо диққат назар андохта дидам, ки дар ҳақиқат мӯйсараш монанди зиндониёни даври амирӣ баланд расида то пешонӣ ва буни гарданааш фуromaдагӣ буда, торҳои мӯйсараш ба торҳои ришаш монанди тору пуди дар дастгоҳи бофандагӣ бофташуда ба ҳам печида буданд ва бар хилофи сарҳои одӣ дар теппаи сараш ба қадри кафи даст як ҷойи бемӯй ҳам менамуд» (12, 12).

Инчунин, таҳриротӣ минбаъда то ҷӣ андоза мутаносиб афтодани зоҳиру ботин ва сурату сирати образи асосии асарро боз ҳам тақвият медиҳад. Қоришкамба дар бозор на танҳо ба анвои хӯрокворӣ, нӯшокӣ ва шираворихои аз пеши роҳаш бароянда беихтиёр даст мезанад ва шиками ҷун ҷуссаи шутур бузургашро пур мекунад, инчунин, барои ягон имконияти шикампуркуниро аз даст надодан тамоми панҷ узви ҳиссиашро ба қор мебарорад. Ягон сокини бозор гоҳи тановул имкони аз иштиҳои қозгир ва ҷашми зоғмонанди ӯ эмин монданро надорад: «Дар вақти гузаштанам аз пеши дукони сандукфуруш ба гӯшаи ҷашми худ дидам, ки соҳиби дукон дар дарунтари дукони худ нишаста ва ҷӯти ҳисобро монанди деворча рост гузошта ва дар паси вай кадом як чизи хӯрданиро монда аз назари роҳгузарон пинҳон карда меҳӯрад. Аммо ҷашми тезбини зоғмонанди Қоришкамба он чизи хӯрданиро дида, ба он ҷо нишастааст, ки ғавран ба як пахлу ёзида ва дасти худро ба паси ҷӯт

ёзонда, дар хӯрдани он чизи «пинҳон кардашуда» ба сохиби дукон шарик шуд» (12, 16).

Дар ҳақиқат, ин бандаи пул аз хурдтарин шароити мусоиди маблағчамъкунӣ, ҳатто аз камтарин имконияти сарфакорӣ, бигузур ба ивази маҳрумиятҳои зиёд бошад ҳам, истифода мекунад. Ин одати Қоришқамба тавассути таҳриротӣ пайдарпай боз ҳам кавитар зоҳир мегардад. Чунин иловаҳо ба дараҷаи баланд расидани қувваи ҳаҷвнигории устод Айниро, ки дар «Анҷоми кори як шайхи ҳилагар», «Одина», «Дохунда» ва «Ғуломон» барин асарҳояш мушоҳида мешуд, ошкор месозад:

(Қорӣ) оташи лампаро кадре паст карда шишаашро ба остинаш гирифта ба даруни хона гузошт (10, 41).

Қорӣ... лампаро... баъд аз кадре пасттар кардани пилтааш шишаашро бо дасташ гирифта ба замин гузошт.

Магар шишаи лампа бисёр тафсон буда, дасташро саҳт сӯзонд, ки воҳ, воҳ дастакам! – гӯён ӯ панчаашро ба пеши дахонаш бурда, «пуф-пуф» гӯён барон таскин додани сӯзиши сари ангуштонаш кӯшиш мекард.

– На ин ки шишаи тафсонро бо дастатон гиред, – гуфтам ман ба ӯ бо оҳанги афсӯсхӯрӣ, – бояд бо остин ё ин ки бо рӯймолчаатон мегирифтед.

– Хайрият, ки бо остин ё ин ки бо рӯймолчаам нагирифта будам, – гуфт Қорӣ дар ҳолате ки ханӯз сари ангуштонашро «пуф-пуф» мекард, – дар он вақт остин ё рӯймолча парт шуда нобуд мегардид, ки товони вайро ҳеҷ кас намедод ва ба ман зарари калон мерасид. Даст сӯзад, ямокаш аз худаш аст, худ ба худ дуруст мешаваду меравад ва маро ҳеҷ бало наметозад ва зарар ҳам намерасад... (12, 51)

Устод Айни минбаъд дар асар чун тарҷумон, Муҳсин, Ҳамроҳрофиқ, Шодмон, Тӯрамурад, ноиб Мирзохӯча, арбоб Ҳамид, арбоб Рӯзӣ боз якчанд образҳои эҷобӣ ва манфии дигар ҳамроҳ карда, симои Қоришқамбаро дар муносибат ба ғуруҳҳои гуногуни иҷтимоӣ ба тасвир мегирад.

Яке аз симоҳое, ки ҳанӯз дар таҳрири дуюми мусаввада пайдо шуда, боиси авҷи аълои зиддияту низоъҳои асар ва тақони ҷиддии ҳолатҳои рӯҳии Қоришқамба гардидааст, тарҷумон аст. Маҳз ба тавассути ӯ калимаи болшевик дар дили Қоришқамба тарсу ҳарос ҷой карда, оқибат сабаби ҳалокати ин бандаи пул мегардад:

Қоришқамба аз тарҷумон пурсид:

– «Ба сари ҳукумати Русия болшевик омадааст» меғуянд, рост аст ё дурӯғ?

– Рост аст.

Қоришқамба боз як дараҷа хурсанд шуда пурсид:

– Магар ин ҳамон вел ё век, ё велкан, ҷӣ буд, сабилмондари фаромӯш кардам, кинозе, ки управлишатон меғуфт, нест?

– Не-е, – гуфт тарҷумон мад қашида, – болшевик линги кинозҳоро аз осмон меорад... (бойгонии нависанда, 30, в. 11)

Ҳабари тарҷумон воситае гардидааст, ки нависанда ба ботини образи асосии асар пурратар дохил гардида, изтиробу ҳаяҷони қалбии ӯро бо тамоми нозуқӣ ба тасвир гирад. Тасвири рӯҳӣ, махсусан, ҳангоми инъикоси ҳолати интизории Қорӣ дар роҳи мудирӣ бонки Бухоро қувват пайдо кардааст: «Дили Қоришқамба ба қафидан расид, ӯ гумон мекард, ки сари синааш, ки чанд гоҳ боз аз гӯшт фуromaда лоғар шуда ба устухон часпида рафта буд, дамида истодааст. Дар ҳаёлаш чунин меомад, ки ҳамин замон он ҷояш қафида дилу шушаш аз он ҷо парида меравад. Сари синаашро бо ду дасташ пахш мекард, аммо дамидагии он ҷо зер намехӯрд, балки дақиқа ба дақиқа боз ҳам баландтар медамид» (бойгонии нависанда, 30, в. IV).

Дар таҳрири аввали мусаввада низ баъди навмедиҳои ҷонкоҳона дар масҷид бо дидани тобутҳои аз фикри ба даст даровардани ертиш як андоза беҳ гардидани ҳолати рӯҳии Қоришқамба тасвир ёфтааст. Вале таҳрири минбаъдаи як ҷузъи бадеӣ (ба тобутҳои гуногунбизоат иваз кардани тобутҳои зарпӯш) боиси амиқрафти андешаҳои ин ғуломи халқабаргӯши сарвату боигарӣ гардидааст:

(Қоришкамба) ночор ба лаби Ҳавзи Девонбегӣ даромад ва ба рӯи сахн баромад. Ҳамаи намозхонон саф кашида нишаста буданд. Дар пешгоҳи сахн се чанозаи тобути зарпӯш ҳам менамуд.

Қоришкамба як дараҷа хурсанд шуд ва орзу кард, ки «Илоҳӣ ҳар се ин мурдаҳо ба як пушта раванд, то ки аз ҳар кадомашон ертиш гирам, ҳеч набошад, дуяш дар як пушта равад, то ки ба ду ертиш гирифтани комёб шавам. Агар Худо накарда ҳар кадоми ин мурдаҳоро ба пуштаҳои чудогона баранд, маҷбур мешавам, ки ба як ертиш каноат кунам...» (бойгонии нависанда, 30, в. 75)

Қоришкамба ночор ба лаби Ҳавзи Девонбегӣ даромада ба сахни хонакоҳ баромад. Даруну беруни хонакоҳ бо намозхонон пур буд. Ҳама дузону зада нигарони азон шуда нишаста буданд.

Дар пешгоҳи сафи чанубии хонакоҳ се тобут менамуд, ки дар гирди яке аз онҳо суф, ба атрофи дигаре зарринчит ва ба даври савумӣ кимҳоби нави сурхранг кашида буданд.

Қоришкамба кадре шодмон шуд. Ӯ дар дили худ орзу кард, ки «Илоҳӣ ҳар се ин мурдаҳоро ба як пушта – кабристон баранд, ки ба се ертиш соҳиб шавам, ҳеч набошад, дуяшонро ба як пушта мебурданд, ба гирифтани ду ертиш комёб мегардидам ва ҷойи оше, ки аз ҳучранишинонам, ки имрӯз аз вай маҷбур маҳрум мондам, пур мешуд...»

«Хуб, агар ҳар кадомашонро ба як пуштаи дигар баранд, ҷӣ кор мекунам?» – гӯён ӯ худ ба худ савол дод ва дар ҷавоб ба ин фикри катъӣ омад:

«Дар ин сурат аз паси тобуте, ки ба гирди он кимҳоб кашидаанд, меравам. Зеро аз гирди тобут маълум мешавад, ки ин мурда ҳам ҷавон аст ва ҳам аз хонадони боён. Албатта ба ин мурда ертиши калонтар ва пуркиматтар хоҳанд дод» (бойгонии нависанда, 30, VIII).

Агар тасвири мазкур дар ҳаёти Қоришкамба масали «хонаравшанкунии бемор»-ро ба хотир оварад, пас, таркиби дар таҳрири дуҷоми мусаввада ҳамроҳшудаи «Оҳ, болшевик!» аз забони ӯ чун нидои охирини ҳасрат садо медиҳад.

Хислатҳои Қоришкамба ба тавассути бобҳои иловашудаи XII – XV дар муносибату муомилааш ба сокинони деҳот боз ҳам возеҳтару равшантар ба назар мерасад. Дар ин бобҳо мавқеи иҷтимоӣ ва табиати ӯро арбоб Рӯзӣ, арбоб Ҳамид ва Мирзохӯча барин «шағолони кишлоқӣ» тақвият медиҳанд. Аз ин лиҳоз илова гардидани симои Мирзохӯча ном судхӯри шаклану маънан ҳампояи Қоришкамба ҷолиби диққат аст. Нависанда ҳангоми пешвозгирии Қориисмат сурати Мирзохӯчаро чунин ба қалам додааст: «Лекин давидани ноиб аз давидани сангпушт ҳеҷ фарқ надошт, чунки ӯ ҳам монанди Қоришкамба шикамқалон ва фарбеҳ буда, гӯшти зерӣ зақан ва пушти сарӣ ӯ дамида баромада, гарданаширо бо шикам ва тахтапушташ ҳамрӯй карда буд. Фарқе, ки ӯ аз Қоришкамба дошт, ҳамин буд, ки сараш хурд, ришаш кам ва поҳояш аз поҳи ӯ кӯтоҳ буда, аз фарбеҳӣ ё аз варами монанди зерсутун гафс менамуданд.

Ба ин шаклу шамоил намуди зоҳирии ноиб ба ҳувули пури гандум монанд буд, ки даҳони вайро як қабза карда бо даҳонбанде баста бошанд» (12, 105).

Нависанда ҳақиқати ба деҳқонони деҳот «дилсӯзӣ» ва «дастгирӣ» карданҳои Қориро дар поёни мурофияе, ки ба тавассути векселбозиҳои ӯ дар кишлоқ баргузор гардида буд, бомуваффақият фош кардааст:

– Акнун ҳисоби байнихудиро баробар карданамон даркор аст, – гуфт (Қоришкамба).

– Дар байни мо боз чӣ гуна ҳисоби баробарношуда ҳаст? – гуфт Арбоб, – шумо ба воситаи вексел пулҳои дирӯз ба қарздодаатонро имрӯз ба ғайридаи яқсола ва дузолашон рӯёнда гирифтед, ман бошам, заминхоёро, ки умре ба онҳо соҳиб шуданро орзу доштам, ба даст даровардам. «Нома тамоми вассалом!» Дар ин ҳолат боз чӣ гуна ҳисоб набаробар шуда монд?

– Охир шумо ба воситаи векселбозии ман заминхоёро, ки сӣ ҳазор танга арзиш доштанд, бо дувоздаҳ ҳазор танга ба даст даровардед. Ман аз шумо ҳисоби ана ҳамин ҳаҷдаҳ ҳазор тангари мепурсам.

– Он маблағ ҳаққи ҳалолӣ ман аст! – гуфт Арбоб.

– Ҳаргиз ин тавр нест, – гуфт Қоришқамба, – шумо, Арбоб, чунонки худатон гуфта буед, дар муомила саг нашавед (12, 44).

Ҳамин тарик, дар тахрироти минбаъда хусусиятҳои ҳаҷвии асар боз ҳам афзуда воқеаҳо моҳияти баланди иҷтимоӣ касб мекунамд.

* * *

Тахрирот ва тақомули ҷандинбора ба забону услуб ва бадеиёти қисса таъсири мусбат расонда, рӯи ҳаёлангезӣ ва ҳиссиётпарварии матнро дучанд таъмин намудаанд.

Дар матнҳои аввалаи «Марги судхӯр» **линг, исқит, мурданӣ, ука, дунбол, ҳарина, шакка** барин калимаҳо истифода шудаанд, ки баъзеи онҳо дар тахрироти минбаъда ба муродифҳои адабиашон иваз гардидаанд: **ука – додар, хонем – хонаам** ва ғайра.

– **Ука**, дар қиссаи ман пули майда набудааст (10, 10).

– **Бародар**, пули майдаам набудааст (12, 15).

Аксари калимаҳои халқӣ-гуфтугӯие, ки тобишҳои услубиашон пуркувват буда, барои ифодаи равшану возеҳи симоҳои қисса ва мақсадҳои ғоявии нависанда мусоидат доранд, дар тахрироти охири низ мавқеашонро нигоҳ доштаанд. Аммо ҳиссаҷаҳои дар матнҳои аввалаи қисса фаровони **–ку, –дия, –қанӣ, –мӣ** дар тахрири охири аз истеъмол бароварда шудаанд:

– **Хонда** диҳам-мӣ? – гуфта мепурсидам (10, 47).

– **Қанӣ**, марҳамат кунед, асп тайёр шуд, – гуфт (10, 53).

– **Пои бойбачаҳо** нозук мешудааст-**дия** (10, 42).

– **Хонда** диҳам? – гуфта мепурсидам (12, 59).

– **Марҳамат** кунед, асп тайёр шуд, – гуфт (12, 65).

– **Ниҳоятдараҷа** нозук будани пой бойбачагонро акнун фаҳмидам (12, 52).

Устод Айниро ҳолати аз воридоти бемайлони калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ торафт дурушту дағал гардидани таркиби луғавии забони адабӣ ба ташвиш оварда буд ва ин тараддуд дар қисматҳои дигари фаъолияти нависанда низ эҳсос мегардад. Устод Айний ҳангоми аз назар гузаронидани ҳикояи «Аз Москва ҷӣ овардӣ»-и Ҷалол Иқромӣ дар зерӣ ҷумлаҳои «Ҳамту, дар шаҳр қорам аст», «Пул доретон-мӣ?» хат кашида, дар хошия чунин қайд мекунад: «Аз забони табелҷӣ ин гуна таъбири вайрон дуруст нест. Ҳатто аз забони бачагон ҳам. Бояд ба бача забон ёд дод, на ин ки ба забони вайрони ӯ тобеъ шуд» (бойгонии нависанда, 747).

Дар нимаи дуҷоми солҳои 30-юми садаи XX бо баҳонаи ба мундариҷаи сиёсӣ ва инқилобии ҳаёти мо мувофиқат накардан шакли навишти арабии мафҳумҳои сиёсӣ-иҷтимоиро аз истеъмол бароварда, ба ҷойи он дар матбуот, ҳуҷҷатҳои ҳизбии давлатӣ, мактаб ва маориф, китобҳои дарсӣ ва адабиёти илмӣ бадеӣ шакли навишти русии истилоҳҳои сиёсӣ-иҷтимоиро дохил карданд. Ва табиист, ки ин ҳаракати номатлуб ба таркиби луғавии қиссаи «Марғи судхӯр» низ, ки дар авҷи ин ҷунбиш эҷод гардида буд, бетаъсир намонд. Умуман, дар таркиби луғавии таҳрирҳои аввалаи қисса калимаҳои револютсия, револютсионер, управляющий, закон, протсент, компания, аптека, адрес... мушоҳида мешавад. Вале нависанда баъдтар ба забони миллии мувофиқ набудани калимаҳои болоро ҳис карда, дар таҳрири охирин онҳоро ба муродифҳои тоҷикиашон (**инқилоб, инқилобӣ, мудир, қонун, ғоиз, ҷамъият, биноӣ доруворӣ, унвон ё нишона**) иваз менамояд.

Управляющий ўро тасалли дод (10, 97).

Револютсия Феврал рӯй дод (10, 98).

Мудир ўро тасалли дод (12, 165).

Дар соли 1917 инқилоби Феврал ба вуҷуд омад (12, 165).

Ҳамчунин, агар ба калимаи **ширинкор** иваз шудани калимаи **шутқарӣ** аз муборизаи доимии С. Айнӣ дар роҳи тозагии забони адабии тоҷик дарак диҳад, ба калимаҳои **тоқия, узангу** иваз намудани калимаҳои **каллапӯш, рикоб** ба он далолат дорад, ки хусусиятҳои таърихӣ, тобишҳои маъноӣ ва мавқеи услубии калимаву таркибҳо ҳамеша дар мадди назари нависанда будааст.

Ҳар як тағйироти хурдтарин ҳам, агар он беихтиёр рух надода бошад, ҷустуҷӯҳои муайяни эҷодии нависандаро ифода мекунад. Аз ҷумла, калимаи **гулҳан** низ, ки дар таҳрири соли 1953 «Марғи судхӯр» ҷойи калимаи «**ғӯлах**»-ро гирифтааст, натиҷаи андешаи муайяни муаллиф мебошад. Калимаи **ғӯлах** нисбат ба муродифи худ – **гулҳан** ба забони адабӣ баъдтар дохил гардида, дар забони зиндаи халқ ба маънои маҷозии **бад, нохуб** (ғӯлахӣ – шахси гунаҳгор, дӯзахӣ) низ истифода мешавад. Мумкин, нависанда ҳамин нозуктарин тобишҳои услубии **ғӯлахро** дар назар дошта, онро ба муродифи яқмаънодораш – **гулҳан** иваз кардааст. Ин аст ки ҳангоми ба ҷоп тайёр кардани қисса истифодаи калимаи **ғӯлах** маъноӣ даҳлати берунаро ба матни нависанда дошта, ҳилофи

коидаҳои матншиносӣ мебошад.

Ҳангоми муқоисаи матнҳои гуногун беш аз пеш зоҳир гардидани хусусиятҳои муассирии симоҳои қиссаи «Марги судхӯр» равшан ба назар мерасад. Нависанда барои ба завқӣ бадеӣ ва талаботи маънавии хонанда қомилан созгор намудани асар аз ганҷинаи бебаҳои адабиёти классикӣ ва эҷодиёти ғании мардуми тоҷик санъаткорона истифода мекунад. Қисми қуллӣ порчаҳои шеърӣ ва афоризмҳои асар маҳсули таҳриротӣ минбаъда мебошанд.

Порчаҳои шеърӣ, одатан, дар лаҳзаҳои пуршиддати қисса барои ҷамъбасти муносибтари бахшҳои алоҳидаи ҳатти сюжет истифода мешаванд. Қуллӣ байтҳои аз мутафаккирони барҷаста чун Саъдӣ, Ҷалолиддини Балхӣ, Абдурраҳмони Ҷомӣ ва Мирзо Абдулқодири Бедил иқтибосшуда барои боз ҳам амиқтару равшантар ҳувайдо сохтани ҳолатҳои рӯҳӣ, фикру андеша ва дунёи ботинии шахси асосӣ равона шудаанд. Аз ҷумла, нависанда дар матн соли 1953 дараҷаи баланди муҳаббат ва эътиқоду самимияти ба сарват доштаи Қоришқамбаро аз забони худӣ ӯ бо ин байти Бедил ҳулоса кардааст:

Дар дами мурдан маро бар зиндагӣ афсӯс нест,

Ҳайфи домонат, ки аз дастам раҳо хоҳад шудан (12, 171).

Устод Айнӣ ҳангоми таҳрири пайдарпайи матн ба маънои маҷозии воҳидҳои забонӣ ҳарчи бештар диққат дода, аз ҳисоби истифодаи бамавриди таркибҳои фразеологӣ ва санъатҳои гуногуни бадеӣ низ ифоданокӣ, ҷозибанокӣ, боигарии маънавии баён ва рӯҳи халқии қиссаи «Марги судхӯр»-ро дучанд афзун гардондааст. Аз ҷумла, воҳидҳои фразеологии ҳангоми таҳрирҳои минбаъда иловашуда чун **ба замин чашм дӯхтан**, **дар оташи хирсу ҳасад сӯхтан**, **дил пур будан**, **аз даҳон бӯи шир омадан**, **гулӯи касеро равшан кардан**, **лингро аз осмон овардан** ва ғайра баёнро рехта, мучаз намудаанд.

Аксари ташбеҳшавандаҳо воқеӣ, қомил ва ба ҳаёти мардуми тоҷик саҳт марбут буда, бо сифатҳои умдаи худ ташбеҳшавандаҳоро аз ягон ҷиҳат шарҳу эзоҳ медиҳанд. Ташбеҳи зерин ҳарисӣ, чашмгурӯснагӣ ва ҳайвонтабиатии Қоришқамбаю Мирзохӯчаро вобаста ба якдигар тасвир намуда, манзараи хандаовар ва нафратовареро пеши назари хонанда ҷилва медиҳад: «Дар ин вақт (вақти хӯрокхӯрӣ –К.А.) ин ду дӯст ба ду барзагови ҳамюғ ва ҳамкор монандӣ пайдо кардаанд, ҷунонки барзаговон ба сабаби ҳамкорӣ бо ҳам унс ва

улфат пайдо карда дар як охӯр хӯрок меҳӯранд ва дар вақти кунҷорахӯрӣ ҳарчанд якдигарро шохзанӣ накунанд ҳам, бо сари худ сари ҳарифи худро фишор дода, аз охӯр дуртар карда, худ бисёртар хӯрдан мецоҳанд, инҳо ҳам ба сару гардани худ ба табақ наздиктар рафта, ҳамтабақӣ худро танг карда наволаҳои калонтарро аз онӣ худ кардан мецостанд» (12, 107).

Дар таҳриротӣ минбаъда нависанда бадеиятӣ асарро аз ҳисоби муболиғаҳо низ афзун гардондааст. Дар иловаи поён, аз як тараф, баднафсӣ, ишқампарастӣ ва, аз тарафи дигар, беномусию бефаросатии Қоришишқамба таъкид ёфтааст:

– Хуб, ба ҳисоби аберааш нею барои Худо боз як белча гулканд диҳед, ки меъдаам хунук шуда рафта аз иштиҳо мондаам. Дуо мекунам: Илоҳӣ, тӯи фарзандонатро бинед!

– Хайрият, ки меъдаатон хунук шуда аз иштиҳо монда будаед, вагарна тамоми дунёро нахоида фуру мебурдед, – гуфт аттор бо оҳанги нимшӯхиву нимчиддӣ (12, 20).

Ҳамин тариқ, дар натиҷаи истифодаи бемайлоии гули эҷодиёти халқ, воситаҳои гуногуни тасвири бадеӣ забони қисса мунтазам сайқал ёфта ва пуробурангтар гардида, мазмуну мундариҷаи қисса боз ҳам саҳеҳтар шудааст.

Шояд матнҳои ҷопии «Марги судхӯр» аз ҳама нашрҳои асарҳои дигари устод Айни як андоза беғалаттар бошад. Дар ин қор, пеш аз ҳама, хизмати Абдусалом Дехотиро, ки муҳарририи се ҷопи қиссаро (соли 1948 – Асарҳои мунтахаб, соли 1953 – китоби алоҳида ва соли 1961 – Куллийёт) ба уҳда дошт ва ба ҷопхозиркунандагони матни Куллийёт – К. Айни ва Х. Айниро кадр қардан зарур аст.

Фаъолияти муҳарририи А. Дехотӣ дар матни соли 1953 «Марги судхӯр» намуна аст. Дар матни соли 1953 ҷойи баъзе аъзои ҷумла тағйир дода, бархе аз таркибҳо ба дигаргунии андаке аз қавсайн озод мешаванд, гурӯҳи калимаҳо ба муродифҳояшон иваз мегарданд ва ғайра. Чунин таҷдиди матн бо розигии муаллиф ба вуқӯъ пайваستا, боиси равшании маъно ва мустаҳкамии услуби баён гардидааст.

Вале як қатор тағйироти ҷопи соли 1953 ба матн таъсири манфӣ расонидааст. Бархе аз хатоҳо аз безътиборӣ нисбат ба ҳуруфи арабӣ сар задааст. Масалан, дар арақи 10-и дастхат ба таркиби **ғӯзаҳо шукуфта** дучор мешавем. Вале он дар сах. 125 ҷопи соли 1953 тамоман бемавқеъ дар шакли **ғӯзаҳо ва пахтаҳо**

шукуфта истифода шудааст. Маълум аст, ки дар матн сухан дар бораи пахтаи маҳаллӣ меравад, ки ин маъноро калимаи **ғӯза** пурра ифода менамояд. Агар ба ин маънои луғавии **ғӯзаро** (пӯчоки пахта бо пахтааш, дар ҳолате ки пахтаашро ҳанӯз аз вай чудо карда нагирифта бошанд) илова намоем, дар матн тамоман зарурат надоштани иловаи калимаи **пахта** аён мегардад.

Ҳатто баъзе пораҳои яклухти дастхат, ки ба мундариҷаи минбаъдаи матн таъсири муайян доранд, аз матни соли 1953 афтидаанд. Масалан, порчаи зерини дастхати № 34 ба воқеаҳои ба деҳот сар даровардани Қоришкамба комилан марбут буда, ба хусусиятҳои мазҳакавии чанд лаҳзаи минбаъдаи қисса низ рӯшноӣ меандозад: «**ӯ** (Қоришкамба – К. А.), ки ҳар бомдод ба масҷиди Мағоки Бухоро рафта маснавии Чалолиддини Румиро мешунид ва ҳар гоҳ, ки хирси судхӯриаш боло гирифта шавқӣ ба деҳот рафтан дар дилаш чӯш занад, байти зерини маснавии мазкурро, ки:

Дех марав, дех мардро аҳмак кунад,

Ақлро бенуру беравнақ кунад –

мебошад, зери лаб такрор карда ба худ тасаллӣ меод ва «ман аҳмак нестам, ки ба умеди ғоидаи калон ба деҳот рафта, ҳам чони худро ва ҳам пули худро, ки аз ҷон ҳам ширинтар аст, дар зери хавфи талаф шудан гузорам», мегуфт» (в. 152).

Ихтисори порчаи боло тасодуфан рух надодааст. Шахсони масъули чоп, мумкин, аз хавфи ба мазмуни байт хурдагирӣ кардани сиёсатбозон, аз порчаи боло танҳо ҷумлаи охириро истифода карда, барои барқарор намудани робита дар поёни ҷумла таркиби **худ ба худро** илова намудаанд: «Ман аҳмак нестам, ки бо умеди ғоидаи калон ба деҳот рафта, ҳам чони худро ва ҳам пули худро... дар зери хавфи талаф шудан гузорам» мегуфт **худ ба худ**» (12, 98).

Дар чопи куллийтии қисса (саҳ. 103) матни ихтисоршудаи ғавқ пура барқарор гардида, вале таркиби **худ ба худ** аз ҷумла бардошта нашудааст.

Ҳамин тарик, дар чопи соли 1953 аз дохили матн афтидани калимаҳои паси вай, қи... ва ба калимаҳои замиң, фуромала... иваз гардидани калимаҳои зимн, фуроварда... қимати асарро ҳамчун охирин матни давраи ҳаёти кам кардааст. Нисбат ба матни охирини давраи ҳаёти нависанда матни куллийтии «Марги судхӯр» (1961) пурратар ва мукамалтар мебошад. Масъулони чоп зимни татбиқи матнҳои чопӣ ва дастхати қисса,

чунонки кайд гардид, бисёр ғалатҳои дар матни соли 1953 рухдодаро ислоҳ намудаанд. Масалан, калимаи **равғанхӯрӣ** (д., 141), ки дар матни соли 1953 (с. 92) дар шакли **равғанхарӣ** омадааст, дар матни Куллиёт ислоҳ гардидааст: «Қориисмат баъд аз муомилаи худро ба савдогарони калон сар кардан аз хумори гӯшту **равғанхӯрӣ** баромад» (сах. 97). Инчунин, кимати матни куллиётии қиссаро тавзеҳоти он афзудааст.

Бо вучуди ин, матни Куллиёт ба дараҷаи баланди илмӣ тайёр нагардидааст. Зеро, аввалан, дар он як қатор саҳву хатоҳои матни соли 1953 ислоҳ нашудааст. Масалан, дар варақи 104 дастхат чунин ҷумла ҳаст: «Ин роҳ он қадар бад набуд, ях бастагӣ бошад ҳам, охурчаҳои чархи ароба ҳам дошт, ки дар он чоҳо асп **налағжида** қадам мегузошт». Калимаи **налағжида** дар матни соли 1953 саҳван ба шакли **наранчида** (с. 73) омада, ин носоҳеҳӣ дар матни Куллиёт низ (с. 78) ислоҳ нагардидааст.

Сониян, дар матни Куллиёт як қатор хатоҳои хурду калони техникӣ ба мисли **зиндонхона** (ба ҷойи **зинхона**), **ҳамашро** (ба ҷойи **ҳамаашро**), **гирифта** (ба ҷойи **гирифтам**), **ҷӣ гуна** (ба ҷойи **ҷӣ гуфта**), **тамом кунам** (ба ҷойи **тамом канам**) **ва** (ба ҷойи **ба**) низ сар зада, ҷасеҳии мундариҷаи асарро ҳалалдор кардаанд.

Барои ба вучуд овардани матни илмӣ муайян намудани **сарчашмаи матни асосӣ**, ки дараҷаи саҳеҳии ҳамаи нусхаҳои дигари қисса дар муқоиса ба он санҷида шавад, зарур аст. Чунин нусхаи пурқимати «Марги судхӯр», ки бо дасти устод Айнӣ, бо назардошти тамоми таҳрирҳои минбаъда, китобат шудааст ва охири матни давраиҳаётии қисса низ аз рӯйи он ба табъ расидааст, дастхати № 34 мебошад. Вале дар ин дастхат низ, чи хеле ки дидем, баъзе саҳву хатоҳо роҳ ёфтаанд.

Ҳамин тариқ, ҳангоми ба вучуд овардани матни саҳеҳи «Марги судхӯр» лозим донистем, ки тамоми нусхаҳои дастнавису ҷопии асарро ҷиддан аз назар гузаронида, ба ягон нусха, ҳатто ба сарчашмаи матни асосӣ – дастхати № 34 низ аз бодаш зиёд баҳо надихем.

6. Куллиёти ашъори Айнӣ ва такмили минбаъдаи он

Ба табъ расидани Куллиёти 15-ҷилдаи Садриддин Айнӣ нашрест, ки дар асоси татбиқи матнҳои ҷопӣ ба дастнависҳои муаллиф ба вучуд омада, ҳам ба доираи васеи хонандагон ва ҳам ба мутахассисон имконият медиҳад, ки ба матни як андоза саҳеҳи муҳимтарин қисмати осори бадеӣ, публицистӣ,

адабиётшиносӣ, таърихӣ ва тарҷумавии устод шинос гарданд.

Ҷилди VIII Куллиёт («Ирфон», 1981), ки ашъори устод Айниро фароҳам овардааст, низ дар асоси меҳнати муайяни матншиносӣ фароҳам омадааст. Мураттибони Куллиёти ашъор (Салоҳат Айнӣ, Холида Айнӣ ва Камол Айнӣ) барои ҷамъоварии осори манзуми устод на танҳо маҷмӯаҳои пешина, асарҳои насрӣ ва бойгонии муаллиф, инчунин тазкираҳо ва баёзҳои охириҳои асри XIX ва ибтидои асри XX-ро низ аз назар гузаронидаанд.

Куллиёти ашъор аз ду қисм – шеърҳои то инқилоб, ки аз рӯйи се дафтари муаллиф тайёр карда шудаанд ва шеърҳои пас аз инқилоб, ки дар асоси матнҳои ҷопии нависанда фароҳам омадаанд, иборат мебошад. Агар дар қисми ашъори то инқилоб тартиби жанрҳо ва ҳарфҳои охири мисраъҳо аз рӯйи алифбои арабӣ риоя шуда бошад, қисми ашъори баъд аз инқилоб аз рӯйи тартиби солҳои навишта шуданашон ҷойгир карда шудаанд.

То андозае матни илмӣ-оммавӣ будани Куллиёти ашъори устод Айниро инчунин охирсухан, тавзеҳоти муфасссал ва шарҳи лугот, ки баъди матни асосӣ ҷой дода шудаанд, таъмин намудаанд.

Дар тавзеҳоти Куллиёти ашъори устод Айнӣ сабабҳои пайдоиш, манбаи ҷоп ва таърихи эҷоди ҳар як асари манзум мухтасар баён гардида, моҳияти таърихӣ, урфӣ ва ҷуғрофии мафҳумҳои алоҳида шарҳ дода шудаанд. Масалан, шарҳи зерин, номҳои гуногун, вазъияти навишт ва таърихи ҷопи достони «Одаму об»-ро мухтасар, вале амиқ муайян намудааст: Ҷанги одаму об. Достони Вахш... дар 5 дафтари 12-варақа (дафтари 5-ум иборат аз 6 варақ аст) сабт шудааст, ки ҳамагӣ дорои 107 сах. мебошад. Таърихи итмоми ин дoston 10 апрели соли 1937, ҷойи навишта шуданаш Самарканд буда, бори аввал порчае аз ин дoston – «Достони Вена ва Мирзогул» дар газетаи «Комсомоли Тоҷикистон», соли 1937, 8 май ва пуррааш дар шакли китоби алоҳида дар Нашриёти давлатии Тоҷикистон, шуъбаи адабиёти бадеӣ, Сталинобод – Ленинград, с. 1940 нашр шудааст (17,501).

Моҳияти илмӣ-матншиносии тавзеҳотро дар он овардани як қатор китъаҳои ба шарафи устод гуфташуда ва нусхаҳои таҳриротӣ баъзе порчаҳои шеърҳои ҳуди муаллиф низ муайян мекунад. Масалан, китъаи адиби эронӣ Алӣ Асғари Ҳикмат ва шарҳи сабаби навишта шудани он ба хонанда барои дарки амиқи таърихи пайдоиш ва хусусиятҳои гоҷавию бадеии шеъри

«Барги сабз аз қабилӣ тиккаӣ муҳаббат»-и С. Айни, ки ба Алӣ Асгар бахшидааст, ёрӣ мерасонад. Аммо, ба фикри мо, дар қисмати тавзеҳот овардани як газал ва як муҳаммаси устод, ки бо таҳаллуси «Сифлӣ» навишта шудаанд, ба мақсад мувофиқ нест. Газал ва муҳаммаси мазкур чун матнӣ асосӣ дар қатори дигар газалиёт ва муҳаммасоти шоир меомад, ҳуб мешуд.

Чунин ҳолат ҳангоми интиҳоби матнӣ асосии «Суруди озодӣ» ҳам ба назар мерасад. Маълум аст, ки «Суруди озодӣ» се маротиба аз тарафи муаллиф таҳрир дидааст. Нусхаҳои аввал ва сеюми «Суруди озодӣ» дар тавзеҳот пурра дарҷ гардидааст, нусхаи дувуми он ба сифати матнӣ асосӣ қабул шудааст, зеро, ба гуфти мураттибон, «дар таҳрири дувум муаллиф иттиҳоди ранҷбару деҳқонро, ки асоси Ҳокимияти Советӣ мебошад, дар навбати аввал гузоштааст» (17,493).

Интиқом, интиқом, эй рафиқон!

Эй ҷафодидагон, эй шафиқон!

Баъд аз ин дар ҷаҳон ҳукмрон бод,

Ранҷбар, барзгар бо тифок!

Вале, чунонки Соҳиб Табаров дар «Матнӣ аслии «Суруди озодӣ» кадом аст?» ном мақолааш исбот намудааст, матнӣ асосии шеърӣ мазкур дар нақароти зерин мебошад:

Интиқом, интиқом, эй рафиқон!

Эй ҷафодидагон, эй шафиқон!

Баъд аз ин дар ҷаҳон ҳукмрон бод,

Пролетар, пролетар, пролетар!(107, 3)

Дар ҳақиқат, матнӣ мазкур чун натиҷаи таҳрири соли 1935 муаллиф иродаи охири устод Айниро ифода мекунад ва ба гуфти матншинос С. А. Рейсер «ба сифати матнӣ асосӣ, матне қабул карда мешавад, ки дар он иродаи охирини нависанда тамоман пурра ифода ёфта бошад» (92, 17). Соли 1978 нашриёти «Ирфон» ба муносибати 100-солагии устод «Суруди озодӣ»-ро ба сифати китоби алоҳида ба 15 забони ҷумҳуриҳои бародар нашр намуд, ки матнӣ тоҷикии он хеле мувофиқ дар асоси иродаи охирини нависанда ҷоп гардидааст.

Куллии ашъор ба доираи васеи хонандагон нигаронида шудааст. Бинобар ин табиист, ки мураттибон ҷамъовариҳои пурраи ашъори устодро ба зимма нагирифта, дар маҷмӯа дарҷ кардани як қатор шеърҳои комил ва баъзе порчаҳои шеърӣ муаллифро салоҳ надиданд. Масалан, дар тавзеҳот «Гарчи будам дур аз он моҳрӯй» чунин шарҳ ёфтааст: «Ин мисраъ, ки дар ДА 3, 135 (дафтари 3, сах. 135 – К. А.) омадааст, дар маҷмӯаи ҳозир дарҷ карда нашуд» (17,496). Ё худ шеърӣ «Ба

Пушкин» бо ихтисори 8 мисраъ чоп шудааст ва ғайра.

Маълум аст, ки Куллиёти 15-чилда, аз ҷумла, маҷмӯаи ашъори мазкур дар оянда барои ба вучуд овардани ҷопи илмӣ-интиқодии Куллиёти пурраи устод хизмат хоҳад кард. Бинобар ин, баёни баъзе мулоҳизаҳо дар тақмили минбаъдаи Куллиёти ашъор аз аҳамият ҳолӣ нахоҳад буд.

Тавре ки қайд гардид, яке аз масъалаҳои муҳимми илми матншиносӣ интиҳоби сарчашмаи матни асосӣ мебошад. Ҳ. И. Прохоров дар ду ҷой чоп гардидани шеърҳои Максим Горкийро, ки бо тағйирот дар ду матн вохӯрдаанд, зарур донистааст, зеро ҳар таҳрир сарчашмаи матни асосии алоҳида дорад. Мисли ҳамин, дар Куллиёти ашъори устод Айнӣ ҷой додани порчаҳои шеърӣ «Одина», «Дохунда», «Ғуломон», «Ятим», «Ёддоштҳо» барин асарҳои насри нависанда мувофиқи мақсад аст. Дар ин сурат, минбаъд порчаҳои шеърӣ устодро аз дигар маъхазҳо, аз ҷумла, аз асарҳои таърихӣ ва тарҷумавӣ ӯ низ ҷамъоварӣ намудан лозим мешавад. Масалан, устод Айнӣ дар сарсухани тарҷумаи тоҷикии «Қамар» ном романи Фердинанд Дюшен гуфтааст: «Завқи хонандагони тоҷикро, ки назмо зиёда дӯст медоранд, ба назар гирифта баъзе тасвирҳо бо порчаҳои шеър ва фикраҳои шеърмонанд зинат дода шуд» (21, 305). Чи хеле ки аз «Рӯйхати асарҳои назми Садриддин Айнӣ» (Дар «Роҳи шоирӣ Садриддин Айнӣ» ном асари Ҳомид Ниёзов) низ маълум мешавад, баъзе порчаҳои шеърӣ тарҷумаи тоҷикии романи «Қамар» мисли қитъаи «Лаби лаълаш» ва ғазали «Ба кунҷи кафасе» аз ҳуди мутарҷим мебошанд:

Лаби лаълаш ба ним хандидан,

Анҷуманро тамои гулшан кард.

Ё магар субҳи содиқе бидамид,

Ки ҷаҳонро ба нур равшан кард.

Не, яқин ҷақрае зи оби ҳаёт

Битаровиду рӯҳ ба тан кард (21, 331).

Ё худ сарсухани «Восифӣ ва ҳулосаи «Бадоеъ-ул-вақоеъ» ном асари устод бо рубоии зерин ҷамъбаст шудааст:

Ин боғ зи нахли куҳан ороस्ताам,

В-он нахл ба теги хома пирастаам.

Сайронгаҳе зиёда кардам ба шумо

Ҳарчанд зи умри худ басте костаам (21, 22).

Академик Муҳаммадҷон Шакуров рубоии мазкурро дар назар дошта менависад: «Айнӣ пас аз он ки кори ҳудро дар бораи ёддоштҳои Восифӣ ба охир расонид, рубоие навиштааст,

ки аз «Бадоеъ-ул-вақоеъ» то чӣ андоза мутаассир шудани худро нишон медиҳад» (136, 134). Умуман, чунин порчаҳои шаклану мазмунан мукаммале, ки таълифоти устод Айнӣ будани онҳо аллакай исбот гардида, вале дар Куллиёти ашъори ҳозира дохил нашудаанд, бисёранд.

Ҳангоми ба вучуд овардани Куллиёти пурраи ашъори муаллиф инчунин тамоми дастхатҳо ва вариантҳои чопии таълифоти нависандаро аз назар гузаронидан лозим меояд. Адиб дар нусхаҳои нахустини осори насрии солҳои бистуми худ ғазалро хуб истифода кардааст. Вале минбаъд баъзеи онҳоро, ки ба хусусиятҳои ғоявӣ-бадеӣ ва услуби тасвир пурра мувофиқат накардаанд, аз матн ихтисор намудааст. Масалан, дар 11 боби повести «Саргузашти як тоҷики камбағал» (нашри нопурраи рӯзномавии «Одина») панҷ ғазал истифода шудааст. Вале дар нахустин чопи китобии повест (соли 1927) сетои ин ғазалҳо партофта шуда, онҳо дар Куллиёти ашъор дар қисмати шеърҳо аз повести «Одина» дохил нагардидаанд. Дутои ин ғазалҳо («Дар татаббӯъ ва тазмини Камоли Исфаконӣ» ва «Дар тазмини ғазали Бедил»), мумкин ба сабаби дар дафтари ашъори тоинқилобии устод маҳфуз буданашон, дар қисмати ғазалҳои Куллиёти ашъор (сах. 43 ва 105) бо баъзе тағйирот дучор омаданд. Аммо ғазали зерин дар Куллиёти ашъор дучор наомад:

Эй Худо, ин ишқу ин ҳичрон чаро?

Эй Худо, ин дарди бедармон чаро?

Эй Худо, бо ин ҳама зории ман

Ин гурури нозу ин тугён чаро?

Эй Худо, шодӣ накардиам насиб,

Ин ҳама андӯҳи бепоён чаро?

Эй Худо, чун ёр рӯй аз ман битофт,

Осмонро ин маҳи тобон чаро?

Чун ба бахти ман намехандад ҳабиб,

Эй Худо, ин дидаи гирён чаро?

Ғазали мазкур, ки аз номи Гулбибӣ баён ёфтааст, бо содагӣ, равонӣ ва хусусиятҳои барикқатоварандагии худ оҳанги маҳзунонаю андӯховари матни «Одина»-ро афзуда, ғаму андӯҳ ва изтиробу беқарории ба сабаби ҷудой аз Одина дар ӯ рӯйдодаро дучанд таъмин намудааст. Аз як тараф, таълифоти Айнӣ будани ҳамаи порчаҳои шеърӣ повести «Одина» ва, аз тарафи дигар, ба дӯстдоштатарин вазни устод – рамал эҷод гардидани ғазали мазкур қасро ба хулосае меорад, ки он ба қалами худи муаллиф тааллуқ дошта, ҳангоми навиштани нусхаи аввали повест эҷод гардидааст.

Дар таърихи адабиёти ҷаҳон ба ду ва якчанд забон эҷод кардани адибон ҳодисаи маъмул аст. Вале то ҳол методҳои ба Куллии пурраи адибон ҷой додани асарҳои ба дигар забонҳо навиштаи онҳо аз ҷиҳати назариявӣ пурра асоснок нашудааст. Масалан, ба гуфти матншинос М. П. Алексеев, дар Куллии 28-ҷилдаи И. С. Тургенев дохил намудани асарҳои ба забонҳои франсавӣ, англисӣ, немисӣ ва ғайра эҷодкардаи нависандаро зарур нашуморидаанд. «Бинобар ин, - қайд мекунад М. П. Алексеев, - лозим омад, ки ба эътибори доираи нисбатан хурди хонандагон дар яке аз ҷилдҳои иловагии Куллии пурраи нависанда ҷой додани тамоми асарҳои ба забонҳои хориҷӣ навиштаи Тургенев ба оянда мавқуф гузошта шавад» (28, 12).

Хушбахтона, хонандагони асарҳои ўзбекии устод Айни зиёданд. Бинобар ин, ба фикри мо, минбаъд дар қатори матнҳои тоҷикӣ тамоми матнҳои асарҳои ўзбекӣ, аз ҷумла шеърҳои ўзбекии адибро, ки мувофиқи феҳрист ба 30-35 мерасанд, низ ҷиддан омўхта, ба ҷилдҳои алоҳидаи Куллии оянда дохил кардан ба мақсад мувофиқ аст.

7. Се таҳрири достони «Парии Бахт»

Абулқосим Лоҳутӣ ҳанўз солҳои баъди Ҷанги Бузурги Ватанӣ дар фикри эҷоди асари калонҳаҷм оид ба мардони фотеҳи ҷомеаи шўравӣ меафтад, зеро ғалабаи халқҳои мамлакати шўравӣ бар урдуҳои фашистӣ қудрати ваҳдату дўстии халқҳоро бори дигар нишон дода буд ва ин сабақи таърих боиси болу пари дучанди услуби романтикӣ-рамзии тасвири шоир мегардад:

Сабаб ин шуд, ки соле аз ин пеш,
Гуфтам ин фикри одилона ба хеш...
Паҳлавонҳои кишвари советӣ,
Фотеҳон бар ситам дар ин гетӣ.
Бештар лоиқанд, к-аз онҳо
Халқи олам шавад фасонасаро.
Пас гирифтам қалам, навиштам ин
Достон аз ҳаёту асри навин(65,166).

Лоҳутӣ достони «Парии Бахт»-ро соли 1947 ба анҷом расонда, дастнависи онро охириҳои ноябри ҳамон сол ба муҳокимаи аъзои Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон пешниҳод мекунад. Узви вобастаи АИ Тоҷикистон С.Табаров вазъияти муҳокимаи достонро чунин ёдовар мешавад: «Дар он рӯзҳо устод Лоҳутӣ дар истироҳатгоҳи Шўрои Вазирони

Тоҷикистон истиқомат дошт. Дар муддати якчанд рӯз, одатан дар нимаи дуҷуми он, адибони Тоҷикистон бо сарвари устод Айни ва М.Турсунзода дар хонаи ӯ чамъ омада, бо диққати том «Парии Бахт»-ро гӯш мекарданд» (108,8). Шоир дар яке аз мактубҳояш ба С. Бану вазъияти муҳокимаи «Парии Бахт»-ро чунин шарҳ медиҳад: «Аз муҳтарам Айни гирифта ҳамаи шунавандагон болотарин баҳо ба ин асар додаанд» (68, 152)

Чи хеле ки аз мактуби номбурда бармеояд, шоир дар ҳуди ҳамон шаби баъди муҳокима дастхати дostonро мувофиқи маслиҳатҳои ҳамкорон таҳрир намуда, дарҳол барои чоп ба маҷалла пешниҳод мекунад. Ҳамин тарик, «Парии Бахт» бори аввал дар маҷаллаи «Шарқи сурх» (1947, №12, 1948, №1, №2) ва баъди таҳрири муфассал моҳи июли соли 1948 дар шакли китоби алоҳида бо тиражи 7000 нусха ба таъб мерасад (65).

Мутаассифона, матни китоби дoston 19 март соли 1949 дар тақризи Н.Кладо «Дар асорати парихо» (рӯзномаи «Коммунист Таджикистана») дучори танкиди саҳт гардид. Танкиди «Парии Бахт» махсусан дар Даҳаи адабиёти шӯроии тоҷик дар Маскав (сентябри соли 1949) вақти муҳокимаи асарҳои шоирони Тоҷикистон бераҳмона буд. Аз ҷумла В.М.Инбер «Парии Бахт»-ро дар таърихи адабиёти шӯроии тоҷик асари тасодуфӣ ва ба асосҳои методи реализми сотсиалистӣ бегона мешуморад (47,131).

Чунин муносибати ноодилона ба дoston, ки то аввалҳои солҳои 50-ум давом кард, «Парии Бахт»-ро минбаъд аз назари хонандагон ва аҳли илму адаб як қадар дур намуд. Танҳо аз охириҳои солҳои 50-ум сар карда, Н.Маъсумӣ, С.Табаров, М.Шукуров, А.Сайфуллоев, Х.Отахонова ба мундариҷаи ғоявӣ мувофиқат намудани услуби рамзӣ-тафсилии тасвири онро таъкид намудаанд. Дoston дар солҳои дар қайди ҳаёт будани муаллифи он дигар нашр нашуда, танҳо соли 1961 дар ҷилди III Куллии шоир ба таъб мерасад.

Ҳамин тавр, матни куллии «Парии Бахт» баъди чор соли вофоти Лоҳутӣ ба таъб расидааст. Вале аз ягонагии услуби нигоришот дар таҳририҳои гуногун ва шаҳодати хаттии мураттиби Куллий С.Бану ба чунин ҳулосаи пешакӣ омадан мумкин аст, ки тағйироти матни куллии асар ба қалами ҳуди Лоҳутӣ тааллуқ доштааст: «Чизе ки ба итминони комил метавонед пазиред, – ба банда лутфан маълум намудаанд С.Бану аз 17 апрели соли 1980, – ин аст, ки таҳрири ҳақиқатан калоне, ки дар нусхаи Куллий нисбат ба матни «Парии Бахт» ба вучуд омадааст, тамоман ба ҳуди устод Лоҳутӣ тааллуқ дорад».

Устод Лохутӣ хангоми таҳрири минбаъда аз асар ягон бобро ихтисор ва ба он боберо илова накардааст. Вале инкишофи задухӯрду низоъҳо, рафти воқеаву ҳодисаҳо ва маҳдудии ҳатти сужети дoston шоирро водор намудаанд, ки ба ҷобачогузории воқеаву ҳодисаҳо диққат дода, мундариҷаи нашрҳои минбаъдaro тағйир диҳад.

Тағйироти бандубасти асар бештар дар нашри III мушоҳида мешавад. Масалан, бобҳои IX ва X нашри I, ки воқеаи муборизаи паҳлавонро ба Деви Ситам ва аз ҷоҳ озод намудани Парии Бахтро дар бар мегиранд, дар ҷопи III ба як боб табдил ёфтаанд. Ё худ тағйири бандубасти боби VI нашри I низ маҳз ба нашри куллийетӣ мутааллиқ аст: ин боб хусусияти тарҷумаиҳолӣ дошта, ба зиндагии душвору талхи оилаи шоир дар Эрон, роҳи тайкарда ва орзуҳои ӯ дар хусуси ояндаи кишвари азизаш баҳшида шудааст. Шоир дар охири боби мазкур:

Гӯям акнун чи гуна дар ҷаҳи санг

Парии Бахти халқ буд дилтанг(1, 49),⁶-

гуфта ба тасвири рамзӣ, ки то андозае ба пайдарпайии устухонбандии асар ҳалал мерасонад, гузаштааст. Бинобар ин дар ҷопи куллийетӣ порчаи рамзӣ ба охири боби ҷорум оварда шудааст, ки баъди тасвири вазъияти ногувори ҷӯяндагони бахт дар бораи асирии Парии Бахт ва ба умеди озодӣ ҷашм дар роҳи дидори инсон будани он мазмуну мундариҷаи ғоявии асарро боз ҳам пурқувваттару равшантар намудааст:

Дилам садпора шуд, ман ташнаи дидори инсонам,

Шавам ҷон пеши ӯ, аз ӯ ҷудо ман ҷисми бечонам.

Манам озодию бе ӯ асири банду занҷирам,

Манам шодию дур аз ӯ Ситам кардаст нолонам...(III, 192)

Ғайр аз ин, шоир ба ин восита гӯё ҷойи ҳолигии асарро пур кардааст. Зеро вақте ки рӯз мешавад, ҷӯяндагони Бахт барои эҳтиёткорӣ:

Шаби дигар, ки мерасад, аз нав

Пеши ҷашма мекунем алав(III, 192)

гӯён дар байни халқ пинҳон мешаванд, ки ин лаҳза барои баёни вазъи Парии Бахт фурсати муносибест.

Боби V ҷопи I низ, ки ба вохӯрӣ, шиносӣ ва баёни саргузашти муфассали Сергей, Шогадо, Эсхел, Ладо, Латуге, Собит ва Тӯхтасун баҳшида шудааст, дар нашрҳои минбаъда ба

⁶ Матни маҷалла бо рақами I, матни соли 1948 бо II ва матни Куллийет бо III ишора мешавад.

ду боб чудо карда мешавад. Аввалан, ин таҳрири навбатӣ пурборӣ ва якнавохтии баёнро барҳам дода воқеият ва табиати ҳодисаҳои тасвиршавандаро як андоза таъмин намудааст. Ғайр аз ин, минбаъд баъди саргузашти Шогадо ва Эсхел не (чи хеле ки дар нашри I ҳаст), балки дар чойи шашум, дар байни нақли Тӯхтасуну Сергей омадани ҳикояи Ладо ба пайдарпайӣ ва торафт моҳияти иҷтимоӣ пайдо кардани нақлҳои ҷӯяндагони Бахт мусоидат мекунад. Вале на ҳама тағйироти устухонбандӣ боиси такмили минбаъдаи бандубасти асар гардидааст. Бинобар ин, баъзан аз сари нав ҷобачогузори матни аввал барқарор карда мешавад. Аз ин ҷиҳат, ҳангоми таҳрири охир (чи хеле ки дар нашри I буд) ба ду бобӣ (бобҳои I- II ва VII-VIII) тақсим намудани бобҳои I ва VI матни II ҷолиби диққат аст.

Нашр	I	II	III
Боб	X	VIII	IX
Ҳачм	1682	2090	1790
Илова		370м.	130м.
Ихтисор		142м.	430м.

Чи хеле ки аз ин ҷадвал бармеояд, дар матни II илова ва дар матни III ихтисорот мавқеи калон дорад. Як қатор иловаҳои матни II, ҷунонки баъдтар мушоҳида мекунем, боиси боз ҳам такмил ёфтани мундариҷаи ғоявӣ ва образҳои асар гардидаанд. Дар баробари ин, иловаҳо лаҳзаҳои алоҳидаи асарро беандоза тафсил дода ё ба такрор ёфтан ва ё ба пурбор гардидани мазмунӣ нашрҳои минбаъда сабаб шудаанд. Ихтисори байтҳо ва порчаҳои яклухти ҷопи III асарро аз такрори нолозим озод намуда, барои ифодаи мучазу рехтаи фикр ёрӣ расондаанд. Масалан, дар матни II, вақте ки бахтҷӯён бо роҳбарӣ ва роҳбаладии Сергей ба назди Ҳақими Бахтшинос меоянд, Ладо:

Ҳар як аз мо зи кишваре дигар

Солҳо пеш аз ин намуда сафар (70)-

гӯён дар ҳаҷми 20 мисраъ воқеаҳои аз сар гузаронидаашонро мухтасар баён мекунад, ки дар натиҷа ин порча қувваи муассирии суҷетро як андоза суст намудааст. Бинобар ин, шоир дар таҳрири нав 20 мисраи номбурдаро ба ду мисраъ иваз намудаасту бас:

Вале аз саргузашти он ёрон,

Бишуд огоҳ марди толеъдон (III, 202).

Дар матни II тафсили аз ҳад зиёди саргузашти баъзе бахтҷӯён хонандаро ба олами афсона бурда, воқеият ва табиияти мавзӯ ва мундариҷаро як андоза ҳалалдор кардааст. Масалан, Тӯхтасун аҳволи бади худ ва халқи худро ба воситаи фоҷиаи ба сари духтараш омада дар ҳаҷми 108 мисраъ баён мекунад, ки ин услубан ҳикоя шуда, нишонрас набаромадааст.

Дар матни II ба амал омадани орзуи деринаи бахтҷӯён ба тасвир гирифта шудааст, ки дар он ҳатто мисраъҳо ва фикраҳои алоҳида айнан такрор ёфтаанд. Чунончи, байти:

Шояд аз шохи умр гул чинам,

Рӯи фарзанди хешро бином,-

дар саҳифаҳои 40 ва 89 аз номи Эҳсел қариб бетағйир такрор ёфтааст. Ғайр аз ин, дар бобҳои охири матни II чун дар байти:

Шодии халқҳо зи ҳад бигузашт,

Пур шуд аз бонги «Зинда бод» он дашт(92)

оҳангҳои соф публицистӣ, ки муносибати шоирро ба дӯстӣ ва муборизаи бахтҷӯён бар зидди Деви Ситам баён менамоянд, ҳам ба назар мерасанд. Бинобар ин, ихтисори бобҳои охири матни III, ки 72 байтро ташкил медиҳад, ба коствагиҳои зикршуда хотима дода, бо ҳамин қувваи таъсири сюжет ва бадеияти асарро боз ҳам афзудаанд.

Тағйироти минбаъдаи образҳои «Парии Бахт» низ қобили таваҷҷуҳ аст. Маълум, ки дар маркази ғоявӣ-бадеии дoston дӯстӣ, муттафиқӣ ба муборизаи мазлумон барои бахту саодат меистад. Образҳои Ҳакими Бахтшинос (В.И.Ленин), Парии Бахт, Сергей (рус), Шогадо (тоҷик), Собит (туркман), Эҳсел (намояндаи халқҳои соҳили Волга), Латуге (намояндаи халқҳои Шимоли Дур), Ладо (гурҷӣ), Тӯхтасун (ӯзбек) ва Дев (душмани халқи меҳнаткаш), ки дар давраи муайяни таърихӣ амалиёт мегузаронанд, ба услуби баёни шоир ва рӯи халқию воқеии дoston комилан мувофиқ омада, боиси ифодаи равшану возеҳи мундариҷаи ғоявӣ гардидаанд.

Дар матнҳои I ва II асар образи Ҳомии Бахт (Сталин) мавқеи муайян дорад. Дар матни III ин образ аз ҷиҳати вазифаи бадеӣ ва моҳияти ғоявӣ ба образи Сергей як шуда, онро пурқувваттару мукамалтар намудааст. Дар мисоли зерини нашри III на Ҳомӣ, балки Сергей ба ҷӯяндагони Бахт дастурҳо медиҳад:

Дӯстон, гуфтугӯ шурӯъ кунем,

Шояд осон шавад азоби азим.

Ҳар яке аз шумо бигӯяд кист,

Аз кучоясту орзуяш чист.

То равад аз дил ар шакле бошад,
Балки роҳи ҳама яке бошад. (186)

Сергей дар матни III чун типӣ барҷастаи коргаре ба назар мерасад, ки хангоми вохӯрӣ ва суҳбат шахсияти роҳбар ва гоҳҳои ўро бо тамоми ҳастӣ ҳис карда, роҳи Лениро роҳи ягонаи ба мақсад мувофиқ донистааст. Суханони сода, самимӣ ва пур аз меҳру муҳаббати Сергей дар бораи Ҳакими Бахтшинос, ҳислату характер ва услуби қору зиндагии ў ба ҷӯяндагони Бахт умеди зиндагии нек бахшида, онҳоро ба мубориза ба муқобили Деви Ситам муттаҳид менамояд:

Ёфтам роҳ пеши як одам,
Ваҳ, чи сон одам! Олими олам...
Сухани ў ба дил асарбахш аст,
Соҷи парчамаш зафарбахш аст...
Чун уқоби ғаюри кӯҳсорист.
Аз тазалзул иродааш орист...
Даҳр нозода ҳамсари ў кас,
Дев танҳо аз ў ба ваҳшату бас,
Ҳикмати ўст охири уммед,
Пеши ў меравем, бархезед! (198-199)

Дар матни III нутқи як қатор персонажҳои дигар низ баъзан ба Сергей нисбат дода шудааст. Дар матнҳои I ва II баъзан ба дидори Ҳакими Бахтшинос мушарраф гардидани бахтҷӯён дида мешавад. Аввал Ладо «Эй ки панди ту аст бандкушо, Банди мо бин, даҳон ба панд кушо» (II, 70) гӯён ба Бахтшинос мурочиат карда, дар ҳаҷми 8 байт аз ў макони Бахтро пурсон мешавад. Дар матни III мурочиати аввалин ба зиммаи Сергей гузошта шудааст, ки он ҳам хеле кӯтоҳ ва рехта буда, мавқеи образи ўро чун раҳнамои бахтҷӯён ва шиноси деринаи Бахтшинос баландтар мебардорад:

Рӯ ба ў кард паҳлавон Сергей,
Бо дили пур зи меҳр гуфт бо вай.
Эй ки панди ту аст бандкушо,
Банди мо бин, даҳон ба панд кушо!
Ту, ки ҳар сир ба дидаат пайдост,
Ёдамон деҳ, ки ҷойи Бахт кучост (202-203).

Хулоса, тағйироти образи Сергей симои ўро чун тарғиботчии роҳи Бахт боз ҳам равшантар намуда, бо ҳамин мавқеи ғоявӣ ва хусусиятҳои ахлоқии онро барҷастатар гардондааст.

Образи марказии достон - Ҳакими Бахтшинос бошад, ба тағйироти кам дучор гардидааст. Бо вучуди ин, шоир хангоми

тахрири матни II ба суҳбати Ҳакими Бахтшинос бо бахтҷӯён, ки муҳимтарин лаҳзаи асар ба шумор меравад, якчанд мисраъ илова кардааст:

Дар ҷаҳон рӯҳи Деви Зулм якест,
Ҳайкалаш мағрибӣ в-ар маккист.
Дар бари хирси ӯ бувад яксон
Сайдаш аҳли кучост, аз ҷӣ забон.
Одамон ҳам агар орзу доранд
Гардани Девро ба банд оранд.
Бояд аз ҷангҳои лафзу начот,
Урфу одоту дин шаванд озод.
Ҳамаи зӯру илму азму улум
Сарф созанд ба зидди ҳасми умум...(III, 205)

Порчаи мазкур чун яке аз рукнҳои асосии дастурҳои Ҳакими Бахтшинос ба бахтҷӯён заковат, истеъдоди баланди фитрӣ ва диди амиқи сиёсии дохиро пурратар ошкор сохтааст. Ин илова алоқаи мантиқии қисматҳои асарро низ мустаҳкамтар намуда, имконият додаст, ки хонанда ба воситаи муносибати Мирвалӣ ва Шогадо гоյи дӯстии халқҳо ва талоши онҳоро бар зидди ҳасми умум возеҳтар дарк намояд. Ҳангоми озод кардани Парии Бахт дар гӯши Шогадо овозе меояд, ки:

Парӣ чун раҳо шавад, нагузор
Кофирон з-ӯ шаванд бархурдор.
Кӯшише кун, к-азони мо бишавад,
Ин асал дар даҳони мо биравад.
Панди ҳамкеши хешро бишнав,
Ту бар бегонагон рафиқ нашав (III, 210).

Вале Шогадо панди Ҳакими Бахтшиносро ба ёд оварда, Мирвалии гаддорро ба ҳок яксон мекунад. Ин аст, ки образи Ҳакими Бахтшинос баъди таҳрири боло рӯҳи амиқи иҷтимоӣ ва кувваи баланди маърифатпарварӣ касб карда, симои роҳбарро пурратар инъикос намудааст.

Дар таҳрири матни II дар баробари тасвири образҳои Давлат (падари Шогадо), Деви Ситам ва Миралӣ як қатор образҳои дигари мусбату манфӣ низ тағйиру такмил дидаанд. Аз ин ҷиҳат, таҳрири лаҳзаи эътирози Шогадо ба «маслиҳати» Мирвалӣ, ки ўро аз ҷустуҷӯи Бахт боздоштани шуда, барои ба қазову қадар тан додану ба насиби худ розӣ шудан даъват мекунад, ҷолиби диққат аст. Образи Шогадо маҳз баъди таҳрир чун ҷавони боазму субот, соҳиби иродаи матин ва ба зулму ситам дигар муросо намекардагӣ барҷаста ба назар мерасад.

Матни I:

Монданам нест чуз ҳаёте паст,
Лек дар рафтнам умед ҳаст (1947, № 12, 13).

Матни II:

Эй мусофир, бас аст ин суханон,
Ту матарсон маро зи додани чон.
Шубҳае нест бойи беномус
Оқибат мекунад маро маҳбус.
Беҳтар аст, ин ки аз пайи шодӣ
Чон диҳад дар фазои озодӣ.
То ки дар ҳабси ҳокимони шарир,
Пӯсад одам ба гарданаш занҷир (19-20).

Дар матни I на ҷӯшу хурӯши ҷавонӣ, балки як навъ тамкин ва дурандешии пирона ҳис мешавад. Беҳуда нест, ки ин байт дар нашрҳои минбаъда аз номи падари Шогато оварда шудааст. Давлат «монданат нест чуз ҳаёте паст, лек дар рафтнанат умед ҳаст» гӯён бо як хирадмандӣ ва заковат азми писарашро тасдиқ мекунад. Байти мазкур ва ду мисраи иловашудае, ки баҳри таскини маҳбубаи дар фироқи ёр нолони Шогато гуфта шудааст, бо моҳияти пандуахлоқии худ ба синну соли Давлат мувофиқ афтода, симои ўро ҳамчун пири хирад ва шахси рӯзгордида возеҳтар ҷилва медиҳад:

Надеҳ умеди васлро аз даст,
Агар умед ҳаст, нусрат ҳаст (II, 25).

Хусусиятҳои гоҷавию бадеӣ ва услубии «Парии Бахт» аз ҳисоби таҳрири минбаъдаи қаҳрамони лирикӣ низ такмил ёфтааст. Амалиёти қаҳрамони лирикӣ агар дар матнҳои I ва II дар давоми хатти сужети асар ба вукӯъ пайвандад, дар наشري III аз худи «Пешгуфтори якум» дар ҳаҷми 40 байт оғоз меёбад. Қаҳрамони лирикӣ дар порчаи иловагардида ба тору пуди мардуми меҳнатӣ, аз ҷумла халқи Эрон, чун гӯшту нохун пайваست гардидааст. Мурод аз навиштани «Парии Бахт» низ мувофиқи шавку завқи мардуми меҳнатӣ ба ў пешкаш намудани корномаи мардони кор аст:

Солҳо рафт бар сарам бисёр,
То ба мулки совет кушодам бор.
Дидам: ин ҷо ягона иқлимest,
Ки дар он деви зулм ҳоким нест
Дидам он қувваро, ки бо умед
Халқи ман дар ҳаёли худ медид...
Пас гирифтам қалам, навиштам ин
Достон аз ҳаёту асри навин (166).

Лохутӣ ҳанӯз дар Даҳаи адабиёти шӯрои тоҷик дар Маскав ба танқидчиёни «Парии Бахт», ки камбудии асосӣ ва сабаби бемуваффақиятии асарро дар шакли афсонавии баён ва услуби рамзӣ-тамсилии он медиданд, чунин ҷавоб дода буд: «Ман ин дostonро дар шакли афсонаи халқӣ навиштам, зеро медонам, халқ чунин тарзи баёнро ва чунин қаҳрамонро дӯст медорад. Вале дар дostonи ман реализм ҳаст, зеро қаҳрамони он халқ аст ва ин қувваи реалист» (47, 130). Асоси реалистии дoston ва ба завқи эстетикӣ халқ мувофиқ будани он дар иловаи «Пешгуфтори якум»-и матни III тавассути қаҳрамони лирикӣ муфасссал баён гардидааст.

Моҳияти таҳриротӣ минбаъдаи дostonро на танҳо илова ва ихтисороти зиёд, инчунин радду бадали калима, таркиб, ибора ва мисраъҳои алоҳида низ муайян мекунам. Таҳриротӣ мазкур асосан ба забон, услуб ва санъатҳои бадеии асар оид буда, боиси ифодаи амиқтари мазмунӣ эстетикӣ андешапарварӣ дар нашрҳои минбаъда гардидаанд. Дар матни I вақте ки деҳқонон аз нияти нопоки Дев огоҳ шуда Сунбулро ба паноҳи дӯстдораш – Шогадо меоранд, ӯ чунин миннатдорӣ мекунад:

Барои он ки ҳимоят намудаед зи Сунбул

Ба ҷони ӯ, ки ман аз ҷону дил сипосгузорам (1, 11).

Байти мазкур, ки дар он ба сабаби норасоии услубӣ грамматикӣ ҳолати рӯҳии Шогадо ва муносибати самимонааш бо деҳқонон як андоза торик мондааст, дар матни II муносиб ислоҳ гардидааст:

Барои ёриатон, дӯстон, ба Сунбули бекас

Ба ҷони ӯ қасам, аз ҷону дил сипосгузорам (16).

Дар ҳақиқат, аз ихтисори ҷонишини шахсии **ман** ва иловаи калимаҳои **дӯстон**, **бекас** ва **қасам** байт сода, самимӣ ва дилкаш баромада, қадриносии ва муҳаббати бегаши Шогадо амиқтар ифода ёфтааст.

Баъзан таҳрири дуюмбора низ шоирро қонеъ карда наметавонад. Аз ин ҷихат, муқоисаи таҳрирҳои зерин, ки ба тавсифи ҳусни Сунбул бахшида шудаанд, низ ҷолиби диққат аст.

Матни I:

Чашм гӯянда, гесӯяш нилӣ

Рух ҷу мангушаи рафоилӣ (1947, № 12, 10).

Матни II:

Чашм гӯянда, мӯй нилиранг

Рӯй монанди сурати Аржанг (14).

Дар матни I, аз як тараф, ба ранги нил монанд кардани гесӯи Сунбул номуносиб афтода бошад, аз тарафи дигар, нисбати тасвирҳои аврупоӣ гирифтани сурати духтари тоҷик ба хусусиятҳои миллӣ ва анъанавии тасвир ҳалал расондааст. Ва ин костагӣ маҳз дар матни III пурра бартараф гардидааст:

Чашм гӯянда, мӯй мушкниранг

Рӯй монанди сурати Аржанг (173).

Дар достон баъзе калимаву ибораҳое, ки вазифаи услубӣ ва бадеияшон ниҳоят маҳдуд буда, гӯё танҳо ба хоҳири вазну қофия истифода шудаанд, низ таҳриру ислоҳ шудаанд. Бартарии сифатии матни III-ро инчунин бартараф кардани як қатор нуқсонҳои техникӣ таъмин намудааст. Дар матни II калима ва таркибҳои хато ҷопшуда шакли дурусти ҳудро гирифтаанд, инчунин мисраъҳои алоҳидаи пештар аз матн афтида аз нав барқарор гардидаанд:

Манам озодию бе ӯ асири банду занҷирам,

Манам шодию дур аз ӯ Ситам кардаст нолонам (I, 40)

Мисраи аввали байти боло, ки дар матни II (с. 67) саҳван афтидааст, дар матни III (с. 192) аз нав ҷояшро гирифтааст. Мутаассифона, на ҳама костагиҳои техникӣ дар матни III ислоҳ гардидаанд (барои равшантар гардондани муҳокима мисраъҳоро мувофиқи тартибашон бо рақамҳо ишора мекунем):

1. Дил кунад ёд Ҳавзи майдонро
2. Қаҳрамон Маҳрами суҳандонро...
7. Дил кунад ёд ранҷбарҳоро
8. Дар пайи Баҳт дарбадарҳоро (1948, № 2, 58).

Дар матни II муносибати саҳлангоронаи нусхабардор ё ҳуруфчин ба таркиби **дил кунад ёд**, ки дар аввали ҳар байт такрор шудааст, боиси афтидани мисраи I ва дубора ҷоп гардидани мисраи 7 гардидааст.

7. **Дил кунад ёд ранҷбарҳоро**
2. Қаҳрамон Маҳрами суҳандонро...
7. **Дил кунад ёд ранҷбарҳоро**
8. Дар пайи баҳт дар ба дарҳоро (77).

Ҳангоми таҳрири матни II муаллиф (ва шояд ба ҷоп ҳозиркунандагони Куллийёт) костагии байти авваларо ҳис карда, ҳар мисраи онро ба ҷуфтҳои мувофиқашон якҷоя мекунад, ки ин боиси такроран омадани як байт мегардад:

8. Дар пайи Баҳт дарбадарҳоро
7. Дил кунад ёд ранҷбарҳоро
8. Дар пайи Баҳт дарбадарҳоро

1. Дил кунад ёд Ҳавзи майдонро
2. Қаҳрамон, Маҳрами суҳандонро...
7. Дил кунад ёд ранҷбарҳоро (207).

Зиёда аз ин, дар ҷопи куллияти «Парии Бахт» баъзан ноқисии вазни мисраъҳо мушоҳида мешавад. Ҷунончи, дар охири мисраи якуми байти зерин як ҳиҷоӣ кӯтоҳ намерасад:

Дид он лаҳза бо сурури **том**

Ҳар яке хешро расида ба ком (212).

Дар матни II мисраи якуми варианти дигари ин байт бо калимаи **тамом** ба охир мерасад. Аз ин рӯ, тахмин кардан мумкин аст, ки калимаи охири нахустмисраи байти мазкур **тамом** буда, ҳангоми ҷопи мошинка ё ҳуруфчинӣ шакли кӯтоҳи он – **том** пайдо гардидааст. Барқарор кардани он костагии вазиро барҳам дода, оҳангнокии матро таъмин менамояд: Дид он лаҳза бо сурури **тамом**...

Ҳамин тариқ, аз се таҳрири матни ҷопии «Парии Бахт» тақомули тафаккури бадеӣ, ҷустуҷӯҳои гоҷавӣ-эстетикӣ ва ҳамоовозии гарму ҷӯшони шоир ба воқеаҳои муҳимтарини давр барҷаста ошкор мегардад ва ин ба муҳаққиқон имкон медиҳад, ки мавқеи дostonро дар эҷодиёти Лоҳутӣ ва умуман дар адабиёти даври нави тоҷик дурусттар муайян намоянд.

8. Аз таърихи эҷоди дostonи «Ҳасани аробакаш»

Дар муайян кардани ташаккули маҳорат ва мавқеи нависандагон дар таърихи адабиёт тадқиқи нусхаҳои гуногуни асарҳои онҳо аҳамияти калон дорад. Ин кор ба муҳаққиқ имкон медиҳад, ки таҳаввули услуби бадеӣ ва инкишофи ҷараёни эҷодии ҳар як нависандаро басо амиқу дақиқ ба мушоҳида гирад.

Яке аз дostonҳои барҷастаи адабиёти давраи нави тоҷик «Ҳасани аробакаш»-и устод Турсунзода дар ин масъала маводи фаровон медиҳад. Муаллиф дар таҳрирҳои минбаъда, ба ғайр аз гуногунхониҳои ҷузъӣ, боз ба матн 46 банди ҷаҳормисрағӣ илова кардааст, ки ин тағйирот мазмуну мавзӯ, гоҷаву услуб ва бадеияти дostonро мукаммалу ҷолибтар намудааст.

Дostonи «Ҳасани аробакаш» бори аввал дар маҷаллаи «Шарқи сурх» (ҳоло «Садони Шарк») соли 1953, № 12, соли 1954, № 1-7 ва ҳудди соли 1954 ҳамчун китоби алоҳида нашр шудааст.

Ин дoston соли 1955 дар Асарҳои мунтахаби шоир ҷой дода шуда, соли 1961 дар маҷмуаи «Садони Осиё» ва дар ҷилди якуми Асарҳои мунтахаб, соли 1962 дар ҷилди дувуми Асарҳои

мунтахаб ва соли 1971 дар чилди дувуми Куллийети шашчилдаи шоир чоп шудааст. Ба ҳамин тарик, ин асар дар замони зиндагии муаллиф ҳафт маротиба ба забони тоҷикӣ ба таърифи расида, таҳрир ёфтааст.

Таҳрири ҷиддии матни тоҷикии достон ба наشري соли 1961 рост меояд. Вале, чи хел ки устод Х. Муҳибов қайд менамояд, ин тағйирот як сол пеш дар наشري русии достон ба вуқӯъ пайваستا будааст: «Соли 1960 М. Турсунзода барои достони «Ҳасани аробакаш» ва маҷмӯаи шеърҳои «Садои Осиё» сазовори Мукофоти Ленинӣ гардид. Ба ин муносибат, соли 1960 маҷмӯаи шеърҳо ва достонҳои шоир бо унвони «Голос Азии». «Ҳасан-арбакеш» нашр мешавад. Муқоиса нишон дод, ки муаллиф ҳангоми ҳамин наشري русии достон онро ба таври ҷиддӣ аз нав таҳрир кардааст» (81, 57).

Аз тарафи адибон таҳрир кардани асарҳояшон ба сабабҳои гуногун ба вуқӯъ мепайвандад. Баъзан, нависандагон, чунонки аз тағйироти матнҳои қиссаи «Марги судхӯр»-и устод Айнӣ бармеояд, худ дар нусхаи ҷопии асарҳояшон қостагӣ ё норасоӣ эҳсос карда, ҳангоми ҷопи навбатӣ матнро тағйиру тақмил медиҳанд. Гоҳо адибон, чи хеле ки аз тағйироти матнҳои ҷопии достони «Парии Бахт»-и устод Лохутӣ мушоҳида мешавад, бо мулоҳизаҳои тағйири вазъи сиёсии давр ба таҳрири матнҳои асарҳояшон мепардозанд. Ва, аксаран, мулоҳизаҳои нақди адабӣ адибонро ба тағйиру тақмили матни асарҳояшон водор мекунад.

Баъди ҷопи нахустини достони «Ҳасани аробакаш» мунаққидони зиёде, аз қабилӣ Ю.Бобоев, Н. Маъсумӣ, А. Сафронов, С. Табаров, Р. Тошматов оид ба мундариҷа ва услуби асар суҳан карда, онро чун асари марҳалавии адабиёти нави тоҷик қаламдод карданд. Дар баробари ин нақди адабӣ баъзе норасоӣҳои лафзӣ ва маънавии достони «Ҳасани аробакаш»-ро низ ошкор намуд.

М.Турсунзода ба нақди адабӣ муносибати хайрхоҳона дошт ва дуруст ба роҳ мондани онро гавари рушди адабиёти бадеӣ медонист. Аз ин рӯ, нақди «Ҳасани аробакаш» муаллифро водор мекунад, ки матни достонро дигарбора аз назари таҳрир гузаронад. «Ҳарчанд ки худ М.Турсунзода, – қайд кардааст Х.Муҳибов, – дар ин ҳусус, яъне ба инобат гирифтани фикру мулоҳизаҳои танқидии С.Табаров ишорае накардааст, вале аз таҳриру иловаҳои достони «Ҳасани аробакаш» равшан мешавад, ки шоир он фикру мулоҳизаҳои танқидиро бодикқат

омӯхта, барои ислоҳи як қисми муҳими он кӯшиш карда будааст» (81, 60).

Ҳангоми муқоиса маълум гардид, ки тағйироту иловаҳои нашри соли 1961, пеш аз ҳама, барои боз ҳам пурратар ифода гардидани мазмун ва барҷастатар баромадани образҳо ба ҷо оварда шудааст. Қисми зиёди таҳриротӣ нашри соли 1961 ба образи Ҳасан дахл дорад. Ҳасанро шоир дар матни аввал ҷавони босалобат ва мағрур тасвир мекунад. Чунин ҳислати ӯро чи аз намуди зоҳириаш ва чи дар амалиёташ мушоҳида кардан мумкин аст. Дар нашри якуми дoston симои Ҳасан ин тавр офарида шудааст:

Мӯйлаб тоб дода то паси гӯш,
Даст дар остин ниҳон мегашт.
Бо сари синаи бараҳнаи худ
Мисли олуфтаи замон мегашт (363).⁷

Мисраъҳои болоӣ ба виқори мағрурии Ҳасан далолат кунанд ҳам, ҳислати фардии вайро пурра кушода наметавонистанд. Бинобар ин, банди боло дар нашри соли 1961 ба тариқи зер тағйир ёфтааст:

Ба сараш монда лабшикан тоқӣ,
Ҳасани мо гамаи зиёд надошт.
Набароварда мӯйи лаб, худро
Дар сафи мардҳо ҳамепиндошт (173).

Дар мисраъҳои таҳрирофта киёфаи Ҳасан ба дунёи ботинӣ ва фикру ҳиссиёти ӯ дар вобастагии қавӣ тасвир ёфтааст ва ҳанӯз аз мутолиаи банди мазкур мағрури касбу кори худ будану пешрафти ҷамъияти навро ба инобат нагирифтани қаҳрамони асарро ба осонӣ дарк мекунад. Ҳатто на ҳамчун одами калонсол (чунонки дар нашри 1954 дида мешавад – «Мӯйлаб тоб дода то паси гӯш»), балки чун ҷавони ҳанӯз «мӯйи лаб набароварда» тасвир ёфтани Ҳасан барои боз ҳам табиитар баромадани симои ӯ кӯмак мерасонад, зеро ҳислатҳои якравӣ ва бепарвоию безъиной зиёдтар ба ҷавонони гармию сардии ҳаётро наҷашида ҳос аст.

Мирзо Турсунзода ҳангоми таҳрири дубора ба тасвири олами ботинӣ ва ташаккули тадриҷии ҳислати Ҳасан диққати ҷиддӣ дода, бо илова кардани лаҳзаҳои ҷудогона ҳислатҳои асосии ӯро мукамал кардааст. Ҳасани кухнапараст ва ба зухуроти муносибатҳои ҳаёти нав бепарворо насихати

⁷ Мисолҳои таҳрири аввал аз Асарҳои мунтахаб (Сталинобод, 1955) ва таҳрири дувум аз Осори мунтахаб (Душанбе, 1981) оварда мешаванд.

кинояомези Иван Кузмич, ки дар ҳар ду нашр ҳам дида мешавад, бори аввал барои ба таври ҷиддӣ фикр кардан водор менамояд:

Додарам, давраи ароба гузашт,
Қадами сангпушт лозим нест,
Ҷуз машина, азизи ман, худ гӯй,
Коросонкунанда дигар чист? (383; 196)

Шоир дар наشري соли 1961 ба ин лаҳзаи хеле муҳимми дoston ҳашт мисраъ илова карда, вазъияти рӯҳии қаҳрамони худро баъди суҳанони Иван Кузмич нишон додааст:

Ба Ҳасан ин ҷавоб сангин буд,
Шуд ба болои сӯхта намакоб!
Ба қафо гашт сархаму музтар,
Ғами онро набуд ҳадду ҳисоб.

Рафт, дар кунчи чойхона нишаст,
Ба замин хат кашид бо ҷубе,
Ҳамдаме ку, ки дарди дил гӯяд,
Ку ягон маслиҳатгари хубе? (196-197)

Дар ҳақиқат, танҳоғардӣ ва канораҷӯӣ аз меҳнати дастҷамъӣ дар ҳар сари қадам ба Ҳасан барин куҳнапарастон нокомӣ ва душворихо ба бор меовард ва онҳоро водор месохт, ки дар хусуси аз ин ҳолати ногувор халос шудан чораҳо андешанд. Шоир ба воситаи бандҳои боло вазъияти ногувори қаҳрамонро нишон додаст.

Шоир ба воситаи як қатор иловаҳои наشري соли 1961 басо мураккабу печдарпеч будани ҳислату табиати Ҳасанро таъкид кардааст. Ё батаъкид нишон медиҳад, ки худро ба муносибатҳои нав мутобиқ намудани қаҳрамони асосӣ ба асонӣ ба вуқӯъ наомадааст. Муаллиф ба чойи се банди мураббаи наشري соли 1954, ки дар онҳо баъди нокомии аввалин дар назди Садаф ва ишқи ӯ худро очиз шумурдани Ҳасан таъкид меёбад, бандҳоеро илова кардааст, ки тавассути онҳо якравӣ, ҳавобаландию мағрурии Ҳасан мучассамтар ба назар мерасанд. Шоир чунин сатрҳои наشري соли 1954-ро:

Балки ӯ хонда осмон шудааст,
Мани нохондaro чӣ кор кунад?
Балки ӯ аз аробакаш мардум
Шарм дорад, ҳамеша ор кунад? (384) –

дар наشري соли 1961 ин зайл тағйир додааст:
Аз Садаф шиква кард гарчи Ҳасан,
Беҳабар буд аз гуноҳи худ,

Ба садаф охир ӯ ягон боре

Мисли ошиқ забони хуш накушуд (198).

М.Турсунзода ҳангоми таҳрир банди мазкури нашри соли 1954-ро, ки дар он маҳбубаашро аз худ боло гузоштани Ҳасан баён ёфтааст, ба банди аз ҷиҳати мазмун тамоман дигар иваз мекунад ва дар он бо мисраъҳои нав ба қадри ишқи Садаф нарасидани қаҳрамони асарро таъкид мекунад. Дар ҳақиқат, бо нишон додани муносибати дағалонаи Ҳасан нисбат ба Садаф, ки ягона каси ба дил қаринаш ҳисоб меёфт, нафақат ҳавобаландӣ, инчунин ақидаи кухнапарастонаи ӯ нисбат ба занон низ таъкид меёбад ва ба ин восита симои Ҳасан боз ҳам пурратар мегардад.

Зиддияти дoston дар қисми сеюм тезутунд шуда, дар он, дар айни ҳол, баъзе норасоҳои лафзӣ маънавӣ, аз ҷумла, ифодаи як андоза хираи муборизаҳои қувваҳои муҳолиф мушоҳида мешуд, ки ин ҳолат аз назари танқиди адабӣ низ дур намонда буд: «Як қатор эпизодҳои дostonи «Ҳасани аробакаш» ва махсусан бобҳои сеюм ва чоруми он, – кайд кардааст устод С.Табаров, – ки аз ҷиҳати инъикоси воқеаҳо ва муборизаю зиддиятҳо суст мебошанд, таҳрир ва иловаҳои навро талаб мекунанд, чунки дар дoston ва махсусан дар бобҳои номбурда зиддиятҳои ҳаётии давра ҳоло кам тасвир ёфтааст» (109, 213).

Дар ҳақиқат, ҳаёти иҷтимоии Тоҷикистонро дар охири солҳои 20-ум ва аввали солҳои 30-юм, дар солҳое, ки воқеаҳои дoston ба амал меоянд, бе муборизаи ду қувва ва бе задухӯрди шадиди синфӣ тасаввур кардан мумкин нест. Ҳаминро ба назар гирифта, шоир дар нашри соли 1961 лаҳзаи мочарои Ҳасан ва савдогари сароикамариро илова кардааст. Ба воситаи ин порча, ки 21 банди мураббаъ аст, муаллиф ниқобро аз рӯи қувваҳои иртиқӣ барканда, симои ҳақиқии онҳоро ошкор месозад. Мисраъҳои иловашуда ҳақиқати зиндагӣ, муносибатҳои иҷтимоиро манзури хонандагон карда, қимати асарро афзудаанд:

Соли сӣ, сию як барои ватан
Солҳои пурхатар буданд,
Душманон ошқору пинҳонӣ
Аз пайи зарбаю зарар буданд.

Тудай муф்தӯр – ҷаллобон,
Ғаллаю донро ниҳон карданд,
Қаҳатиро намуда олати хеш,
Ҷанг бо давлати ҷавон карданд (208).

Тавассути иловаи мазкур олами ботинии қаҳрамони асосӣ ба таври барҷаста тасвир ёфтааст. Вақте ки Ҳасан аз савдоғари сароикамарӣ суханҳои:

Зудтар меравем, ки имрӯз
Орд камчину ордхар бисёр,
Ҳа нагуфта ба чеби ман ояд

Дахлу харчи тамоми ин бозор (208) –

ро мешунавад, дар дили ӯ нисбат ба қаллоб ҳисси нафрат пайдо мешавад. Ӯ акнун кӣ будани ҳаннотро мефаҳмад, аммо то замоне газабу нафрини худро пинҳон медорад. Савдогар хомӯшии Ҳасанро барои иҷрои нақшаҳои разилонаи худ фоли нек пиндошта, ӯро барои «ба он тарафи дарё гузаштан» ва «шоҳворона зиндагӣ кардан» ташвиқ мекунад:

Мешудӣ гар асо ба дасти ягон

Марди хуби савобҷӯй чу ман.

Ба Худо, ки насибаат мегашт

Шоҳворона зиндагӣ кардан (209).

Ин таклифи манфиатҷӯнаи савдогар дар пеши назари Ҳасан рӯзҳои гузаштаи пуразобу машаққатро ҷилвагар месозад. Ӯ нахустин бор давраи гуломию бандагии камбағалонро ба ёд оварда, аз ғояти қаҳру газаб ба савдогар дармеафтад:

Ҳасани мо аробаи худро

Аз алам сахнаи мубориза сохт.

Бойро бо ду даст боло кард,

Бо ҳама қувва бар замин андохт.

Дар ароба ҳуволи орд намонд,

Ҳамаро ӯ ба хоки роҳ афканд.

Пуштро карда бар Сароикамар,

Ба раҳи дигаре нигоҳ афканд (210).

Аз лаҳзаи боло чун қаҳрамони мусбати мубориз намоён шудани симои Ҳасанро надидан мумкин нест. Шодравон Носирҷон Маъсумӣ дар мақолаи «Достони табаддулоти ҳаёт» бар зидди ордқаллоб ба мубориза бархостани Ҳасанро дар назар дошта навиштааст: «Ин кирдори нек дар инкишофи шуури қаҳрамони асар гардиши муҳим аст ва нишон медиҳад, ки ӯ дар ҳаёти ҷамъиятӣ шахси бепарво ва бетараф намебошад.

Вай одами ҷамъияти советӣ аст, вале бо хусусиятҳои махсуси худ» (72,275). Маҳз аз ҳамин вақт сар карда дар фикру ақидаи Ҳасан дигаргунӣ ҷиддӣ ба вучуд меояд.

Дар охири қисми сеюм ва дар тамоми қисми чаҳоруми дoston Ҳасан ҳамчун шахси фаъоли ҷамъияти нав намудор мегардад. Вобаста ба ин, як қатор иловаҳои нашри соли 1961 барои боз ҳам пурратар нишон додани фаъолияти ҷамъиятии Ҳасан равона шудаанд. Масалан, дар иловаи зерин аз таъсири муҳит тағйир ёфтани мафкураи қаҳрамони асар табиӣ ва боварибахш нишон дода шудааст. Вақте ки Ҳасан аз раиси яке аз колхозҳои водии Вахш дар бораи интиҳоб кардани касби мувофиқ маслиҳат мепурсад, раис як қатор касбҳои мувофиқро тавсия мекунад. Аз ҷумла, ӯ ба Ҳасан тақлиф мекунад, ки касби аробакаширо давом диҳад:

Асп хоҳӣ ту, асп ҳам дорем,
Лақай аспии зотӣ ҳам бисёр,
Гар ту хоҳӣ аробакаш монӣ,
Хоҷагиро ароба ҳам даркор (216).

Лекин Ҳасани пештар ҳаёти худро бе аспу ароба тасаввур карда наметавонистагӣ ба тақлифи раис розӣ нашуда, аз аспу ароба абадӣ даст мекашад, ки ин ҳолат аз дигаргунии қатъии шуури қаҳрамон дарак медиҳад.

Мирзо Турсунзода ба воситаи панҷ банди дар охири нашри соли 1961 дoston иловашуда таҳаввули ҳислату ҳолати рӯҳии образи асосиро боз ҳам возеҳтар нишон медиҳад. Зиндагӣ дар назари Ҳасан акнун ба ранги тамоман дигар ҷилвагар шуда, «ҳаёт», «шукӯҳ», «муҳаббат» барин мафҳумҳо барояш маънои наву тоза пайдо мекунанд:

Дид он ин шукӯҳро дар хеш,
Дар Садаф, дар нигоҳи ҷашми сиёҳ.
Дар суруде, ки мешунид аз дил,
Дар насиме, ки мевазид аз роҳ.

Дар уфуқи баланди ҳалқаи кӯҳ,
Дар худуди васеи мулки азиз,
Дар сафедии рӯдҳои шӯҳ,
Дар кабудии сабзаи навҳез (229).

Ҳислатҳои зебоиписандию базмталабӣ дар Ҳасан ҳанӯз аз давраҳои ҷавонӣ пайдо шуда буд. Ҳасани ҷавон тӯйгардӣ, «ҷашмакзании ҷавонон», «кӯша-кӯша арӯс бурдан» ва «ғазал аз духтарон шунидан»-ро дӯст медошт ва бо ин ҳислатҳои гули сари сабади мардум гардида буд. Шоирӣ нуктасанҷ дар нашри соли 1961 дoston ба лавҳаи шаби тӯй се банд илова карда, зиндадилӣ хушсуҳбатии қаҳрамони худро таъкид менамояд:

Ҳасан имшаб арӯси нав овард,
Чилави аспро гирифта ба тӯй.
Ӯ ба домод ҳар замон мегуфт,
Ки «Ман овардам ин арӯси накӯй!»

Чун даромад ба тӯйхона Ҳасан,
Тӯй ҷӯшиду шуъла зад гулхан.
Кард рухсораҳои аҳли тӯй
Гулхани осмонбаро равшан (175).

Симои Ҳасан бо тағйир додани ин ё он калима дар мисраъ ва байте низ пурратар гардидааст. Масалан, дар нашри соли 1954 дoston чунин мисраъхоро меҳонем:

Ба Садаф гуфт, ки – Ту дидӣ-мӣ
Чӣ қадар ин машина тездаст аст (408).

Чунин тарзи мурочиат ба ошиқӣ пазмони дидори маҳбуба хос нест. Бинобар ин, шоир ҳангоми таҳрири банди боло ҷонишини шахсии «ту»-ро ба калимаи «ҷонакам» иваз карда, ҳиссаҷаи саволии «мӣ»-ро партофтааст:

Ба Садаф гуфт: – Ҷонакам, дидӣ?
Чӣ қадар ин машина тездаст аст (229).

Таҳрири минбаъда ба бадеиёт ва забону услуби асар низ таъсир расонидааст. Рӯҷи лирикӣ, тасвири манзараҳои табиат, санъатҳои гуногуни бадеӣ, мақолу зарбулмасалҳои халқӣ, ки дар нашри соли 1961 илова шудаанд, забони дostonро боз ҳам дилчасптар карда, мавзӯ ва мундариҷаи ғоявии онро пурра кардааст.

Рӯҷи лирикӣ, ки ҳангоми таҳрир дар қисматҳои сеюм ва чаҳоруми дoston илова шудааст, барои равшантар ифода кардани ғоя ва ҳолати рӯҳии қаҳрамони асар хизмат мекунад. Шоир ҳангоми тасвири сафари Ҳасан ба кӯҳистон дар ҳаҷми чаҳор банд рӯҷӯ карда, тавассути муқоисаи гузаштаю ҳозираи кӯҳистон аз файзи замони нав баҳравар шудани онро нишон дода, ду давраи зиндагии қаҳрамонро ба ҳам муқобил мегузорад. Дар гузашта:

Дар бағалҳои кӯҳ халки мо
Зиндагӣ кард мисли зиндонӣ,
Ба ҷаҳон дӯхт дидаҳояшро
Бо дили пурумед пинхонӣ (205).

Имрӯз бошад:

Осмону замини кӯхистон
Ҳама акнун дар ихтиёри ваянд,
Сомолёту машинаҳо шабу рӯз
Мушкилосонкунанда ёри ваянд (205).

Хангоми таҳрир муаллиф ба тасвири рангини манзараҳои табиати Тоҷикистон низ эътибор додааст. Бандҳои иловашуда, ки ба тасвири кӯхистони тоҷик бахшида шудаанд, меҳру муҳаббати хонандаро ба Ватан ва табиати зебои он бедор мекунад:

Дар раҳи худ аробакаш медид
Кӯхсори баландқоматро,
Рӯдҳои ба кӯҳ ларзафikan,
Пиряхҳои бошақоматро.

Дар фазо абрпораҳои сафед
Сояндози кӯҳҳо буданд.
Осмону замини кӯхистон
Чун баҳорони пурсафо буданд (204).

Шоир дар як банди иловашуда мазмунӣ зарбулмасали «хурӯс дар дар ҳама ҷо як хел садо медиҳад» ва мақоли «ба гузашта салават»-ро чунин ифода кардааст:

Дар ҳама ҷо ба гӯши кас як хел
Мерасад, – дӯстам – садои хурӯс.
Фикри ояндаро намо минбаъд,
Ба гузашта махӯр ҳеҷ афсӯс! (209).

Ҳамин тавр, илова ва тағйироти ба достони «Ҳасани аробакаш» дохилкардаи Мирзо Турсунзода ғоя ва бадеияти асарро мукамал карда, ҷанбаи воқеии онро қавӣ гардонидаст.

Муқоисаи нашрҳои гуногуни осори Турсунзода ба муҳаққиқон имкон медиҳад, ки бо коргоҳи эҷодии шоир ворид гардида, ҷустуҷӯҳои пайваستا, пешравиҳои эҷодӣ ва такмили маҳорати шоирро ба ҳубӣ дарк кунанд.

9. Аз таърихи эҷоди романи «Шӯроб»-и Р.Ҷалил

«Шӯроб»-ро ман дар зарфи 10 сол навиштам», - қайд кардааст нависанда дар яке аз суханронихояш (132, 127). Дар ҳақиқат, вақти эҷоди асари мазкур аз нимаи дуҷуми соли 1956 (аз наشري журналии нахустин порчаҳои китоби аввал) то

нимаи якуми соли 1967 (то чопи алохидаи китобҳои дуюм ва сеюми асар) давом карда, зиёда аз 10 солро дарбар мегирад⁸. Ин солҳо барои Раҳим Ҷалил солҳои меҳнати ҷонкоҳонаву пурмашаққати эҷодӣ буд. Нависанда дар баробари ба таълифи асар машғул будан, қисматҳои эҷодшудаи онро ба қаҳрамонони худ - ангиштканони Шӯроб хонда ва аз онҳо маслиҳатҳо мегирифт ва қисматҳои ҷопшудаи асарро ба эътибори танқиди адабӣ ҷиддан таҳрир намуда, аз нав ба ҷоп ҳозир мекард.

Романи «Шӯроб» аз се китоб иборат аст. Воқеаҳои асар аз солҳои 1913-1914 шурӯъ гардида, бо баъзе танаффусҳо то ибтидои солҳои 60 давом ёфтаанд. Китоби якуми роман бори аввал бо номи «Ангиштканон» дар ёздаҳ шумораи маҷаллаи «Шарқи сурх» (1956, №8-12; 1957, №2-4; 1958, №11-12; 1959, №9 дарҷ гардид. Ҷопи мазкур нопурра буда, аз ҷиҳати устухонбандӣ низ баъзе қостагиро дорад. Масалан, боби «Дар оғӯши кӯҳистон» бо шарҳи зерини маҷалла ҷоп шудааст: «Нависанда Раҳим Ҷалил китоби якуми романи «Ангиштканон»-ро навишта ба анҷом расонид. Муаллиф ба он бобҳое, ки дар журналамон таъъ гардидаанд, ислоҳҳои бисёре ва се боби нав ҳам дохил намудааст, ки ҷоп кардани яке аз он бобҳои илова: «Дар оғӯши кӯҳистон» дар баробари бақияи китоби яқум лозим доништа шуд».

Мундариҷаи ин се боби иловагардида ба қисматҳои аллакай ҷопшудаи асар тааллуқ дошта, баъди боби 19 - «Рашки Давлат» овардани онҳо пайдарпайии композитсионӣ ва мунтазамии ҳатти сюжети асарро ҳалалдор мекард. Идораи маҷалла ба дарҷ кардани яке аз ин бобҳо қаноат карда бошад ҳам, шумораи онҳоро ба ҳисоб мегирад: баъди боби 19 - «Рашки Давлат» боби 23 - «Фишори ангиштканон» омада, воқеаҳо ба боби 31 - «Заволи зулм» ба охир мерасанд. Ҳамин тариқ, аз 31 боби китоби якуми роман дар саҳифаҳои маҷалла 29 боби он (ғайр аз бобҳои 5 - «Пир нест, табдир нест» ва 9 - «Аҳди бародарӣ») ҷоп мешаванд.

Нахустин нашри алохидаи китоби якуми роман аввалҳои соли 1959 бо номи «Шӯроб» ба таъъ расид, ки дар он, ҷунонки

⁸ Романи «Шӯроб» бо нашрҳои маҷаллавӣ панҷ маротиба ба забони тоҷикӣ ба таъъ расидааст. Р. Ҷалил. Ангиштканон. Шарқи сурх (1956, №8-12; 1957, №2-4; 1958, №11-12; 1959 №1). Р. Ҷалил. Шӯроб. Китоби 1, Сталинобод: НДТ, 1959; Р. Ҷалил Шӯроб. Китоби 1, Душанбе: НДТ, 1961; Р. Ҷалил. Шӯроб (аз китоби яқум). Садои Шарқ, 1964, №10, китоби дуюм. Садои шарқ, 1964, №11-12; 1965, №1-11 Р. Ҷалил. Шӯроб. Китобҳои I, II, III. Душанбе: Ирфон, 1967. Минбаъд нашрҳои номбурда мувофиқан бо рақамҳои I, II, III, IV, V ишора мешавад.

ишора рафт, нависанда ислоҳҳои бисёре ва се боби нав ҳам дохил намудааст. Баъди боби 4.— «Шамол аз кадом тараф овард?» боби «Пир нест, тадбир нест» илова мешавад. Бобҳои «Сафари диёри дур» ва «Он чоро Шӯроб меноманд» васеъ карда шуда, ҳар кадом ба ду бобӣ— «Сафари диёри дур», «Аҳди бародарӣ» (II, 67–82) ва «Дар оғӯши кӯхистон», «Шӯроб ҳамин аст» (II, 82–98) тақсим мешавад, ки аз ин матни китобӣ нисбат ба матни маҷаллавӣ мукаммал гардидааст. Масалан, дар боби «Сафари диёри дур»-и матни I (1956, №10) ғайр аз тайёри дидану аз Помир ба сафар баромадани Пётру Давлат, ҳангоми сафари пурхатар боз ҳам наздиктар шудану қасами бародарӣ ёд кардани ин ду образ низ тасвир ёфтааст. Ин аст, ки ба ду боб тақсим шудани боби мазкур воқеаҳои тасвириёфтаре боз ҳам мушаххастар намуда, диққати хонандаро бештар ба масъалаҳои асосии асар ҷалб менамояд.

Ҳамин тарик, Р.Ҷалил шумораи бобҳои нахустин нашри алоҳидаи китоби якуми «Шӯроб»-ро ба 31 расонда, бо ғалабаи инқилоби Октябр анҷом медиҳад. Чопи соли 1961 китоби якуми «Шӯроб» бошад, аз рӯйи матни соли 1959 асар ба вучуд оварда шуда, ба он пурра мувофиқат мекунад.

Хулоса, китоби якуми романи «Шӯроб» дар муддати панҷ сол (1956-1961) се маротиба ба забони тоҷикӣ ва баъдан ба забонҳои русӣ ва ўзбекӣ низ тарҷума ва чоп мешавад. Вале нависанда ҳоло ҳам матни китоби якумро пурра такмилёфта ҳисоб намекунад ва дар баробари навиштани китоби дуюми «Шӯроб» аз рӯйи фикру мулоҳиза ва машварати ҳамкасбон, эроду қайди танқиди адабӣ барои китоби якум се боби нав навишта, ду боби охири онро аз нав таҳрир ва тасниф менамояд. Бобҳои «Мулоқоти дӯстон», «Хуб шуд, ки омадӣ, Хол», «Пас, сазовори боварӣ бош!», «Маҳками Мухтор», «Дар бараки ангиштканон», «Заволи зулм», ки дар шумораи 10 «Садои Шарқ» (1964) ба ҷойи ду боби охири нашрҳои пешинаи китоби якум («Овози мунодӣ» ва «Заволи зулм») омадаанд, ба ҳодисаҳои муҳимми сиёсӣ дахл дошта, ғайбати иҷтимоӣ ва амалиёти пинҳонкоронаи Холи Ворухӣ, Даря, Маҳками Мухтор барин образҳои асарро муфассал ва амиқ инъикос намудаад.

Такмили сохту таркиби китоби якуми роман бо ҳамин ба охир намерасад. «Дар романи «Шӯроб», — гуфтааст Х. Отахонова, — нашрҳои пешинаи китоби якуми асарро дар назар дошта, — воқеаҳо мунтазам, ба таври хронологӣ давом намекунанд. Дар аввали асар, то саҳифаи 50-ум Раҳим Ҷалил

ҳаёти имрӯзаи ангиштканони тоҷикро нишон дода, баъд аз он ба тасвири зиндагӣ ва қору бори пешазинқилобии онҳо мегузарад... Бобҳое, ки ба зиндагии имрӯзаи ангиштканон бахшида шудаанд, бо дигар бобҳои асар алоқаи мустақаме надоранд ва чун як қисми алоҳида ҷудо шуда меистанд» (85, 147).

Муаллиф панҷ боби аввали китоби якуми асар— «Ҳасрати Акбар-амак», «Мурғи бахт ё рӯзи саҳт», «Мочарои «каллақанди сиёҳ», «Шамол аз кадом тараф овард?», «Пир нест, тадбир нест»-ро бо таҳрири навбатӣ ва иловаву ихтисорот ба китоби дуҷуми роман, ки ба тасвири ҳаёти имрӯзаи ангиштканон бахшида шудааст, мебарад ва бо ҳамин пайдарпаии таркибӣ ва мунтазами хатти сужети китобҳои яқум ва дуҷуми асарро таъмин менамояд.

Китоби дуҷуми роман, ки ба 40-солагии РСС Тоҷикистон ва Партияи Коммунистии он бахшида шудааст, бори аввал дар саҳифаҳои «Садои Шарқ» (1964, №11-12; 1965, №1-11) дар ҳаҷми 36 боб ба таъб мерасад. Воқеаҳои 27 боби аввал мунтазам давом ёфта, аз давраи ҷанги гражданӣ то нимаҳои соли 1921-ро дарбар мегирад. Симоҳои мусбати асар, ки акнун соҳибони ҳақиқии қони ангишти Шӯроб гардидаанд, дар мубориза ба муқобили босмачиён обутоб ёфта, чун ташкилотчиёни бомаҳорати қорҳои ҷизбӣ ва давлатӣ ба воя расидаанд. Дусти Давлату Ҳидоят, Даряву Арслоналӣ, Петру Лида аз имтиҳони ҷиддии давр гузашта, ба муносибатҳои ҳешутаборӣ ва оилавӣ табдил меёбад.

Воқеаҳои нух боби минбаъда бошад, ба охиқҳои солҳои панҷоҳ ва ибтидои солҳои шаст тааллуқ дошта, фаъолияти иҷтимоӣ ва ташкилотчигии қаҳрамонони асосиро дар пиронсолӣ дар бар гирифтаанд. Нависанда ба воситаи амалиёт ва муносибату муомилаи ин пирони хирад масъалаи идорақунии дастҷамъӣ ва тарбияи одами навро ба миён мегузорад. Фосилаи қариб 40-солаи воқеаҳо як навъ мустақилияти бобҳои мазкурро таъмин намудаанд.

Романи дучилдаи «Шӯроб» ва махсусан, ҷилди дуҷуми он дар Анҷумани V нависандагони Тоҷикистон (21 апрели 1966) мавриди муҳокимаи ҷиддӣ қарор гирифт. Аз ҷумла, М. Турсунзода дар китоби дуҷуми «Шӯроб» бисёр ҷизҳои барзиёд ва дуҷумдараҷа афтада монданаширо хотирнишон намуда, орзу қарда буд, ки шояд нависанда дар наشري дуҷумбораи романаи баъзе ҷизҳои ислоҳ ва ихтисор қунад (114, 181).

Ин аст ки хангоми ба чопи навбатӣ ҳозир кардан нависанда китоби дуҷуми романи «Шӯроб»-ро чиддан такмил дода, онро вобаста ба инкишофи воқеаву фосилаи байни ҳодисаҳои тасвиршаванда ба китобҳои дуҷум ва сеҷум таксим менамояд. Китоби якуми роман 30 боб, китоби дуҷум 22 боб ва китоби сеҷум 17 бобро ташкил медиҳанд.

Моҳияти таҳриротро, пеш аз ҳама, иловаҳо муайян менамоянд. Масалан, дар боби «Сафари диёри дур»-и нашри I аз кӯхистони Помир ба тарафи Фарғона сафар кардану дар роҳ аҳди бародарӣ бастанӣ Петру Давлат тасвир меёбад. Ин боб дар ҷопҳои II ва минбаъда тафсил ёфта, ба се боб – «Сафари диёри дур», «Аҳди бародарӣ» ва «Дар оғӯши кӯхистон» таксим мешавад. Иловаи панҷсаҳифагӣ дар баробари тасвири кӯҳҳои сар ба фалаккашида ва табиати ба худ хоси сарзамини Помир, зиндагии душвору тоқатфарсои кӯхистониёни тоинкилобӣ ва муносибати Петру Давлатро ба вазъияти мавҷуда таъкид карда, дӯстии халқҳоро, ки яке аз мавзӯҳои марказии ин асари сегона ба ҳисоб меравад, дар мисоли муносибату аҳду паймони Петру Давлат хеле хуб таъмин менамояд.

Ё худ дар нашрҳои I–III китоби якум ба воқеаҳои пурҷӯшу хурӯши сиёсии арафаи инкилоб ҳамагӣ як боб – «Овози мунодӣ» бахшида шудааст. Дар он ба Маҳкамаи Мухтор барин роҳбарони ҳукумати нав алоқа пайдо кардани Холи Ворӯҳӣ мухтасар тасвир гардида бошад ҳам, вазъияти тоинкилобии Шӯроб – чун макони синфи корғари тоҷик, сарчашмаи фаъолияти иҷтимоӣ ва амалиёти бевоситаи Ҳолу ҳаммасалакониаш инъикос наёфтаанд. Бобҳои «Мулоқоти дӯстон», «Хуб шуд, ки омадӣ, Хол», «Пас, сазовори боварӣ бош!», ки дар нашри IV пеш аз боби «Овози мунодӣ» илова гардидаанд, қисмати муҳими асарро бартараф намудаанд. Бобҳои иловашуда, пеш аз ҳама, ба такмили образи Холи Ворӯҳӣ рағуба шудаанд. Азобу машаққати ҳабсхона ва шиносӣ ба Камолиддин ном равшанфикр дар инкишофи шуури сиёсии Хол таъсири ҷиддие расонд.

Амалиёту суҳанронии Хол баъди аз ҳабс баргаштан эҳтиёткорона ва оқилона буда, Бузов барин роҳбарони ботачрибаро ба вачд меорад: –Бале. Баъд мебинам, ки пурҳаракат, донотар, аз замона огоҳ шуда омадаӣ. Ману ту, дӯстам, китф ба китф истода, бояд кор кунем. Барои на фақат мазлумони Шӯроби шӯрбаҳт, балки мазлумони тамоми дунё (V, 250).

Хол азми «дандони хукро шикастану нохуни гургро буридан» дорад. Ў гуяндаи суруди:

Ин ҷаҳаннам кошки мешуд хароб,

Мешуд ангишташ ҳама хоку туроб—ро
мазаммат карда, сабаби ҳақиқии бадбахтии онро дуруст ва возеҳ шарҳ медиҳад: «Боз кадом фалокатзада ин байтхоро гуфтаасту ин овози шиноснамо аз они кист? — дар дил Хол аз худ пурсид. — Ҳар кас, ки бошӣ, гӯлу гумроҳӣ, додарчон, туро кон не, ҳўчаинҳо бадбахт кардаанд. Ту ба ҷойи ин харобу туроб шудани давлату савлати Александрову Давидов, Журавлёву Наздрёвхоро орзу мекардӣ, нафсуламри гап мебуд. Ту сода гумон мекунӣ, ки аз ин ҷо халос шавӣ, кори осонтару хушдаромад меёбӣ? Хобатро ба об гӯй... Корфармо ҳаминҳо бошанд, дар ҳама ҷо ҳам охатро боло карда наметавонӣ» (V, 245).

Боби иловашудаи «Укубати эҷод» низ ба инкишофу тақомули симоҳои асосии асар, аз ҷумла Даря, бахшида шудааст. Дар ин боб Даря чун сармуҳандиси сертараддуду эҷодкор ва эътиқотманди муъҷизаҳои техника ташаббуси Халил Манонов барин ҳамкоронашро дар бораи лоиҳаи комбайни ангишткании нав дастгирӣ карда, ба онҳо чиддан ёрӣ мерасонад ва эҷоди яқҷояи ин ташаббускорон самари хуб медиҳад:

— Нишин,—гуфт Арслоналӣ.—Мебинам, ки хуб монда шудай.

— Рост мегӯй, — гуфт Даря Александровна.— Аммо кор давад, монда шудан ҳам писанд набудааст.

— Ба ҳамин тариқ?

— Комбайн якуним баробар ангишт канд.

— Наход? Пас, биё, ки табрикат кунам,— қомати ба калонсолӣ нигоҳ накарда бетағйир мондаи мавзунро ба канор гирифт Арслоналӣ.— Аз ин мебарояд, ки далелу исботи душвор, шабзиндадорихо, укубати эҷод ҳама ба комронӣ табдил мешаванд? (V, 450–451)

Моҳияти таҳриротӣ нависандаро инчунин ихтисороти ҳаҷман калону хурди минбаъда, ки дар се китоби «Шўроб» фаровон мушоҳида шуд, муайян мекунад. Дар нашрҳои I–III китоби якуми роман ҳусни тавачҷух, рағбат ва нафрати нависанда ба симоҳои мусбату манфӣ хеле равшан ба назар мерасад, ки ин майли гарму ҷўшони муаллиф баъзан ба муҳоботи бемавриди қаҳрамонони мусбат ва ба тасвири сатҳии амалиёти симоҳои манфӣ сабаб мешавад. Масалан, дар порчаи зерин калонсолона сипосгузорӣ ва узрҳои қардан табиати

тасвир ва фардияти симои Давлати хурдсолро як андоза костааст:

–Ман беодобӣ кардам, бобочон, – узрхоҳӣ мекард Давлат бо одобу эҳтироми калонона. – Шумо ба ман на фақат ҳаққи нону намак доред, балки ба ҷойи падарам ҳастед,– гиря боз гулӯгири бача шуд ва Саломатшоҳи раҳмдил ҳам худдорӣ карда натавониста, оби дида кард.–Агар шумою модаркалонам розӣ шавед...– Давлат дигар сухан гуфта натавониста, худро ба оғӯши васеъ, сари синаи кушоди пирамард андохт (III, 77).

Бинобар ин, ҳангоми таҳрири минбаъда ихтисори порчаи боло (ва, умуман, ихтисори гиряҳои бемавриди Давлат ҳангоми тайёрии сафари Шӯроб) айнӣ муддаост. Мисли ҳамин, дар ҷопҳои аввал хабари дар Шӯроб амалиёт гузаронидани шӯришгаронро шунида ба тарсу таҳлука афтодани хӯчаини кон - Александрову занаш дар ҳаҷми сеюним саҳифа (III, 157–160) баён ёфтааст. Дар нашри V тамоми ин мазмун дар як сарҳат хеле хуб ҷамъбаст шудааст: –Вой дод, мо ҳалок шудем, ин чӣ бедодӣ! Ошӯбгарон хонаро ихота кардаанд! – Зан (зани Александров– К.А.) ба фарбеҳии аз ҳад зиёди худ нигоҳ накарда монанди ғӯсфанди думбакалони ҳисорӣ, ки гургро дида монда ҷонҳавлӣ худро ба ҳар тарафи ғӯсфандхона зада истода бошад, аз ин сӯ ба он сӯи роҳрав тохта ҷунон фарёди фалакпече зад, ки ин дафъа Александров қариб заҳракаф шуда буд (V, 88–89).

Дар нашрҳои пешина саргузашт, муносибату муомила ва амалиёти Хол, Аверченко, Пётр, Эсанпай, Даря барин симоҳои мусбат хеле муфассал баён ёфтааст. Пурбории нутқ ва шарҳи аллақай маълуми воқеаҳо сабаби тафсилоти бемавриди ҳатти сужети асар гардида, диққати хонандаро аз воқеаҳои асосӣ баъзан дур месозад. Дар матнҳои аввал Холи Ворӯҳӣ дар як сухан кардан ба чанд мавзӯъ дахл мекунад. Суҳбати Аверченко ба ҷоҳ ба ангиштканӣ даромада бо Давлат дар ҳаҷми якуним саҳифа тӯл мекашад, ки ҷунин тарзи баён, махсусан дар вазъияти мураккаби баъдиинқилобӣ, воқеияти тасвирро кам мекунад. Ин костагиро минбаъд бартараф карда мешаванд.

Суҳбатҳои дуру дароз, гапгузарониҳо ва муҳокимарониҳои бемавқеъ, ки дар матни IV боз ҳам зиёдтар ба назар мерасанд, тавассути ихтисороти пайдарпайи нашри алоҳидаи китобҳои дуюм ва сеюм хеле хуб таҳрир ёфтаанд. Масалан, воқеаи аз Конибодом аввал ба Исфара ва баъд ба Шӯроб рафтани Арслоналии аз армия ҷавобгардида дар боби «Висол»-и матни

мачалла (1965, №3, 18–30) бо тамоми тафсилот баён гардидааст, ки баъзе лаҳзаҳо ба хатти сужети асар ва қаҳрамон муносибате надоранд. Ин боб баъди он ки дар ҳаҷми шаш саҳифаи журнал ихтисор меёбад, мучазу рехта гардида, инкишофи ҷаҳонбинии Арслоналиро дар зарфи солҳои дар сафи артиш хизмат карданаш дуруст ифода менамояд. Аз сафҳои артиш баргашта аввал хатти сарфармондеҳро бо ревкоми Исфара дода, супориш гирифтани ва баъд ба Шӯроб рафта модару хохар ва маҳбубааш – Дашаро зиёрат кардани Арслоналӣ гувоҳи он аст, ки барои ӯ мафҳумҳои Ватан, модар ва маҳбуба ҷудонашавандаанд.

Чунин ихтисорот, ки аз аввал то охири матни V «Шӯроб» давом ёфта ба зиёда аз панҷоҳ саҳифа мерасад, дар ифодаи равшану возеҳи масъалаҳои асосӣ, тасвири барҷастаи амалиёти персонажҳо таъсири мусбат расонида, шиддатнокии инкишофи воқеаҳои асарро дуруст таъмин намудаанд.

Таҳрирот забону услуб ва бадеияти нашрҳои минбаъдаи асарро низ фаро гирифтааст. Ҳанӯз соли 1959 М. Шукуров ва А. Сайфуллоев оид ба баъзе костагиҳои забони китоби якуми романи «Шӯроб» сухан ронда, таҳрири минбаъдаи забони асарро хотирнишон намуда буданд: «Агар нависандаи меҳнатдӯсти мо забони асарро боз як бори дигар таҳрир кунад, ин гуна камбудӣҳо бартараф мегардад ва қимати бадеии он боз ҳам афзуда, ба дили хонандагон бештар роҳ меёбад» (135, 53).

Дар ҳақиқат, қисми кулли ҷумлаҳои, ки дар матни аввал дорои якчанд муайянкунанда, ду-се пешванд ва пасванд ва калимаи ибораҳои туфайлӣ буда, моҳияти тасвирро як андоза хира намудаанд, баъди таҳрир мучаз, рехта ва фасеҳ гардидаанд:

Онҳо Акбарамак Азимовро
диданд, ки ин марди ҳамеша
зуккуми дар зери бори гарони
кулфати зани ноаҳл коматаш
хам ва пайваста парешон
хушҳолу хандон буд (1965, №10.10).

Онҳо Акбарамак Азимовро
диданд, ки ин марди пайваста
парешон ҳоло хушҳолу хандон
буд (V,389).

Истифодаи ҷумлаҳои тафсилёфта ба муколамаҳои аввал низ гаронӣ овардаанд. Тавассути таҳрироти минбаъда муколамаҳои моҳияти тасвирро дуруст муайян кардаанд. Инчунин таъкидҳои пайдарпайи нависанда оид ба қаҳрамонони асар ва воқеаҳои тасвиршаванда дар матнҳои аввал фаровон мушоҳида мешавад, ки аксари онҳо минбаъд ислоҳ гардидаанд. Дар матнҳои аввал баъзан истифодаи бемавқеи порчаҳои шеърӣ, мақолу

зарбулмасалҳо, таркибҳои маҷозӣ ва калимаву таркибҳои шевагӣ мушоҳида мешавад, ки ҳангоми таҳрир ин костагиро, асосан, бартараф карда шудаанд.

Вале на ҳамаи тағйирот ва ихтисороти нависанда бомуваффақият баромадааст. Як қатор тағйироти минбаъда ба возеҳии баёни фикр ҳалал додаанд, ки инро, алаҳусус, муқоисаи порчаҳои зерин собит месозад. Масалан, дар матнҳои I–III ба чунин ҷумла дучор мешавем: Ба ҳолашон мурғони ҳаво мегирянд, на фақат одамон (III, 168). Дар матни IV ва минбаъда ҷумла чунин тағйир ёфтааст: Ба ҳолашон мурғони ҳаво мегирянд, фақат одамон не (V, 91). Ба фикри мо, ҷумлаи нашрҳои аввал маънии матлуб – дилсӯзии бениҳояти мардумро ба кӯдакони бепарастормондаи Хол дурусттар ифода мекунад. Таркиби тағйирёфтаи **фақат одамон не** бошад, нисбат ба қисмати аввали ҷумла тобиши муҳолиф низ (фақат одамон намегирянд) дода, ба возеҳии баён ҳалал расондааст.

Дар наشري аввали асар баъзе ҳатоҳои бо айби нусхабардорон ё ҳуруфчинон ва ё мусахҳеҳон ба вучуд омада мушоҳида мешавад, ки як қисми онҳо ҳангоми таҳриротӣ навбатӣ ислоҳ гардида бошанд ҳам, баъзеи онҳо, чун мисоли поён ислоҳ нашуда мондаанд: - Ба ҷонам ҳамроҳ мешудаму... – мад кашид Давлат, - лекин аввал ризоию маслиҳати акааш Пётр, хоҳараш Даша ва устодаш Буровро гирифтани лозим буд (V, 151). Дар ин ҷо Давлат дар бораи ҳудаш гап зада истодааст, вале ба ҷойи бандаки шахси яқуми танҳо (-ам) бандаки шахси сеюми танҳо (-аш) омада, мазмуни ҷумларо ҳалалдор кардааст.

Дар матни охир низ ҳатоҳои нусхабардорон, ҳуруфчинон ва мусахҳеҳон кам нестанд, ки баъзеи онҳо маънои ҷумлаҳои алохидаро тамоман барҳам додаанд:

Маълум шуд, ки вай ҳам
монанди онҳо аз **фош кардан**
дида, маргро бехтар мешуморад
(III, 205).

Маълум шуд, ки вай ҳам
монанди онҳо аз **шудан дида**
маргро бехтар мешуморад (V, 127).

Мумкин, нависанда барои бартараф кардани костагии маъноии феъли **фош кардан** онро ба шакли **фош шудан** иваз намуда бошад. Вале ҳангоми ҷоп аз ин таркиб ҷузъи асосии феъл – **фош** аз матн афтида, ҷумла услубан нокис гардидааст.

Дар матни V баъзан номи персонажҳо иваз шудааст. Махсусан, ба ҷойи номи шахси манфӣ омадани номи шахси мусбат хонандаро ба иштибоҳ меорад.

Эргаш бойбача як чома, як
тўпию рўймол ва як самовари
калонро ба Хол инъом намуд
(1964, №12, 35).

Пўлод бойбача як чома, як
тўпию рўймол ва як самовари
калонро ба Хол инъом намуд
(V,56).

Пўлод Қодиров дар асар аввал чун фармондеҳи отряди фидоӣ ва баъд чун котиби вилоятии ҳизб фаъолият дорад. Бинобар ин, ба ҷойи ҳанноти гузаро - Эргаш бойбача истифода шудани номи Пўлод ғалати техникии фаҳш аст.

Умуман, муқоисаи матнҳои ҷопии «Шўроб» ва тадқиқи тағйироти нависанда собит менамояд, ки нашрҳои минбаъда ба таври кулӣ тақмил ёфта бошанд ҳам, баъзе ғалатҳои мундариҷавӣ, забонӣ, услубӣ ва имловӣ ҳанӯз дар роман ҷой доранд.

10. Аз таърихи эҷоди «Сурӯши Сталинград»

Достони «Сурӯши Сталинград»-и Муъмин Қаноат кайҳост, ки диққати адабиётшиносонро ба худ ҷалб намудааст. Хусусиятҳои гоյвӣ ва бадеию услубии дoston, мувофиқати тасвиrotи лирикию эпикӣ дар асар ва алоқаи мустаҳками он ба ҳаёти воқеӣ дар мақолаҳои Г. Ломидзе, В. Коротич, С. Табаров, А. Сайфуллоев, Г. Середин, Е. Уманская, Х. Шарифов, А. Ҳаким, Ю. Акбарзода, М. Числов ва дигарон муфассал таҳлил ёфтаанд.

Бояд гуфт, ки то ҳол танҳо нусхаи охири асар мавзӯи тадқиқоти илмӣ қарор гирифтааст. Барои боз ҳам пурратар мушоҳида намудани хусусиятҳои таркибӣ ва услубии дoston ба таърихи эҷоди «Сурӯши Сталинград», аз ҷумла, ба нусхаҳои ҷопии дoston муроҷиат кардан мувофиқи мақсад аст.

Чи хеле ки ҳуди Муъмин Қаноат низ эътироф мекунад, шоир «оид ба бандубаст, ҳатти сужет ва образҳои асарҳояш муддати мадиде фикр карда, онҳоро дар ақлу дил ва ҳаёлот пухта намуда», баъд ба рӯйи коғаз меорад. Бинобар ин, ба таҳрири минбаъда қариб зарурате наmemонад. Бо вучуди ин, шоири нисбат ба кори эҷодӣ серталаб асарҳои ҷопшудаашро низ аз назари ҷиддии таҳрир мегузаронад. С. Табаров дар бораи таҳрири навбатии яке аз аввалин шеърҳои М. Қаноат чунин меғӯяд: «Шоир дар соли 1963 шеъри «Аҳсант ба одам»-ро аз нав таҳрир карда, матни тоза ва хеле пурмазмуну баландсанъати онро... манзури хонандагон намуд» (109, 300).

Ё худ мустазоди «Башорати субҳ», ки дар ҳаҷми 6 мисраъ тавлиди рӯзи пурфайзи баҳорро бисёр диққатҷалбкунанда

тасвир мекунад, борҳо таҳрир ёфтааст. Махсусан, ду мисрае, ки дар охири нусхаи Осори мунтахаб (1982) ба мустазоди мазкур илова гардидааст, шеърро тамомият бахшидааст:

Боз як рӯзи азими кишварам оғоз шуд,

Рӯзи пурфайзи баҳор,

Зиндагонӣ ҳамраҳи хуршед дар парвоз шуд,

Сӯи фардои диёр!

Матнҳои чопии асарҳои калонҳаҷми М. Қаноат, аз ҷумла, дostonҳои «Мавҷҳои Днепр», «Достони оташ» ва «Сурӯши Сталинград» низ аз тарафи шоир ҷиддан таҳриру такмил ёфтаанд. Шакли ҳозираи матни «Сурӯши Сталинград» маҳсули ранчи дуру дароз ва таҳриру такмили ҷиддӣ мебошад. Соли 1965 М. Қаноат чун иштирокчии Даҳаи адабиёт ва маданияти тоҷик дар Россия ба шаҳри Волгоград сафар мекунад ва дар ин айём дар вай ҳаёли навиштани асаре оид ба муҳосираи Сталинград пайдо мешавад. Ҷараёни омӯзиш ва ҷустуҷӯ панҷ соли расо давом мекунад. «Бояд бигӯям, ки, – ба хотир меорад баъдҳо шоир, – ман беҳтарин байтҳои дostonро дар ҳуди Қӯроғони Мамай, дар ҳуди хонаи Павлов, дар сари қабри шаҳидон, дар лаби дарёи Волга навишта будам. Шабҳо хоб намерафтам ва ҷангҳои шабонаро тасвир мекардам» (60,3). Матни пурраи нусхаи аввали асар бошад, дар хонаи эҷодиёти Малеевка дар муддати як-ду моҳ эҷод гардида, номи «Достони Сталинград»-ро гирифтааст.

Аз соли 1967 сар карда порчаҳои алоҳидаи ин асар дар саҳифаҳои рӯзномаҳо («Монологи замин» дар «Тоҷикистони Советӣ» – 22 октябри 1967; «Садои Волга» дар «Маориф ва маданият» – 11 ноябри 1967; Сарсухан дар «Маориф ва маданият» – 9 майи 1970; «Монологи Михаил Паникако» дар «Тоҷикистони Советӣ» – 13 майи 1970) дарҷ шудан мегирад. 9 майи соли 1970 рӯзномаи «Комсомоли Тоҷикистон» порчаеро аз дoston бо номи «Рози дили модар» бо пешгуфтори мухтасар дарҷ намуд. Дар пешгуфтор, аз ҷумла, навишта шудааст: «Шоирӣ ширинкаломи тоҷик, дорандаи ҷойизаи комсомоли ленинии республика Муъмин Қаноат ба муносибати 25-солагии рӯзи галабаи халқи советӣ бар Германияи Фашистӣ асари нави худ «Достони Сталинград»-ро навишта ба охир расонд. «Достони Сталинград»-ро маҷаллаи «Садои Шарқ» аз шумораи 7 сар карда ба таъб мерасонад». Вале матни пурраи ин асар соли 1970 не (чунонки рӯзномаи «Комсомоли Тоҷикистон» ваъда карда буд), соли 1971 дар шумораҳои 5 ва 6 «Садои Шарқ» ба номи «Сурӯши Сталинград» дарҷ гардид.

Ба фикри мо, сабаби таъхир ёфтани чопи дoston дар маҷалла он аст, ки шоир матни асарро ҷиддан тахрир намудааст. Аввалин нашри алоҳидаи асар бошад (Душанбе: «Ирфон», 1972), дар асоси матни «Садои Шарқ» фароҳам омада, он ғайр аз ивазшавии якҷанд калимаву ибора тағйироти дигаре надидааст.

Тахрироти М. Қаноат нукта ба нукта, мунтазам ва суботкорона буда, ба сохт, мазмуну мундариҷа, услуби ниғоришу бадеияти асар таъсири мусбат расонидааст. Шоир дар байни номи асар («Достони Сталинград») ва номи бобҳои матни рӯзнома («Монологи Замин», «Садои Волга», «Монологи Михаил Паникако», «Рози дили Модар») як навъ ҷудой хис карда, алоқаи сарлавҳаҳоро ба мазмуну мундариҷаи асар сушт пиндоштааст. Ин аст, ки ҳангоми тахрир ба воситаи вожаи **сурӯш** алоқаи ногустастии номи асар («Сурӯши Сталинград») ва бобҳои онро («Сурӯши яқум. Замин»; «Сурӯши дуюм. Дарё»; «Сурӯши сеюм. Маллоҳи Баҳри Сиёҳ»; «Сурӯши модарон»...) бомуваффақият таъмин намуда, сарлавҳаҳоро ба қисми таркибӣ ва ҷудонашавандаи асар табдил додааст, ки ин барои боз ҳам пурқувваттар гардидани садоҳу ва оҳангҳои қаҳрамононаи дoston ва равшан ифода ёфтани мазмуни асосии асар ёрӣ мерасонад.

Дар матни рӯзнома арзи эҳтирому садоқати Дарё ба Замин ва дар лаҳзаҳои душвортарин бо тамоми қувва зоҳир гардидани ин вафодорӣ, аз ҷумла, чунин таъкид ёфтааст:

Замистон аст,

Яхбандам—

Ба роҳат пул мебандам.

Зи фарёдат хурӯшидам,

Ман акнун ҷавшани пӯлод пӯшидам,

Ки ман гурдофаридам, гурдавлодам.

Ту озодӣ,

Чу ман дарёи озодам,

Туро фарзанд—пайвандам.

Дар мисоли мазкур аввал яхбандии Дарё ва баъд аз фарёди Замин ба тугён омадану намуди ҷанговарона гирифтани он тасвир гардида, бо ҳамин пайдарпайии баён ва алоқаи мантиқии мисраъҳо ҳалалдор гардидааст. Ин костагӣ дар матни маҷалла барҳам хурдааст:

Дамидам, то заминро ташналаб дидам,

Баногоҳ душманатро хунталаб дидам.

Хурушидам,

Ман акнун ҷавшани пӯлод пӯшидам,

Ки ман гурдофаридам, гурдавродам.
Ту озодӣ,
Чу ман дарёи озодам.
Зимистон аст,
Яхбандам—
Ба роҳат шахпӯле аз хеш мебандам,
Туро фарзанд—пайвандам.

Махсусан, пайдарпай омадани мисраъҳои «Зимистон аст, яхбандам. Ба роҳат шахпӯле аз хеш мебандам. Туро фарзанд—пайвандам», ки дар нусхаи аввал аз ҳам тамоман дуранд, пайванди мантиқии мисраъҳоро таъмин намуда, барои ифодаи мақсад зиёда мусоидат кардаанд.

Такмили лаҳзаҳои таркибӣ дар бобҳои дигари асар низ мушоҳида мегардад. Дар матни рӯзнома пеш аз огози боби «Монологи Михаил Паникако» чунин порчаи насри оварда шудааст: «Данко фарзанди рӯҳи шоир аст ва Паникако фарзанди модар. Ӯ ривоятро ба ҳақиқат гардонд».

Ин порча асосан ба қисмати хотимавии боб тааллуқ дошта, он моҳияти симои воқеӣ — Мишаро, ки хангоми ба «Пантера»-и душман рӯ ба рӯ шудан шишаи моеи сӯзанда дар дасташ таркида, худ аланга гирифта, бо шуълаи баданаш танкро оташ мезанад, як андоза дуруст мекушояд:

Саропо оташи зинда,
Ба сӯи танк метозад.
Чу танк аз оташи ӯ шуъла мегирад,
Ҳамин ҷо ҷанг мемирад.

Вале шоир байни порчаи насрии мазкур ва лаҳзаҳои асосии тасвир як навъ ҷудоии таркибӣ ҳис карда, мақтаи бобро ба дараҷаи зарурӣ ҷамъбаст нашуда мешуморад. Ин аст ки банди боло дар матни маҷалла ба таври зайл тағйиру такмил дода шудааст:

Саропо оташи зинда,
Ба зери танк метозад,
Ба ин дастур Данкоро замоне зинда месозад.
Аз ин оташ тамоми шуълаҳо хомӯш мегардад.
Аз ин мардӣ аду беҳуш мегардад.
Сурӯше бесадо бар гӯш меояд,
Замин бар ҳуш меояд,
Чу меҳри модарӣ ин шуъларо дар сина мегирад,
(Ҳамин ҷо ҷанг мемирад...)
Ҳамин ҷо зинда мегардад,
Ба мисли шуъла механдад.

Мисраъҳои иловашуда барҷастагии амалиёти Михаил Паникако, ба аду ниҳоят гарон афтодан ва ба Ватан чӣ қадар арзиш доштани ин корнамоӣ, аз ин марғи муқаддас умри ҷовидон ёфтани қаҳрамон ва шикасти ногузири фашизми инъикос намуда, бо ҳамин мазмуни бобро бисёр хуб ҷамъбаст намудаанд. Тасвири вусъатноки фалсафӣ ва истифодаи моҳиронаи санъатҳои бадеӣ дар матнӣ маҷалла таъсири лаҳзаӣ авҷи боби «Маллоҳи Баҳри Сиёҳ»-ро дучанд афзуда, Мишаро ба намоёнтарин симои воқеии асар табдил додааст.

Як қатор тағйирот ва иловаҳо ба тақмили симоҳои рамзӣ асар раवона шудаанд. Аз ин ҷиҳат, таҳрири зерини тимсоли Дарё ҷолиби диққат аст.

«Достони Сталинград»:

Пари об гаштам.
Дар ҳарири мавҷ печидам.
Зи домони гулафшони ту гул чидам.
Чу духтарҳои ҳаҷдаҳсола хандидам.

«Сурӯши Сталинград»:

Парии обро ман бо ҳарори
мавҷ печидам,
Чу духтарҳо зи домони ту
гул чиданд,
гул чидам.
Чу хандиданд, хандидам.
Дамидам, то заминро ташналаб дидам.
Валекин душманатро хунталаб дидам.

Баҳампайваस्ताгии Дарёву Замин ба ҳаёти иҷтимоӣ ва маънавии инсон дар матнӣ II равшантар гардидааст. Ба шодию хурсандӣ ва ризку рӯзии мардум шарик будан масъулияти дарёи Волгаро дар рӯзҳои хатари умумиинсонӣ боз ҳам зиёдтар менамояд. Ин аст ки таҳрири мазкур ба заминаи иҷтимоии образ дахл намуда, бо ҳамин мавқеи онро боз ҳам баландтар мебардорад.

Аз мисраи охири матнӣ маҷалла – Валекин душманатро хунталаб дидам – калимаи **валекин** ба шоир маъқул намешавад, зеро он бар хилофи меҳнати бунёдкорона ва гулгулшукуфии тарзи ҳаёти солим сар шудани ҷанги хонумонсӯро таъкид намояд ҳам, хусусияти аҳдшиканона ва ногаҳонӣ доштани ҳуҷуми фашизми дуруст ифода карда наметавонад. Бинобар ин, дар матнӣ китоб калимаи мазкур бо вожаи **баногаҳ** иваз карда мешавад, ки аз ин амиқияти мазмун таъмин мегардад.

Тақмили образҳо ва мундариҷаи дoston на танҳо ба воситаи иловаҳо, инчунин бо роҳи ихтисори порчаҳои алоҳидаи матнӣ рӯзнома низ ба вуқӯъ пайваस्ताаст. Ихтисори мисраъҳо, ибораҳо ва калимаҳои алоҳида боиси баёни мухтасар ва мучази фикр гардида, диққати хонандаро ба мундариҷаи ғоявии матн бештар ҷалб менамояд. Ин ҳолатро, алаҳусус, аз муқоисаи порчаҳои зерин возеҳу равшан мушоҳида кардан мумкин аст.

«Достони Сталинград»:

1. **Зи сарват-ачзу эъчозам,**
2. Шуморо ман **фақат** эъчоз бахшидам,
3. Ки **танҳо** модари ғамхор ғуедам.
4. Худам лабташна мегаштам,
5. Шуморо об меодам,
6. Ба зери барф меҳуфтам,
7. Шуморо болини санҷоб меодам,
8. Ки аз пайванди мо пайдост
охир одаму олам.

«Сурӯши Сталинград»:

1. Чу модар аз **бисотам**
2. Бар шумо эъчоз бахшидам
3. Зи ҷазби худ гузаштам,
4. Бар **Шумо** парвоз бахшидам,
5. Ки **боре** модари ғамхор ғуедам.

Аввал ин ки мазмуни 5 мисраи (4–8) матни якум дар ду мисраи (3–4) матни дуюм аз ҷиҳати бадеӣ пурқуввату диққатҷалбкунанда ифода карда шудааст. Инчунин, аз иваз гардидани калимаҳои **сарват-ачзу эъчоз ба бисот, танҳо ба боре** ва ихтисори калимаи **фақат** такрори нолозим хотима ёфта, хислатҳои модаронаи замин барҷастатар хувайдо мегардад.

Дар баробари ин, шоир як қатор мисраҳои матни рӯзномаро, ки дар тасвир мавқеи дуюмдараҷа дошта, боиси такрори фикр гардидаанд, тамоман хат мезанад:

1. Машав маъюс, эй модар,
2. Ба ту аз чашмаҳо уммед меорам.
3. Зи рӯи қуллаи Помир ман хуршед меорам,
4. Ки шабҳои сиёҳи ту шавад равшан.
5. Манам дарёи тӯфондидаю дарё намемирад,
6. Ки то ман зиндаам,
7. Душман зи домонат намегирад.

Ихтисори мисраҳои 5–7, ба фикри мо, ду сабаб дорад. Аввалан, мазмуни мисраҳои ихтисоршуда дар тамоми боб, аз ҷумла, дар мисраҳои 1–4 порчаи боло пуробуранг ифода ёфтааст. Аз тарафи дигар, мисраҳои 5–7 ба пайдарпайии тасвир, ки то охир ба таври мурочиат ба Модар-Замин давом мекунад, мувофиқати кулӣ надорад. Бинобар ин, аз ихтисори мисраҳои 5–7 боби «Сурӯши дуюм. Дарё» мазмунану шаклан такмил ёфтааст.

Такмили матнҳои минбаъдаи достон ба воситаи ихтисори калима, таркиб ва ибораҳои алоҳида низ таъмин гардидааст. Масалан, дар матни маҷалла агар ихтисори калимаи **азодорам** аз мисраи **Сияхпӯшам, азодорам** такрори фикрро аз байн бурда, таносуби ифодаро қавӣ карда бошад, ихтисори ибораи **зи сӯзи дил** аз мисраи **Зи сӯзи дил гирифтӣ дар канорат санги сохилро** ба шарҳи зиёдатии воқеа хотима гузоштааст, зеро боби «Сурӯши модарон» сар то по баёни сӯзи дили Модари инсон аст.

«Як хусусияти бетакрори шоирии Муъмин Қаноат дар он аст, ки, – қайд мекунад Лоик Шералӣ, – ӯ ҳамчун сарроф ҳар калима, ҳар мафҳумро, ки бешубҳа дар он маншай шеър ё нутфаи шеър аст, бо ҳама **тобишҳои аслию маҷозӣ ва мантиқию фалсафӣ** бар мекашад» (134, 3). Муқоисаи матнҳои ҷопии «Сурӯши Сталинград» ин душворписандии меҳнати эҷодии шоирро басо равшан хувайдо месозад. Дар боби «Монологи Михаил Паникако»-и матни рӯзнома чунин мисраъҳо сабт гардидаанд:

а) Ба ҷойи мавҷи дарё

Чанги сахро дар тағи поям.

б) Навои охиронро дар лабонаш сӯхт.

Калимаҳои **чанг** ва **наво** ҳарчанд ки маъноҳои матлубро ба таври умумӣ ифода менамоянд, аммо аз ҷиҳати мавқеи ифода ва тобишҳои услубӣ ба мазмуни матн, ки ба як лаҳзаи мудҳиштарини чанг бахшида шудааст, мувофиқати комил надоранд. Зеро агар калимаи **чанг** маъноҳои зиёд дошта, ба маънои зарраҳои хурдтарини хок дар адабиёти ҳаттӣ хеле кам истифода шавад, калимаи **наво** ғайр аз суруду оҳанг овозеро ифода менамояд, ки ҳангоми хурсандию шодӣ танинандоз мегардад. Ин аст, ки шоир дар матни маҷалла калимаҳои **чанг** ва **навро** ба калимаҳои **гард** ва **нидо** иваз намуда, бо ҳамин костагии услубии мисраъҳои мазкурро тамоман барҳам додааст.

Агар илова ё ихтисори мисраъҳо ва ҷойивазкунии таркибии лаҳзаҳои алоҳидаи дoston танҳо ҳангоми таҳрири матни рӯзнома мушоҳида шавад, пас тағйироти калима ва ибораҳои алоҳида ба наشري маҷалла низ тааллуқ дорад. Масалан, дар боби «Монологи Замин»-и матни рӯзнома Модар–Замин муносибати худро ба тазодҳои зиндагӣ, аз ҷумла, чунин баён намудааст:

Ба рӯзи нек ҳамчун тифл хандидам,

Ба рӯзи **марг беовоз** ларзидам.

М. Қаноат ҳангоми таҳрири матни рӯзнома дар байни калимаҳои **марг, беовоз** ва тамоми байт як навъ костагии тобишҳои маъноӣ дарёфта, онҳоро ба калимаи **бад** ва таркиби **чу аҳли дард** иваз мекунад. Шоир баъди таҳрири мазкур низ хусусиятҳои услубӣ ва тобишҳои тазодии байтро пурра зоҳир нашуда пиндошта, дар наشري китоб таркиби **чу аҳли дардро** ба таркиби **чу марди пир** иваз мекунад:

Ба рӯзи нек ҳамчун тифл хандидам,
Ба рӯзи бад чу марди пир ларзидам.

Дар ҳақиқат, таҳрири чандинкаратаи боло маънои мисраъхоро васеъ ва равшан, таносуби каломро пурқувват намуда, муносибати маънавии байтро бо мисраъҳои дигари шеър боз ҳам қавитар гардонидаст.

Аз муқоисаи матнҳои ҷопии «Сурӯши Сталинград» масъулияти эҷодӣ, маҳорати нигорандагӣ ва баъзе хусусиятҳои услуби тасвири Муъмин Қаноат як андоза ошкор мегардад. Ҳангоми таҳрир диққати шоирро, пеш аз ҳама, муносибати мантиқии калом ва алоқаи мутақобилаи мафҳумҳо ҷалб менамоянд.

«Достони Сталинград»:

Суханро сеҳри мурдан, зинда
гардидан,

Чу гул дар хок рафта боз
сабзидан,

«Сурӯши Сталинград»:

Суханро сеҳри мурдан, зинда гардидан,
Ҳазон дидан, баҳорон боз сабзидан,

Шоир таркиби **ҳазон диданро** ба калимаи **сабзидан** ва **ҳазонро** ба **баҳор**, ки ба калимаҳои мисраи якуми байт низ муносибати комили мантиқӣ доранд, рӯ ба рӯ гузошта, бо ҳамин алоқаи тазоддӣ мисраъхоро пурқувваттар намуда, кудрати беандозаи суханро возеҳтар мекушояд. Таҳриротӣ мазкур, азбаски дар мисраъҳои минбаъда **туҳми гул** ва ба хок рехта баҳорон боз сабзидани он тасвир гардидааст, такрори фикрро низ барҳам додааст.

Як қатор тағйирот, аз ҷумла, таҳрири зерин мувофиқати пурраи тобишҳои маъноии калимаҳоро ба вазъияти мушаххаси тасвир таъмин намудаанд:

а) Гули худро наметабӣ миёни **сабзаву** гулҳои худрӯй.

б) Гули худро наметабӣ миёни **буттаву** гулҳои худрӯй.

Ин мисраъ ба тасвири ҳолати модароне, ки дар ёди фарзандони қурбоншудаашон ба ҳокдони шаҳидони Қӯрғони Мамай рафта сӯғворӣ мекунанд, тааллуқ дорад. Модоме ки фарзанди дар сурати ҳайкал ҷовидгардидаи модар ба **гул** нисбат дода шудааст, пас ҳампайкарони ӯ нисбати **сабзаро** не, нисбати **гулбуттахоро** доранд.

Аз муқоисаи порчаҳои зерин дар ифодаи гоյи асосии асар нақши муҳим бозидани ташбеҳ, истиора, муболиға, тақрор барин санъатҳои бадеии иловагардида равшан собит мегардад.

«Достони Сталинград»:

Замин дар ларза омад аз садои танк,
Ва душман ҳамлавар шуд аз кафои танк,
Ва ҳар дам танкҳо наздиктар мешуд.
Чу умри одамі роҳи миён кӯтоҳтар мешуд.

«Сурӯши Сталинград»:

Замин чун киштие ларзид ногаҳ аз садои танк
Ва душман чун сиёҳӣ аз кафои танк
Дамодам танкҳо надиктар-наздиктар мешуд.
Чу умри ҷангҷӯ роҳи миён кӯтоҳтар мешуд.

Ба ларзиши киштӣ монанд кардани ларзиши замини аз садои танк беҳолгардида, ба сиёҳӣ нисбат додани душмани ғаддор ва ба такрор омадани калимаи наздиктар дар пеши назари хонанда мудҳишӣ ва даҳшатангезии ин лаҳзаи ҳучуми душманро бо тамоми барҷастагӣ намоён сохта, ўро зиёда мутаассир мегардонад. Ба ибораи умри ҷангҷӯ иваз кардани умри одамі бошад, мақоли чоҳкан зери чоҳро таъкид намуда, рӯҳи хайрхоҳонаи асарро қувват медиҳад. Ҳамаи ин симои Мишаро, ки ба муқобили чунин ҳучуми шадид мардонавор истодагарӣ карда, номуси халқу Ватанро ба нақди ҷон меҳарад, равшантар мекунад.

Баъзе таҳриротӣ шоир мавқеи санъатҳои тавсиф ва сачъро дар ифодаи муҳимтарин ҳодиса ва воқеаҳои нашрҳои минбаъдаи асар муайян мекунад, чунончи:

а) Ба дарди ҳоку ранги зарди ҳок охиста дил бастам,

б) Ба ранги зарди ҳоки дарднок охиста дил бастам.

Аз як тараф, барҳам додани такрори калимаи ҳок, аз тарафи дигар, ба калимаи ҳок ҳамроҳ кардани муайянкунандаи дарднок оҳангнокӣ, мусиқавият ва бадеияти мисраи таҳрирэфтаро таъмин карда, ифодаи маъноии онро дучанд намулдааст.

Қисми тасҳехот, аз ҷумла, таҳрири зерин ба вазн оид аст. Калимаи ҳанӯз аз як ҳичойи кӯтоҳ ва як ҳичойи қимати якуним ҳичодошта (у-у) иборат буда, сабаби як андоза гаронии вазни мисраъ гардидааст. Ба калимаи ҳамоно иваз намудани калимаи ҳанӯз ва ихтисори калимаи аст вазни мисраи таҳрирэфтаро сайқал дода, онро мукамалтару гӯшнавозтар гардондааст:

а) Камони ў ҳанӯз гарм аст аз оташ.

б) Камони ў ҳамоно гарм аз оташ.

Як хусусияти ҷолиби диққати фаъолияти эҷодии Муъмин Қаноат дар он аст, ки ў матни ҳар як асари ба ҷоп ҳозир кардаашро борҳо аз назар мегузаронад. Чунин муносибати

чиддӣ ба шоир имкон додааст, ки пеши роҳи сар задани хатоҳои матбааро гирифта, хатоҳои бо айби шахсони масъули ба чопхозиркунанда дар маҷмӯаҳои пешинааш содиршударо ислоҳ намояд.

Ҳамин тариқ, меҳнати душворписанди эҷодӣ ва таҳриротӣ чиддӣ матни «Сурӯши Сталинград»-ро ба дараҷаи мукамал намуда, асарро ба яке аз шоҳкорҳои адабиёти муосир табдил додаанд.

11. Ду таҳрири повести «Камони Рустам»

Повести «Камони Рустам»-и Саттор Турсун ба ҳаёти оилавӣ ва муҳаббату ғаъолияти иҷтимоии ҷавонон барин мавзӯҳои муҳими рӯз ва ҳалолкорӣ, ростқавлӣ, сарбаландӣ барин масъалаҳои аввалиндараҷаи ахлоқӣ бахшида шудааст. Ин асар дар зарфи даҳ сол ба забонҳои тоҷикӣ ва русӣ чор маротиба чоп гардида, аз тарафи адибон ва адабиётшиносони маъруф чун устод Турсунзода, И. С. Брагинский, М. Шукуров, М. Қаноат, И. В. Денисова, Ф. Муҳаммадиев, Ҷ Бақозода, С. Саъдиев ва дигарон баҳои мусбат гирифтааст.

Соли 1980 идораи «Садои Шарқ» ба пешвози Анҷумани нависандагони Тоҷикистон оид ба масъалаҳои насри муосир «Мизи мудаввар» ташкил намуд. Дар он махсусан, вазъияти ташвишовари забони насри тоҷикӣ дар солҳои 70 таъкид гардид.

Чунин гуфтугӯи чиддӣ ва як қатор мулоҳизаҳои дигари танқиди адабӣ оид ба нашрҳои тоҷикӣ ва русии «Камони Рустам» муаллифро водор намуд, ки повестро бори дигар таҳрир намояд. «Ин нусхайи «Камони Рустам»-ро нависанда ба эътибори услубу баён чиддан таҳрир кардааст», – гуфтааст Ҷ. Бақозода дар охири сухани чопи 1982 повест (36, 171).

Қисми кулли ихтисорот, иловаҳо, бадалшавии ибораю ҷумлаҳо ва калимаҳо ба амалиёту муносибати персонажҳо комилан мусоидат намуда, ташаккули забон ва услуби нависандаро низ як андоза муайян кардааст.

Дар нашри I повести «Камони Рустам»⁹ калима ва ибораҳои душворфаҳме, ки ба хонандаи имрӯз номафҳум бошанд, вонемехӯранд. Бо вучуди ин, нависанда ҳангоми таҳрир **таваккуф, қабл, таҳайюр, тарахҳум** барин калимаҳоро ба

⁹ Ин ҷо ва минбаъд чопи 1976 «Камони Рустам»-ро бо нашри I, чопи соли 1982 повестро бо нашри II ва саҳифаҳояшонро бо рақамҳои арабӣ ишора мекунем.

муродифҳои боз ҳам содатар ва ба матн мувофиқтарашон – **истодан, пеш, хайрат, раҳм** иваз кардааст, ки ин ҳолат, махсусан вақте ки сухан дар бораи одамони одии меҳнатӣ меравад, ба асар таъсири мусбат расондааст:

Мӯйсафед...сар бардошта,
ба оҳанги таҳайюр:

– Фирӯз? – гуфт (I, 89).

Мӯйсафед... сар бардошта,
ба оҳанги хайрат:

– Фирӯз? – гуфт (II, 63).

Саттор Турсун хангоми таҳрир тобишҳои нозуктарини калима ва ибораҳои ба ҳисоб гирифтааст. Масалан, дар таҳрири зерин таркиби **рӯй тофтан** хеле хуб ба таркиби **чашм кандан** иваз гардидааст:

Мард... аз вай **рӯй тофт** (1,6). Мард... аз **вай чашм канд** (II,4).

Маълум, ки таркиби **рӯй тофтан** тобиши маъноии нафрат кардан ва бад диданро низ дорад. Бинобар ин, ба матн таркиби **чашм кандан**, ки ба ҳамсухбати худ дигар эътибор надода, ба дигар тараф нигоҳ кардани Шарифи шабқурро дуруст ифода менамояд, мувофиқ аст.

Тобишҳои маъноӣ ва услубии як қатор калима ва таркибҳои таҳрирӣ дар алоқамандӣ ба матн ҳислат ва мавқеи қаҳрамонҳои бештар ошкор месозад. Агар ба ҷойи калимаи **мурд** истифода шудани таркиби **қазо кард** ахлоқи ҳамидаи симои асосӣ – Фирӯз ва таваҷҷуҳи ӯро ба падари дилдодаш равшан созад, ба калимаи **бемағз** иваз гардидани калимаи **бемайна** дағалӣ, бадмуомилағӣ ва рӯйинатаниии симои манфӣ – Аскароро дучанд таъмин намудааст:

а) – Падари Назокат қазо кард? – сухани ӯро бурид Фирӯз (II.7).

б) – Ман ба ту **бемағз** гашта меғӯям, ки дуҷумбора ба вай занак рӯбарӯ нашав, – гуфт (II.129).

Ҳамин тарик, ба калима, таркиб ва ибораҳои **беташвиш, бачағиям, бардоштан, чехра, роҳхат, ба зимма, даъват кардан, ақл ёд додан, канори роҳ, фарзанд ёфтагист, даст пок кард, тифли шашрӯза, касофати ҷимнат** ва ғайра иваз гардидани калима, таркиб ва ибораҳои **бебало, айёми кӯдакияш, кашола кардан, сару рӯй, ҷағза, ба сар, ҷағзадан, ақл шудан, қад роҳ, фарзанддор шудагист, тамош кард, кӯдаки шашрӯза, касофати бачаат** ва ғайра боиси воқеатар гардидани хусусиятҳои услубию бадеии асар шудаанд.

Яке аз масъалаҳои аз ҷиҳати забонӣ муҳим, ки диққати аҳли илму адабро мунтазам ҷалб менамояд, тарзи дар асарҳои бадеии хаттӣ истифода намудани таркиби луғавии забони зиндаи халқ мебошад. Нависандаи халқии Тоҷикистон Фазлиддин Муҳаммадиев вазъияти насри муосирро дар назар дошта гуфтааст: «Гоҳ бо нияти неки аз лаҳҷаҳои гуногун ба забони адабӣ бештар дохил кардани намунаҳо саргарм шуда, қайларо аз мазза мегузаронем» (80, 127). Хушбахтона, Саттор Турсун дар истифодаи забони зиндаи халқ хеле эҳтиёткор аст.

Дар повести «Камони Рустам» чун **аёл, хингил, шиштан, чок, читу, ингу, қаровул, трактирчӣ** як қатор ифодаҳои лаҳҷавие истифода шудаанд, ки бо тобишҳои услубии худ фардияти нутқи гӯяндаро таъмин карда, сабаби қозибанокии лаҳзаҳои ҳаҷвии асар гардидаанд. Як қатор калима ва таркибҳои шевагии дигар, ки тобишҳои маъноии хиратаре дошта, тозагӣ ва суфтагии забони повестро як андоза халалдор кардаанд, ҳангоми таҳрир хеле мувофиқ ба муродифҳои адабиашон иваз шудаанд: **бачем—писарам, даревос—пахлударӣ, реча—нақша, калитак меафтад—гирех меафтад, қиллик—хунар, чуруккӣ накардан—овоз набаровардан, алов—оташ** ва ғайра:

Ба Худо, ки **гингӣ гӯем** (I, 216). Ба Худо, ки **лом намегӯем** (II, 154).

Ба таркиби рехтаи **лом нагуфтан** иваз намудани ифодаи шевагии **гингӣ накардан** ба **рӯхи матн** (гуфтугӯи чиддии ду ҷавон) дучанд мувофиқ афтода, аз як тараф, ифоданокии матн ва, аз тарафи дигар, амиқияти фикрро таъмин намудааст.

Кӯшиши мунтазами Саттор Турсунро барои тозагии забони адабӣ аз тағйироти минбаъдаи феълҳои таркибии қолиби **баромада мондан, бино монда гаштан, шишта истодан, чашм андохта гирифтан, афшонда мондан**, ки баъди инқилоби Октябр аз забони зинда ба забони адабии тоҷик дохил гардидаанд, низ пай бурдан мумкин аст. Дар нашри II даст кашидан аз аксари феълҳои типӣ мазкур гувоҳи ташаккули мунтазами услубии фардии нависанда аст:

—Гузар, Фирӯз, шишта ист (I, 132).

—Ҳа-а... фаҳмидан меҳохӣ,

ки барои чӣ ман ин қадар

ба худ **бино монда гаштаам?** (I, 68)

—Гузар, Фирӯз, шин (II, 97).

—Ҳа-а...фаҳмидан меҳохӣ,

ки барои чӣ ман ин қадар ба

худ **бино мондаам?** (II, 48)

Тобишҳои маъноӣ ва услубии матнро баъзан тағйироти сарфӣ як калима низ таъмин менамояд. Масалан, яке аз симоҳои асосии асар, ки бо мушфикию меҳрубонии худ хонандаро мафтун

месозад, Шарофатхола мебошад. Нависанда усули рӯзи тасвири истифода карда, як лаҳзаи давраи асосии ӯро тасвир намудааст. Дар ин ҳолат, дар таркиби исми хос омадани баёни **хола**, ки эҳтиромро нисбат ба зани калонсол мефаҳмонад, зиёдатӣ аст. Ин костагӣ дар матн **II** ислоҳ гардидааст:

– Не нагӯед, апа–исрор
кард **Шарофат**-хола (I,36).

– Не нагӯед, апа,–исрор кард
Шарофат (II, 26).

Моҳияти таҳриротӣ нависандаро тағйироти минбаъдаи наҳви асар боз ҳам хубтар ошкор сохтааст. Чӯзитарин тағйироти синтаксисӣ, дар баробари такмили шаклӣ, ба мазмуни ҷумлаҳои наشري **II** таъсири мусбат расонидааст. Дар матн **I** баъзан тарзи ҷумласозии забони адабии ҳозираи тоҷик, мавқеи сарафзо ва аъзои пайрав дар ҷумла дуруст риоя шудааст. Аз ин ҷиҳат, таҳрири баъзе ҷумлаҳои матн **I** ҷолиби диққат аст:

Охир, вай аз овони бачагӣ
Носирро мешинохт (I, 74).

Вай, охир, **Носирро** аз овони
бачагӣ мешинохт (II,52).

Аз ин таҳрир маҳз ба кӣ (**Носирро**) тааллуқ доштани таркиби аз овони бачагӣ равшан гардида, бо ҳамин якмаъноӣ ва ифоданокии ҷумла дурусттар таъмин гардидааст. Дар баробари ин, ҷойивазкунии қисмҳои ҷумлаҳо боиси ифодаи фасеҳтари маънии иҷтимоии матн гардидааст. Дар мисоли зерин дар аввали ҷумлаи пайрав омадани таркиби **ҳавлиро фурӯш** мақсади асосии Аскароро, ки ба даст даровардани ҳавлии падари Фирӯз мебошад, таъкид намуда, хирси дунёпарастии ӯро бештар намоиш медиҳад:

Ман хуб фикр карда, аввал
хостам, ки ба ту **ҳавлиро**
фурӯш гӯям (I,117).

Ман хуб фикр карда, аввал
хостам, ки **ҳавлиро** **фурӯш**
гӯям ба ту (II, 82).

Ҳамин тариқ, иваз шудани ҷойи муқаррари пурқунандаи бевосита ва хабари ҷумлаи пайрав барои ифодаи тобишҳои маъноии таъкид хизмат кардаанд.

С. Турсун баъзан барои таъмини хусусиятҳои тезтундӣ ва модалии матн **II** аз такрори аъзои ҷумла низ истифода бурдааст. Дар мисоли поён қувваи муассирии ҷумла ҳам ба воситаи такрори калмаи **бародараш** ва ҷидаи шуда омадани муайянқунандаи тавсифӣ зохир гардида, яққоя бо матн

решаҳои чуқури зиддияти Носиру Фирӯзо равшан ифода намудааст:

Шояд барои **бародараш** шуда
рашк кунад (I, 101).

Шояд барои **бародараш**,
бародари ҳамхуну ҳамтаниш
рашк мебарад (II, 70).

Барои ифодаи амиқи фикр ва возеҳии маъно баъзан ҷумлаҳои содаи нашри I ба ҷумлаҳои мураккаб табдил дода мешавад:

Шарофатхола...ҳамроҳи
Асламамак роҳи район, роҳи
хонаи додари ӯ Аскароро
пеш гирифт (I, 40).

Шарофатхола...ҳамроҳи
Асламамак ба ҳавлии додари ӯ
Аскарон, ки дар маркази район
буд, раҳсипор гардид (II, 28).

Дар мисоли аввал аз ду манбаъро – **роҳи район** ва **роҳи хонаро** – ба худ тобеъ кардани хабари ҷумла аниқият ва ягонагии маъно як андоза ҳалал дидааст. Баъди таҳрир, аз як тараф, иловаи калимаи **ҳавлӣ** ва ҷун ҷумлаи пайрав тобеъ гардидани таркиби **маркази район** ягонагии маъно ва баёни содатари фикрро таъмин кардааст.

Вале бояд гуфт, ки дар нашри II иловаи калима, ибора ва ҷумлаҳо ниҳоят кам мушоҳида шуд. Баръакс, тағйироти минбаъдаи наҳвӣ асосан бо роҳи ихтисороти ҷузъҳои алоҳидаи ҷумлаҳо сурат ёфтааст. Дар натиҷаи тағйироти ҷумлаҳои зиёд ва ихтисори садҳо калимаву таркибҳо ҷумлаҳои нашри II кӯтоҳтару суфтатар ва фикр боз ҳам равшантару нишонрастар гардидааст. Масалан, таҳрири зерин, ки суҳбати Фирӯзаи касалманд ва Шарофати ба касалхона ба дидорбинии ӯ омадаро ҷамъбаст намудааст, айни муддаост:

–Хайр, тоқат накарда
оварданӣ бошед, ихтиёратон,–
гуфт Фирӯза (I, 36)

–Хайр, ихтиёратон,–гуфт
Фирӯза (II, 26).

Дар нашри I таркиби **тоқат накарда оварданӣ бошед** боиси хира баромадани маънои модалии ҷумла ва ҳолати рӯҳии гӯянда гардидааст. Зеро фикри куртаи Фирӯзаро, ки дӯхта тамом кардааст, ба касалхона овардан хостани Шарофат аллакай баён гардида буд. Аз тарафи дигар, таркиби мазкур ҷумларо пурбор намуда, ба ҳолати пешазмаргии Фирӯза, ки чанд дақиқа боз ба Назокат гуфтушунид дошт, мувофиқат намекунад. Ҷумлаи дукалимагии **хайр, ихтиёратон** дар як вақт ҳам маънои розигӣ ба гуфтаҳои Шарофат ва ҳам вазифаи хайрухушро ба ҷо оварда,

ҳолати аз бемадорӣ ва вазнинии касалӣ, дигар майли сухбат надоштани Фирӯзаро барҷаста нишон додааст.

Ё худ чумлаи зерин баъди таҳрири навбатӣ кӯтоҳтар ва мазмунану шаклан мушаххастар гардида, муносибати бадбинонаи қаҳрамони асосӣ – Фирӯзо ба директори совхоз Наимов ба таври қатъӣ муайян мекунад, зеро тамоми аъзои чумлаи наشري II дар мавқеи худ омада, вазифаи муайяни маъноӣ ва бадеӣ доранд:

Ҳаминаш маълум, ки нисбат
ба Наимов вай (Фирӯз–К.А.)
як ҳисси ба нафрат монанде
дорад (I, 66).

Маълум, ки вай (Фирӯз–К.А.)
ба Наимов нафрат дорад (II, 46).

Мисли ҳамин бисёр чумлаҳои повест баъди ихтисори бемайлони нависанда боз ҳам нишонрастар гардида, мазмунӣ ғоявӣ асарро амиқтар ва обуранги бадеӣ онро пурчилотар намудаанд. Гурӯҳи чумлаҳое низ, ки ба мазмунӣ асар, инкишофи воқеаҳо ва ҳислати симоҳои асар таъсире нарасонда, чун тақрори фикрҳои пешина сабаби носолимии маъноӣ гардидаанд, гоҳи таҳрир ихтисор шудаанд:

– Метарсидам, ки безътиной
мекунӣ. Охир он гапҳои ба
ту меғуям гуфта тайёр кардаам
гапҳои будаанд, ки кас дар
умраш як бор меғӯяд (I, 78).

– Метарсидам, ки безътиной мекунӣ
(II, 55).

Як ҳуди чумлаи метарсидам, ки безътиной мекунӣ бечуръатии Фирӯзо, ки сабаби асосии дар вақташ ба Назокат изҳори муҳаббат накардани ӯ гардида буд, бомуваффақият ифода кардааст. Бинобар ин, ба чумлаи дуҷум, ки ба паҳлуи дигари сухан ишора намуда, мазмунӣ чумлаи аввалро тақвият намедихад, зарурат намеронад. Вале ихтисори порчаҳои ду ё сечумлагӣ мушоҳида нашуд.

«Тарзи баёни Саттор Турсун сода буда, дар асари ӯ бандҳои мураккаби синтаксисӣ қариб дучор намешаванд, асоси повестро чумлаҳои сода ва мураккаби қамаъзо ташкил менамоянд», - гуфтааст Ш. Рустамов (95, 235). Повести «Қамони Рустам» нишон медиҳад, ки нависанда барои ба хизмати хоси эҷодӣ таъдил додани чунин тарзи баён меҳнати зиёд ба харҷ додааст.

Нависанда ба маъниҳои маҷозии вохидҳои забонӣ низ диққати ҷиддӣ медиҳад. Маъниҳои кӯчида аз боигарии забони нависанда дарак дода, ифоданокӣ ва ҷозибанокӣ забони

«Камони Рустам»-ро меафзояд. Аз ин ҷиҳат, таҳриру иловаи ибораҳои фразеологӣ ва мақолу зарбулмасалҳо ҷолиби диққат аст. Бояд гуфт, ки дар нашри I аз истифодаи бемавқеи баъзе ҷузъҳои ибораҳои рехта барҳам хурдани хусусиятҳои устувории ибора ва ифоданокии фикр мушоҳида мешавад:

Асламамак акнун даҳон
чуфт карда, аз қафои ӯ чизе
гуфтани буд, ки Ҳидоятмамак
оринчи ӯро дошт (I, 87).

Асламамак **боз** чизе
гуфтани буд, ки Ҳидоятмамак
оринчи ӯро дошт ((II, 61).

Аввалан, таносуби сухан ва мантики гуфтор талаб мекунад, ки таркиби **чуфт кардан** на ба калима **даҳон**, ки маънои ягона ва танҳост, балки ба калимаи **лаб** пайваст гардад (лаб чуфт кардан). Гайр аз ин, таркиби мазкур маънои акнун ба сухан шурӯъ карданро дорад. Ҳол он ки (чунонки аз иловаи калимаи **боз** дар нашри II низ бармеояд), Асламамак аллакай ба занаш чанд сухан радду бадал карда буд.

Умуман, дар нашри I таркиби **даҳон чуфт кардан** бисёр вомехӯрад, ки дар нашри II аксари онҳо ба таркиби **лаб чуфт кардан** иваз шудаанд. Дар таҳрири зерин бошад, **лаб чуфт кардан** хислати амаки Фирӯз – Аскароро, ки бо суханҳои калонгирона ва оромона мардумро ба дом мекашад, равшан намудааст:

Вай ба амакаш, ки **даҳон**
чуфт карда, чизе гуфтан
меҳост, эътиборе надода
ба ҳавлӣ даромад (I, 84).

Вай ба Аскарро, ки **лаб**
чуфт карда, чизе гуфтан
меҳост, эътибор надода...
ба ҳавлӣ даромад (II, 130).

Нависанда хангоми таҳрир ба нозуктарин тобишҳои услубии ифодаҳои устувор мӯшикофона эътибор медиҳад. Дар муқоисаи зер ҳам ифодаи **гапро ду накардан** ва ҳам **гапро ба замин назадан** як маъноро ифода кунанд ҳам, яқумӣ тобиши маъноии талаб ва дуҷумӣ тобиши маъноии хоҳишро доранд:

Ниҳоят занак «**гапи мардакро**
ду накунад, апа. Рост мегӯянд
...» гуфт (I, 119).

Ниҳоят занак «**гапи мардакро**
ба замин назанед, апа. Рост
мегӯянд...» гуфт (II, 83).

Маълум, ки баъди вафоти Асламамак ҳавлии ӯ ба ихтиёри ҳамсараш, ки хоҳари калони зани Аскарро буд, мегузарад. Аскарро ва зани ӯ аз ин муносибати хешутаборӣ истифода бурда, барои ба даст даровардани ҳавлӣ кӯшиш мекунанд ва

барои ба мақсад расидан одоби сухбатро хеле эҳтиёткорона
риоя менамоянд. Риекорӣ ва забонбозии онҳо ба воситаи
таркиби матни II – **гапро ба замин назадан** амиқтар баён
гардидааст.

Дар баробари ин, ифодаҳои устувори **дастбагиребон шудан**,
дастуро хӯрдан, аз дунё гузаштан, **лаб кушодан** ва ғайра, ки дар
нашри II ба ҷойи таркибу ибораҳои озодаи синтаксисӣ
омадаанд, чун муште аз хирвори «гули эҷодиёти халқ» сабаби
боз ҳам афзудани хусусиятҳои миллӣ ва тобишҳои услубии
повести «Камони Рустам» гардидаанд.

Муносибат, нафрату ғазаб ва ҳусни таваҷҷуҳи нависанда ба
образҳои мусбату манфӣ аз ҳисоби иловаи **аввал андеша**, **баъд**
гуфтор, **кал додари кӯр** барин мақолҳои халқӣ боз ҳам возеҳтар
намудор гардидааст:

–Инаш ҷӣ хел?–гуфт
Носир бо як оҳанги дилпурӣ, ки
гӯё ҳама бо як овоз «зӯр»
мегуфта бошанд.
–Аз якдигараш бадтар,–
гуфт Фирӯз, ки то ҳол хомӯш буд
(I,100).

– Инаш ҷӣ хел?–пурсид бо як
оҳанги дилпурӣ, ки ҳозир ҳама
фавран «зӯр» меғунд.
–Кал додари кӯр,–овоз баровард кассе.
– Аз якдигараш бадтар,–гуфт Фирӯз
ҳам, ки то ҳол хомӯш буд (II,70).

Мақоли **кал додари кӯр** муносибати ҳамкоронро ба сурудҳои
мазмунану шаклан ҳароби дар магнитофони шахси манфӣ–
Носир сабтшуда нишон дода, аз як тараф, ахлоқи пасти соҳиби
магнитофон ва, аз тарафи дигар, ҳусни таваҷҷуҳи мардумро ба
сурудҳои баландгоя таъкид кардааст. Вале дар нашри II сухани
Фирӯз (аз **якдигараш бадтар**) такрори хираи мақоли мазкур
шуда мемонад. Ба фикри мо, агар мақоли боло аз забони Фирӯз
баён мешуд, ҳам ифоданокии сухани қаҳрамони асосӣ таъмин
мегардид ва ҳам такрори фикр барҳам мехӯрд: - **Кал додари**
кӯр, - **гуфт Фирӯз**, **ки то ҳол хомӯш буд**.

Муассирӣ ва ифоданокии матни II повестро воситаҳои
тасвир, махсусан тавсиф ва ташбеҳҳои иловагардида афзун
намудаанд. Тавсифҳои **чашимони фаттонаш**, **каси меҳрубон**,
духтари хандируӣ, **зани бадқавок**, **китфи бакувват**, **чехраи**
заъфарон, **шайтони ланн** ва ғайра, дар баробари афзудани
таровати матн, табиат, ҳислат ва дунёи ботинии симоҳои
асарро саҳеҳтар ошкор месозад:

Ҳидоятамак... ба китфаш
даст партофт (I, 25).

Ҳидоятамак... ба китфи
бакуввати Фирӯз даст
партофт (II,17).

Ибораи **китфи бақувват** ба инкишофи ҷисмонии Фирӯз Ҳангоми хизмат дар сафи артиши шӯравӣ ишора карда, дар баробари ин, ифтихори падарро аз камолоти ҷисмонии писар низ таъкид менамояд.

Матни таҳрирӣ аз ташбеҳҳои иловашуда низ қувваи баланди ифоданокӣ касб карда, таассуроту эҳтиросоти ҳонандаро ба мазмун ва симоҳои мусбату манфии асар равшантар месозад. Масалан, агар ба қабӯтари зебои болҳояш нуқрафом ташбеҳ кардани рӯи модари Фирӯз муносибати хайрхоҳона ва самимонаи ҳонандаро ба ин зани бофаросати ноком таъкид намояд, ба хирагии пашша монанд кардан шилқинӣ, берӯй ва бадаҳонии Аскароро дурусттар ошкор месозад:

Зан бо як мижжа кашидан
ғайб зад (I, 16).

Зан ҳуди ҳамон замон **мисли**
қабутари зебои болҳояш
нуқрафом ба осмон рафт (II, 11).

Вале на ҳама тағйирот ба матн чунин таъсири мусбат расонидаанд:

Як рӯз **бедаромад шишта**
наметавонист (I, 10).

Як рӯзашро **беғоида намегузаронад**
(II, 7).

Сухан дар бораи Шарифи шабқур меравад, ки тамоми умрашро ба савдогарии ҳанноӣ сарф кардааст. Дар ин маврид таркиби **бедаромад шишта натавонистан** бо тобиши манфии худ нисбат ба таркиби **беғоида нагузаронидани рӯз**, ки тобиши мусбат дорад, ба рӯи матн мувофиқати комилтаре дорад. Ё худ ҷумлаи **маслиҳат карда будем** (I, 103) дар наشري II шакли **маслиҳат андохта будем** (II, 72)-ро гирифта, маънои умумӣ ва оммафаҳми худро коштааст.

Мисли ҳамин, ифодаҳои **рӯи офтоб бардошта** (II, 18), **кӯчаи маркази район** (II, 110), **зинаҳои айвон** (II, 32), **чигот андохт** (II, 26), **ҷандала мекард** (II, 24), **ду нафар марди миёнсол** (II, 192), ба ҷойи ифодаҳои **рӯи офтобсӯхта** (I, 21), **кӯчаи марказии район** (I, 156), **зинаи айвон** (I, 46), **ваҷоҳати гирифта** (I, 37), **кӯшиш мекард** (I, 37), **ду марди миёнсол** (I, 192) омада амиқият ва тобишҳои услубии лаҳзаҳои алоҳидаи матнро хира гардондаанд.

Ба гуфти устод М. Горкий, мундариҷаи адабиёти бадеӣ аз се ҷузъи асосӣ – забон, мавзӯ ва сужет таркиб ёфтааст. Агар, дар баробари таҳрири ҷиддии забонӣ, баъзе лаҳзаҳои хатти сужети «Ҷамони Рустам» низ таҳрир меёфт, мазмуни асар, ба фикри мо, боз ҳам мушаххастар мегардид. Масалан, нақли лаҳзаи хархоро гирифта барои ангишт рафтани Ҳидоятамак, ки

латифаҳои халкиро ба ёд меорад, дар ду саҳифа (ниг. ба нашри I, с. 158–160) давом ёфтааст. Ҳол он ки хусусиятҳои умдаи чунин лавҳаҳо кӯтоҳию рехтагии онҳост. Ё худ нақли Фирӯз дар бораи ба Носир ном ҳамсинфаш дастбагиребон шудану аз ӯ фаҳмидани ҳақиқати ҳол дар бораи падару модараш дар ҳаҷми чор саҳифа кашол ёфтааст. Махсусан, сабабҳои ба Носир дастбагиребон шудани Фирӯз хеле давом ёфтааст.

Ташаккулу тақомули асари бадеӣ ба меҳнати мунтазаму бобардошти эҷодӣ қомилан вобаста аст. Повести «Қамони Рустам» ҳам дар натиҷаи тақмили минбаъда ба яке аз асарҳои сазовори адабиёти тоҷик табдил хоҳад ёфт.

НАМУНАИ САВОЛҲОИ ТЕСТӢ

1. Предмети омӯзиши матншиносӣ чист?

А) Асари бадеӣ; В) Ҳаёт ва осори адибон; С) Таърихи матни бадеӣ; Д) Қонуниятҳои назарии адабиёти бадеӣ; Е) Асарҳои ба тозагӣ дастраси хонанда гардида.

2. Муроди истилоҳи матншиносиро муайян кунед:

А) Нақди адабӣ; В) Нақди матн; С) Шеършиносӣ; Д) Китобшиносӣ; Е) Манбаъшиносӣ.

3. Матншиносӣ чанд вазифа дорад?

А) Як вазифа (омӯзиши таърихи матни асар); В) Ду вазифа (омӯзиши таърихи матн ва ба ҷоп омода намудани асар); С) Се вазифа (Тадқиқи таърихи матн, таҳия ва ҷопи асар); Д) Чор вазифа (тадқиқи қонуниятҳои назарии адабиёт, омӯзиши таърихи матн, таҳия ва ҷопи асар); Е) Вазифаҳои бисёр дорад.

4. Вобаста ба маводи тадқиқ матншиносӣ ба чанд қисмат чудо мешавад?

А) Ба ду қисмат (нақди мутуни адабиёти қадим ва фолклор); В) Ба се қисмат (нақди мутуни адабиёти қадим, адабиёти асримиёнагӣ ва тарҷумаи бадеӣ); Д) Ба панҷ қисмат (матншиносии адабиёти қадим, адабиёти асримиёнагӣ, адабиёти давраи нав, фолклор, тарҷумаи адабӣ); Е) Ба қисматҳо чудо намешавад.

5. «Тадқиқи матншиносӣ таҳкурсиест, ки тамоми кори минбаъдаи адабиётшиносӣ дар болои он сохта мешавад». Ин суханро кадом матншиноси рус гуфтааст?

А) Шахматов А.А.; В) Томашевский Б.В.; С) Лихачев Д.С.; Д) Прохоров Е.И.; Е) Тимина С.И.

6. «Боре нақди мутун асоси ҳар навъ дигар аз анвои наққодӣ аст, хишти аввал ва рукни аъзами нақди адабӣ аст». Ин сухани кадом матншинос аст?

А) Рустам Алиев; В) Нурӣ Османов; С) Аълохон Афсаҳзод; Д) Абдулҳусайни Зарринқуб; Е) Хуршеда Отахонова.

7. Кадом қисмати адабиётшиносӣ матнҳои қаламӣ ва ҷопии асари бадеиро дар давраи ҳаёт ва баъди вафоти нависанда меомӯзад?

А) Назарияи адабиёт; В) Нақди адабӣ; С) Таърихи адабиёт; Д) Китобшиносӣ; Е) Матншиносӣ.

8. Кадом илм ба илмҳои забоншиносӣ, палеография, археология, таърих, шарқшиносӣ, китобшиносӣ алоқаи мустақам дорад?

А) Физика; В) Химия; С) Матншиносӣ; Д) Табиатшиносӣ; Е) Ҷуғрофия.

9. Истилоҳи текстология (матншиносӣ) бори аввал қай ва аз қониби қадом олими рус истифода шудааст?

А) Шахматов А.А., соли 1898; В) Эйхенбаум Б., соли 1925; С) Лахтман К., соли 1930; Д) Добровский И., соли 1920; Е) Томашевский В.В., соли 1922.

10. Аввалин қопи қитобии қиссаи нахустини С.Айнӣ қӣ ном дорад?

А) «Сарғузашти як тоҷики қамбағал»; В) «Сарғузашти як тоҷики қамбағал ё ки Одина»; С) «Одина» (аз хотираҳои истибдод); Д) «Одина»; Е) «Сарғузашт».

11. Қадом матн иродаи эҷодии адибро пурра ифода мекунад?

А) Мусаввада; В) Сиёҳнавис; С) Матни рӯнома; Д) Матни маҷалла; Е) Қопи қитобии қамони қандағии адиб.

12. Марҳалаи маҷаллагии матн дар қӣ зоҳир меғардад?

А) Матни асари бадеӣ аввалин маротиба ба тавассути матбуоти даврӣ дастраси қонанда меғардад; В) Оид ба асар дар матбуот тақриз қоп мешавад; С) Оид ба қопи асар дар матбуот қабар дода мешавад; Д) Оид ба асар мусоҳибаи рӯзномаи қор ба адиб дар қ меғардад; Е) Асар муаррифӣ мешавад.

13. Моҳияти қамқории муҳарриро бо муаллиф муайян намеод:

А) Муҳаррир ба асар баҳо медиҳад; В) Матни асари бадеиро бе розигии муаллиф тағйир медиҳад; С) Қамбудӣ ва нуқсонҳои матнро бо розигии муаллиф ислоҳ менамояд; Д) Танҳо ғалатҳои имловӣ ва аломатҳои қитобатро ислоҳ мекунад; Е) Ба матн дақолат намекунад.

14. Дар қадом ҳолат тарҷума меғавонад аз матни асли фарқи қуллӣ дошта бошад?

А) Тарҷумони қасбӣ матни аспро тағйир медиҳад; В) Муаллиф худ асарашро ба диғар қабон тарҷума мекунад; С) Тарҷума аз рӯи тарҷумаи матн сураат ёбад; Д) Тарҷумаи таҳтуллафз бошад; Е) Тарҷума ағар аз рӯи матни дубора таҳрирфта сураат ғирад.

15. Устод Айнӣ «Қамар» ном романи нависандаи фаронсаӣ Фердинанд Дюшенро аз қадом қабон ба тоҷикӣ тарҷума қардааст?

А) Бевосита аз қабони фаронсаӣ; В) Аз рӯи тарҷумаи русӣ; С) Аз рӯи тарҷумаи ўзбекӣ; Д) Аз қабони туркӣ; Е) Аз рӯи тарҷумаи арабӣ.

16. Чаро матни форсии «Таърихи Табарӣ»-ро «Табарии форсӣ» ва «Таърихи Балъамӣ» низ ном мебаранд?

А) «Таърихи Табарӣ»-ро Абӯалӣ Муҳаммад Балъамӣ аз арабӣ ба форсӣ тарҷума кардааст; В) Мутарчим баробари тарҷума асарро ҷиддан ихтисор карда, иловаҳо ворид намудааст; С) Абӯалии Балъамӣ роҳбарии гурӯҳи мутарчимони ин асар будааст; Д) Абӯалии Балъамӣ муҳаррири тарҷумаи форсии «Таърихи Табарӣ» будааст; Е) Ин асарро Абӯалии Балъамӣ таълиф намудааст.

17. Таърихи матншиносии форсизабонон аз кай оғоз мегардад?

А) Аз асри X, аз таҳияи «Шоҳнома»-и Абӯмансурӣ; В) Аз асри XV, аз таҳияи асарҳои адибон дар бунгоҳи китобсозии Ҳирот бо сардории шоҳзода Бойсунғур (1397-1433); С) Аз асри XVI, аз таъби «Ҳадоиқ-ул-ҳақоиқ»-и Саной аз тарафи Ҳоҷа Абдулатиф; Д) Аз асри XVII, ҳангоми таҳияи «Ҳамса»-и Низомӣ аз тарафи Дӯстмуҳаммади Дарахчӣ; Е) Аз асри IX пеш аз мелод, ҳангоми таҳияи матни қисмати «Готҳо»-и Авасто.

18. Кадом олими барҷастаи рус чун асосгузори матншиносии муосир эътироф гардидааст?

А) Добровский И.; В) Шлетсер А.; С) Лахтман К.; Д) Шахматов А.; Е) Лихачев Д.

19. Матншиносии барҷастаи асри XIX Озар Абдулганин Ҳолисақоризода нусхаи аз ҳама беҳтарро бо кадом истилоҳ ифода намудааст?

А) Нусхаи муътамад; В) Нусхаи саҳеҳ; С) Нусхаи васита; Д) Нусхаи ҳасана; Е) Нусхаи аввал.

20. «Аввалин кӯшиши ба таври танқидӣ дарк кардан ва барқарор намудани матни ҳақиқии «Шоҳнома» дар асри XV бо супориши набераи Темур – Бойсунғур ба вуқӯъ пайвастааст». Ин сухани кадом матншинос аст?

А) Рустам Алиев; В) Аълоҳон Афсаҳзод; С) Нурӣ Османов; Д) Соҳиб Табаров; Е) Абдуманнони Насриддин.

21. Дар бунгоҳи азими китобсозии Ҳирот, ки дар асри XV аз тарафи шоҳзода Бойсунғур таъсис ёфта буд, чанд нафар таҳиягарон фаъолият доштанд?

А) Зиёда аз бист нафар; В) Зиёда аз чил нафар; С) Зиёда аз шаст мутахассис; Д) Зиёда аз ҳаштод мутахассис; Е) Зиёда аз сад нафар.

22. «Бойсунғурхон саъй ба ҷаҳди бисёре намуд дар ҷамъ овардани суханони Амир Ҳусрав ва ҳамоно 120 ҳазор байт ҷамъ намуда ва баъд аз он ду ҳазор байт аз газалиёти Ҳусрав

чое ёфта, ки дар девони ӯ набуда». Ин сухани кадом тазкиранавис мебошад?

А) Хондамир дар «Ҳабиб-ус-сияр»; В) Соммирзо дар «Тухфаи Сомӣ»; С) Давлатшоҳи Самарқандӣ дар «Тазкират-уш-шуаро»; Д) Малехо дар «Музокир-ул-асҳоб»; Е) Возех дар «Тухфат-ул-аҳбоб».

23. Дар кадом асар бори аввал матншиносӣ чун илми мустақил ном бурда, гуфта шудааст, ки: «Матншиносӣ соҳаи ёрирасони вазифааш аз ҷопи дурусти матн иборат нест, балки илми мустақилест, ки таърихи матни асарро меомӯзад»?

А) «Текстология»-и Д.С.Лихачев (1962); В) «Асосҳои текстология» (1962); С) «Нависанда ва китоб»-и Б. В. Томашевский (1928); Д) «Матншиносии адабиёти славянӣ» (1973); Е) «Роҳи китоб»-и С. И. Тимина (1975).

24. Кадом шореҳи асримиёнагӣ дар зарфи 35 сол дар асоси татбиқи 60 нусха матни комили «Маснавии маънавӣ»-ро мурааттаб намуда, ин матнро дар байни солҳои 1024-1031 ҳичрӣ боз ба 20 нусхаи дигар татбиқ намуда, феҳристи асарро тартиб медиҳад?

А) Сурурӣ; В) Муҳаммад Акрами Мултонӣ; С) Муҳаммад Ғиёсиддин; Д) Сирочиддини Алихони Орзу; Е) Абдулатиф бинни Адуллоҳи Аббосӣ.

25. Муътамадтарин ва муътабартарин нусхаи асари бадеӣ кадом нусха ҳисоб меёбад?

А) Матне, ки дар асоси татбиқи чандин матнҳои баъди сари нависанда таҳия гардидааст; В) Аввалин матни ҷопии асари бадеӣ; С) Охири матни ҷопии асари бадеӣ; Д) Дастхати нависанда; Е) Матне, ки аз рӯи дастхати муаллиф рӯйбардор шудааст.

26. Шореҳи «Ғулистон» Алихони Орзу аз рӯи кадом принсипи нақди матн мисраҳои:

В-ар набувад марқаби раҳвор ром,

Пой тавонад, ки равад чанд гом – ро

байти дахил пиндошта, онро аз матн хориҷ кардааст?

А) Принсипи коррексия; В) Принсипи қазовати мантиқӣ; С) Ба услуби эҷоди Саъдӣ мувофиқ надонистааст; Д) Дар чанд матни «Ғулистон» мушоҳида накардааст; Е) Байтро ба ягон шоири дигар нисбат додааст.

27. Фаъолияти бошууруна ва мақсадноки адиб, ки дар шакли матни асари бадеӣ воқеъ гардидааст, бо кадом мафҳум ифода меёбад?

А) Иродаи нависанда; В) Иродаи эчодии нависанда; С) Охирин иродаи эчодии нависанда; Д) Маҳорати нависанда; Е) Таълифоти нависанда.

28. Мафҳуми иродаи эчодии нависанда бори аввал кай ва аз тарафи кадом матншиноси рус истифода шудааст?

А) Соли 1910, А.А.Шахматов; В) Соли 1920, Б.В.Томашевский; С) Соли 1925, М.Л.Гофман; Д) Соли 1923, Н.К.Пиксанов; Е) Соли 1927, Г.О.Винокур.

29. Дар кадом матн «Охирин иродаи эчодии нависанда» таҷассум меёбад?

А) Дар сиёҳнавис; В) Дар тозанавис; С) Дар аввалин матни чопӣ; Д) Дар матне, ки охирин маротиба аз тарафи муаллиф таҳрир ёфтааст; Е) Дар матне, ки баъди вафоти нависанда чоп гардидааст.

30. Кадом чопи қиссаи «Одина» ифодакунандаи охирин иродаи эчодии нависанда мебошад?

А) Матни соли 1927; В) Матни соли 1931; С) Матни соли 1935; Д) Матни соли 1938; Е) Матни соли 1948.

31. Қаробат ва фарқияти таърихи матни асар ва таърихи эҷоди асар дар чӣ зоҳир мешавад?

А) Таърихи матн ва таърихи эҷод ҳарду як чиз мебошанд; В) Таърихи матн ва таърихи эҷод ба якдигар қаробат надоранд; С) Таърихи эҷод тамоми матнҳои қаламӣ ва чопии асарро дар замони зиндагӣ ва баъди ҳаёти нависанда фаро мегирад; Д) Таърихи эҷод аз аввалин мулоҳизаҳо оид ба асар оғоз гардида, баъди вафоти нависанда қатъ меёбад; Е) Таърихи эҷод танҳо матнҳои баъди вафоти нависандаро меомӯзад.

32. Кадом олими рус таърихи эҷодро роҳи самараноктарини тадқиқи асари бадеӣ медонад, ки он муҳаққиқро аз банди ҳама гуна муҳокимаи субъективӣ озод менамояд.

А) Н.Л.Бродский; В) Н.К.Пиксанов; С) Б.В.Томашевский; Д) П.Н. Сакулин; Е) Д.С.Лихачев.

33. Кадом олими аврупоӣ барои ба вучуд овардани матни интиқодии «Шоҳнома» чил соли ҳаёташро (1838-1878) сарф кардааст?

А) Т. Мокон; В) Вуллерс; С) Платс – Рочерс; Д) Жол Мол; Е) Георгио Гентино.

34. Барқарор ва муайян кардани нависандаи асар ба кадом истилоҳи матншиносӣ ифода меёбад?

А) Илҳок; В) Талҳис; С) Феҳраст; Д) Конъектура; Е) Атрибутсия.

35. Ба қалами Амир Хусрав тааллуқ надоштани «Чор дарвеш»-ро кӣ муайян намуд?

А) Ҷалол Иқромӣ; В) Абулқосим Лоҳутӣ; С) Холиқ Мирзозода; Д) Сотим Улугзода; Е) Садриддин Айнӣ.

36. Дар тадқиқи атрибутсияи асарҳо кадом роҳро истифода кардан лозим аст?

А) Дар асоси таҳлили ҳуҷҷатҳо; В) Дар асоси таҳлили ғоявии асар; С) Дар асоси таҳлили услубии асар; Д) Дар асоси таҳлили ҳуҷҷатӣ, ғоявӣ ва услубии асар; Е) Дар асоси истифодаи мафҳуми машқуқияти асар.

37. Истилоҳи атрибутсия ба кадом забон тааллуқ дорад?

А) Ба забони юнонӣ; В) Ба забони англисӣ; С) Ба забони лотинӣ; Д) Ба забони русӣ; Е) Ба забони тоҷикӣ.

38. Истилоҳи санагузорӣ дар кадом маврид истифода мешавад?

А) Барои муайян кардани муаллифи асар; В) Ҳангоми таҳлили дастхатҳо; С) Ҳангоми таҳлили матнҳои ҷопӣ; Д) Барои муайян намудани таърихи таълифи асар; Е) Ҳангоми тартиб додани феҳристи асар.

39. Таъйини сана кадом қисмати матни асарро фаро мегирад?

А) Қисмати мусаввадаро; В) Қисмати тозанависро; С) Ҷопи аввали китобиро; Д) Ҷопи охири китобиро; Е) Аз мусаввада, сиёҳнавису тозанавис ва матнҳои ҷопӣ сар карда, тамоми давраҳои эҷоди бадеиро фаро мегирад.

40. Лаҳзаҳои асосии санагузории матн кадомҳоянд?

А) Оғози қор аз болои матн; В) Анҷоми қор аз болои матн; С) Таърихи ҷопи нахустин; Д) Таърихи ҷопи охирин; Е) Оғози қор аз болои матн, анҷоми қор аз болои матн ва таърихи ҷопи нахустин.

41. Сабаби соли 1952 ҷоп нашудани «Мирзо Абдулқодир Бедил» ном асари С.Айниро муайян намоед:

А) Асар ба анҷом нарасида буд; В) Сармуҳаррири Нашриёти Давлатии Тоҷикистон ба ҷопаш иҷозат надод; С) Тақризи сардори Главлити Тоҷикистон ба ҷопаш монеъ шуд; Д) Ҳуди нависанда ҷопи асарро мавқуф гузошт; Е) Аз муҳокимаи Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон нагузошта буд.

42. Ҷаро «Одина»-ро аввалин асари насрии адабиёти шӯравии тоҷик меноманд?

А) Дар замони шӯравӣ аввалин маротиба аз тарафи С.Айнӣ қиссаи «Одина» таълиф шудааст; В) Қиссаи «Одина» пеш аз қиссаи «Ҷаллодони Бухоро» таълиф шудааст; С) Қиссаи

«Одина» баъди «Чаллодони Бухоро» таълиф гардида бошад ҳам, пеш аз «Чаллодони Бухоро» ба таъб расидааст; Д) Қиссаи «Одина» аввалин асари насрӣ дар адабиёти давраи нави тоҷик мебошад; Е) Тасвири реалистӣ бори аввал дар қиссаи «Одина» мушоҳида мешавад.

43. Дар ғазали «Илоҷам чист?» М.Турсунзода аз ҳаҷри ёру диёр шикоят карда, аз ҷумла, гуфтааст:

Туро ман ёд кардам, кӯҳсори ман, илоҷам чист?

Шудам дур аз канори ту, диёри ман, илоҷам чист?

Илоҷи ман ягона боз гаштан бар Ватан бошад,

Шабу рӯзе шуд ин мақсад шиори ман, илоҷам чист?

Санаи навишти ин ғазалро муайян кунед.

А) Москва, июн-июли 1975; В) Покистон, ноябри соли 1949; С) Ҳиндустон, март 1947; Д) Тошканд, 1968; Е) Алма-ато, соли 1973.

44. Аз рӯи фаҳму фаросат барқарор намудани матни хатогардидаро бо кадом истилоҳ ифода менамоянд?

А) Санагузори матн; В) Таъиноти муаллиф (атрибутсия); С) Тақрир (конъектура); Д) Машкук (dubia); Е) Тавзеҳот.

45. Матни хатощудаи ин байти Ҳофиз:

Эй боди насим, ёр дорӣ,

3-он нофаи мушкбор дорӣ – ро

бо кадом усули нақди матн ислоҳ кардан мумкин аст?

А) Таъиноти муаллиф; В) Муайян намудани санаи матн; С) Усули тақрир (конъектура); Д) Машкук; Е) Тавзеҳот.

46. Гуногунхониҳоеро, ки дар мутун аз тарафи шахсони мутасадди чоп пайдо мешаванд, бо кадом истилоҳ ифода мекунанд?

А) Машкук; В) Тақрир; С) Нусхабадал; Д) Талхис; Е) Ташреҳот.

47. Вожаи ифодакунандаи гуногунхониҳои аз тарафи нависанда ба матн воридшударо муайян намоед.

А) Вариант (қарина); В) Таҳриф; С) Таҳрир; Д) Таҳриб; Е) Тасҳех.

48. Даҳолати номуносиби ашхоси беруна ба матни нависанда бо кадом истилоҳ ифода меёбад?

А) Таҳрир; В) Таҳриф; С) Вариант; Д) Тасҳех; Е) Такмил.

49. Матни «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифиро, ки С.Айнӣ таҳия намудааст, бо кадом истилоҳ ифода мекунанд?

А) Машкук; В) Илҳок; С) Талхис; Д) Феҳраст; Е) Тақрир.

50. Ҳангоми тарҷумаи асари бисёрчилдаи «Таърихи Табарӣ» Абӯалии Балъамӣ кадом усули таҳияи матнро истифода кардааст?

А) Илҳок; В) Таъиноти муаллиф; С) Феҳраст; Д) Тақрир; Е) Талхис.

Калиди саволҳои тестӣ

1. С;	24.Е;	47.С;
2.В;	25.Д;	48.В;
3.В;	26.А;	49.С;
4.Д;	27.В;	50.Е;
5.С;	28.Д;	
6.Д;	29.Д;	
7.Е;	30.Е;	
8.С;	31.Д;	
9.Е;	32.В;	
10.В;	33.Д;	
11.Е;	34.Е;	
12.А;	35.Е;	
13.С;	36.Д;	
14.В;	37.С;	
15.С;	38.Д;	
16.В;	39.Е;	
17.Е;	40.Е;	
18.Д;	41.С;	
19.А;	42.С;	
20.С;	43.В;	
21.В;	44.С;	
22.С;	45.С;	
23.А;	46.С;	

1. Абӯалӣ Муҳаммад ибни Муҳаммади Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. – Ҷ. 1. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 825 с.
2. Айни К. Дирӯз ва имрӯз. – Душанбе: Адиб, 1989. – 288с.
3. Айни К. Илова ба китоби С.Айни «Мухтасари тарҷимаи холи худам». — Душанбе: Дониш, 1978. – С. 3-22.
4. Айни С. Адинэ (Повесть из недавнего прошлого таджикской бедноты). – Ташкент-Самарканд: Таджгиз, 1929.
5. Айни С. Одина или похождения бедняка-таджика. – М.-Л.: Госиздат, 1930.
6. Айни С. Собрание сочинений в шести томах. – Т.3. – М.: Художественная литература, 1973.
7. Айни С. Саргузашти як тоҷики камбағал ё ки Одина. – Душанбе-Самарканд: НДТ, 1927.
8. Айни С. Одина (Аз хотираҳои истибдод). – Сталинобод, 1931.
9. Айни С. Ёдгорӣ. – Сталинобод: НДТ, 1935.
10. Айни С. Марги судхӯр. – Сталинобод: НДТ, 1939.
11. Айни С. Дохунда. – Қазон, 1930. – 380 с.
12. Айни С. Марги судхӯр. – Сталинобод: НДТ, 1953.
13. Айни С. Литературные заметки// Правда. – 1954. 13.XII.
14. Айни С. Куллиёт. – Ҷ.1. – Сталинобод, 1958. – 346 с.
15. Айни С. Куллиёт. – Ҷ. 3. – Сталинобод: НДТ, 1960. – 622 с.
16. Айни С. Куллиёт. – Ҷ.4. – Душанбе: Ирфон, 1961. – 352с.
17. Айни С. Куллиёт. – Ҷ. 8. – Душанбе: Ирфон, 1981. – 524с.
18. Айни С. Куллиёт. – Ҷ.11(Китоби якум). – Душанбе: НДТ, 1961. – 508 с.
19. Айни С. Куллиёт. – Ҷ.11(Китоби дуюм). – Душанбе: Ирфон, 1964. – 436с.
20. Айни С. Таърихи инқилоби Бухоро. – Душанбе: Адиб, 1987.
21. Айни С. Куллиёт. – Ҷ.13. – Душанбе: Ирфон, 1977.
22. Айни С. Мунтахаби асарҳои илмӣ. – Ҷ.1 – Душанбе, 2008. – 256 с.
23. Айни С. Марги судхӯр. – Душанбе: ҶТБ «Истиқбол», 2011. – 156 с.
24. Айни Х. Жизнь Садриддина Айни. – Душанбе: Дониш, 1982.
25. Акбарзода Ю. Ҳосили умр ё ғановати шеър// Садои Шарқ. – 2015. – № 3. – С. 112-130.
26. Акбаров Ю. Талаби ҳаёт ва қисмати адабиёт. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 128с.

27. Акимушкин О.Ф. Вопросы восточной текстологии// Советское востоковедение. Проблемы и перспективы. – М.: Наука, 1988.
28. Алексеев М.П. Текстологические особенности издания И.С.Тургенева// Текстология славянских литератур. – Л., 1973. – С.3-23.
29. Алиев Р. Матншиносӣ// Паёми навин. Давраи ҳафтум. Тирмоҳи 1344х., шумораи 6. – С. 20-29.
30. Алимардонов А. Сафина. «Сафинаи Хушгӯ»// Энциклопедияи советии тоҷик. – Ҷ.6. – Душанбе, 1986. – С.623.
31. Ал-Муаммарӣ. «Шохнома»-и Абӯмансурӣ// Дурдонаҳои насл (асрҳои X-XIII). – Ҷ.1. – Душанбе: Ирфон, 1987. – С. 25-26.
32. Асрорӣ В. Адабиёт ва фолклор. – Душанбе: Ирфон, 1987.
33. Афсаҳзод А. Пайванди қарноҳ. – Душанбе: Адиб, 1989.
34. Афансьев В. Восток и литература// Читатель и писатель. – 1928. – №17.
35. Аҳрорӣ З. Сарсухан ба Мунтахаботи Соиб. – Душанбе: Ирфон, 1980. – С.5-40.
36. Бақозода Ҷ. Охирсухани мунаққид// С.Турсун. Камони Рустам. – Душанбе: Маориф, 1982. – С. 165 – 173.
37. Бектош Н. Садриддин Айни ва эҷодиёти ӯ. – Сталинобод: НДТ, 1933.
38. Белинский В.Г. ПСС. – Т. 2. – М., 1953.
39. Бечка И. К отражению реальности в повести Садриддина Айни «Марги судхӯр»// Известия отделения общественных наук АН Тадж. ССР. – 1966. – № 4(6).
40. Бухштаб Б.Я. О предмете текстологии и проблеме выбора основного текста// Русская литература. – 1965. – № 3.
41. Виноградов В.В. Лингвистические основы критики текста// Вопросы языкознания. М.: Изд-ва АН СССР, 1958. – С.3-9.
42. Гришунин А.Л. Исследовательские аспекты текстологии// Русский язык. М.: Наука, 1981.
43. Громова Л.Д. Проблемы текстологии русской литературы XIX в. – М., 1962. – 400 с.
44. Гудзий Н.К., Жданов В.А. Вопросы текстологии// Новый мир. – 1953. – № 3.
45. Давлатшохи Самарқандӣ. Тазкират-уш-шуаро (Тадқиқи тасхеҳи Муҳаммад Ансор ва Аъзами Худодод). – Душанбе, 1999. – 160 с.
46. Давронов С. Баёз// Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. – Ҷ.1. – Душанбе, 1988. – С. 228.
47. Декада таджикской советской литературы в Москве (Сборник материалов). – Сталинобод: ТГИ, 1950. – С.131.
48. Дехотӣ А. Куллийёт. – Ҷ.5. – Душанбе: Ирфон, 1966.

49. Душина Л.Н. История создания «Светланы» В.А.Жуковского// Пути анализа литературного произведения. – М., 1981. – С.188-194.
50. Дяков А.Н. Сарсухан ба китоби С.Айни «Дохунда». – Қазон: НДТ, 1930.
51. Зарринқуб А. Равиши илмӣ дар нақду тасхеҳи адабӣ//Ойинаи мерос. Соли аввал. Шумораи яқ. Тобистони 1377 х.
52. Зелинский К. Тасвири образи одам// Садои Шарқ. –1965. – № 11.
53. Измайлов Н.В. Текстологическое изучение поэмы Пушкина «Мёдный всадник»//Текстология славянских литератур. –Л.: Наука, 1973.– С.119-130.
54. Икромӣ Ҷ. Устоди ман, мактаби ман, худи ман. – Душанбе: Ирфон, 1970. –126 с.
55. Исоматов М. «Таърихи Табарӣ»-и Абӯалии Балъамӣ (Паҷуҳише андар муносибатҳои Сосониён ва Ҳайтолиён). – Душанбе, 1998.
56. Кӯчаров А. Масъалаҳои матншиносии адабиёти тоҷик. – Душанбе: Маориф, 1994. – 143 с.
57. Кӯчаров А. Нақди матн ва масъалаҳои матншиносии насри Айнӣ. – Душанбе: Матбуот, 2002. – 268 с.
58. Қаландаров Н. Таърихи матни қаламии қиссаи «Марги судхӯр». – Душанбе, 2003. – 63 с.
59. Қаноат М. Меҳри сипеҳр. – Душанбе: Адиб, 2007. – 376 с.
60. Қаноат М. Сурӯши илҳом// Маориф ва маданият. – 1982. 7 май.
61. Курбон Ҳ. Теги одамқуш. – Москва, 2008. – 245с.
62. Лихачёв Д.С. Основные принципы текстологических исследований памятников древнерусской литературы // Текстология славянских литератур. – М.: Наука, 1973. –С. 219-234.
63. Лихачёв Д.С. Текстология (Краткий очерк). – М.-Л., 1964.
64. Лихачёв Д.С. Текстология. – Л.: Наука, 1983.
65. Лохутӣ А. Парии Бахт. –Сталинобод: НДТ, 1948.
66. Лохутӣ А. Куллийёт. – Ҷ. 3. – Сталинобод: НДТ, 1961.
67. Лохутӣ А. Куллийёт. – Ҷ. 1. –Душанбе: НДТ, 1963.
68. Лохутӣ А.Куллийёт. – Ҷ.6. – Душанбе: НДТ, 1963.
69. Мактуби Айнӣ С. Ба сарредаксияи «Ду панҷсола» аз 10 июни 1936. Дастхат.– 1 в. в.х. 285/1.
70. Махмадаминов А. Айнишиносӣ ва замони ҳозира. – Душанбе: Эҷод, 2005. – 160 с.
71. Махмадаминов А. Ислои – иурбаҳши адабиёт ва фарҳанг. – Ҷ. 1. – Душанбе, 2004. – 214 с.
72. Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб. –Ҷ.2. –Душанбе: Ирфон, 1980. –352с.

73. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. – Сталинобод, 1959.
74. Молдавский Д. «Смерт ростовщика» Садриддина Айни// Звезда. – 1947. – № 3.
75. Муллоаҳмадов М. Рубоӣҳои асили Умари Хайём ва меъёрҳои шинохти онҳо// Адаб. – 2000. – № 4. – С. 4-6.
76. Муллоджанова З. Стилъи оригинали ва тарҷумонӣ. – Душанбе: Дониш, 1976.
77. Мусулмонӣ Р. Назарияи адабиёт. – Душанбе: Маориф, 1990.
78. Муҳаммадиев Ҳ. Пайванди суҳан ба ҳаёт// Адабиёт ва санъат. – 1988. 31 июл.
79. Муҳаммадиев Ф. Дӯстон тоҷи сар! – Душанбе: Ирфон, 1976. – 416с.
80. Муҳаммадиев Ф. Забон ва наср// Садои Шарк. – 1981. – №1 – С.124-128.
81. Муҳибов Ҳ. Доир ба таҳрири достони «Ҳасани аробакаш»-и М.Турсунзода ва сабаби он// Маҳорати эҷодии Мирзо Турсунзода. – Душанбе, 1981. – С.57-64.
82. Насриддин А. Матншиносии осори адабӣ. – Хучанд, 2009. – 392с.
83. Насриддинов А. Маърифат ва шарҳи адабиёт. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 160с.
84. Отахонова Ҳ. Масъалаҳои матншиносии адабиёти муосири тоҷик. – Душанбе, Дониш, 1999. – 196 с.
85. Отахонова Ҳ. Раҳим Ҷалил ва эҷодиёти ӯ. – Душанбе, 1962.
86. Отахонова Ҳ. Тадқиқи матншиносии осори адибон. – Душанбе, 2010. – 160 с.
87. Панкина В. Повесть «Смерт ростовщика» – одно из высших достижений творчества С.Айни// Известия отделения общественных наук АН Тадж. ССР. 1957. – №15. С. 61-90.
88. Прохоров Е.И. История текста романа Н.А.Островского «Как закалялась сталь»// Текстология произведений советской литературы. – В. IV. – М.: Наука, 1967. – С.278-324.
89. Прохоров Е.И. Текстология. – М.: Высшая школа, 1966. – 228с.
90. Прохоров Е.И. Текстология как научная дисциплина// Лебедева Е.Д. Текстология русской литературы XVIII-XX вв. – М., 1978. – С.7-10.
91. Прохоров Е.И. Текстология художественных произведений М.Горького. – М.: Наука, 1983. – 280 с.
92. Рейсер А.А. Основы текстологии. – М.: Просвещение, 1978.
93. Рустам Қ. Ифшои як такаллуби адабӣ// Адабиёт ва санъат. – 2015. 17 сентябр.

94. Рустам Қ. Кашшофи асрори маонӣ// Адабиёт ва санъат. 2016. – 7. 01.
95. Рустамов Ш. Забон ва замон. – Душанбе: Ирфон, 1981.
96. Саидов С. «Хат ба кабутар чӣ фиристам?»// Адабиёт ва санъат. – 2015. – 24 сентябр.
97. Сайидо. Асарҳои мунтахаб. – Душанбе, 1977.
98. Сайфуллоев А. Кори эҷодии устод Айни дар таълифи повести «Чаллодони Бухоро»//Чашнномаи Айни. – Ҷ.1У. – Душанбе: Дониш, 1971.
99. Салоҳ С. Ду таҳрири қиссаи «Марги судхӯр»// Чашнномаи Айни. – Ҷ.5. – Душанбе: Дониш, 1973.
100. Сиддиқов С. Муқаддима ба Куллиёти Саъдии Шерозӣ. – Ҷ.1. – Душанбе: Адиб, 1988. – С. 5-32.
101. Смирнова Л.Н. Литературное наследие Сейфуллиной (Текстологический обзор)// Текстология произведений советской литературы. – В. IV. – М., 1967. – С. 325-358.
102. Сулаймон С. Таваҷҷуҳ ба осори ниёгон// Тоҷикистони советӣ. – 1989. – 1 декабр.
103. Саломатшоева Л. Пешгуфтор ба Девони Ҳасани Деҳлавӣ. – Душанбе: Ирфон, 1990.—С. 111- XXX11.
104. Султон С. Маълумоти тоза оид ба Ҳочӣ Ҳусайн// Маориф ва маданият. – 1976. – 13 ноябр.
105. Табаров С. С.Айни ва тарҷимаи «Қамар»-и Фердинанд Дюшен// Чашнномаи Айни. – Ҷ. 2. – Душанбе, 1963. –С. 46-116.
106. Табаров С. Таърихи адабиёти асри бистумро бояд ба вучуд овард// Садои Шарқ. – 2001. – № 7-12. –С.133-143.
107. Табаров С. Матни аслии «Суруди озодӣ» кадом аст?//Маориф ва маданият. – 1977. – 4 август.
108. Табаров С. Таърихи эҷоди «Парии Бахт»// Адабиёт ва санъат.—1978. 16 июл.
109. Табаров С. Ҳаёт, адабиёт, реализм. – Душанбе: Ирфон, 1966.— 324с.
110. Тимина С.И. Путь книги. –Л., 1975. – 152с.
111. Тимина С.И. Текстология советской литературы: основные методологические проблемы. Взаимосвязь с журналистикой и критикой в системе филологических наук. Л., 1978. – 38с.
112. Томашевский Б.В. Писатель и книга (Очерк текстологии).— М.: Искусство, 1959. – 280с.
113. Тошходжа Асири Худжанди. Избранные произведения. – М.: Наука, 1982. – 175с.
114. Турсунзода М. Куллиёт. – Ҷ.3. – Душанбе: Ирфон, 1979. – 439с.
115. Турсунзода М. Куллиёт. – Ҷ.4.—Душанбе: Ирфон, 1985. – 352с.

- 116.Турсунзода М. Осори мунтахаб. – Ҷ. 2. — Душанбе, 1981.
- 117.Турсунзода М. Осори мунтахаб. – Ҷ. 1. – Душанбе, 1981.
- 118.Улуғзода С. Дар бораи якчанд қайди устод Айнӣ// Садои Шарқ.—1968.— №5. – С. 74-77.
- 119.Улуғзода С. Пири ҳакимони машрикзамин. – Душанбе: Маориф, 1980. – 200с.
- 120.Фолклори Бухоро. – Душанбе: Ирфон, 1989.
- 121.Хатлонӣ С. Мунтахаби ашъор.—Ҷ. 3.—Душанбе: Истеъдод, 2010.— 680с.
- 122.Хуросонӣ А.М. Матншиносии тоҷик ва таҳаввули он дар панҷоҳ соли охир// Меҳру муштарӣ. – Душанбе: Адиб, 2010. – С. 306-318.
123. Ҳакимов А. Бӯи ҷӯи Мӯлиён ё боди ҷӯи Мӯлиён// Адабиёт ва санъат.—1985. –24 январ.
- 124.Ҳодии Алӣ. Шарҳи «Ғулистон». –Бомбай, 1320х.
- 125.Ҳодизода Р. Аҳмади Дониш. – Душанбе: Ирфон, 1976.
- 126.Ҳодии Самарқандӣ. Девои (Бо муқаддима, таҳсия ва фаҳориси дуктур Иброҳими Худоёр). –Техрон, 1382х. –200с.
- 127.Ҳофизи Шерозӣ. Куллийёт (Мураттиби китоб ва муаллифи сарсухан Ҷ.Шанбезода). – Душанбе: Ирфон, 1983. – 670с.
- 128.Ҳошим Р. Суҳан аз устодон ва дӯстон.—Душанбе: Ирфон, 1971. – 224с.
- 129.Ҳошим Р.Суҳан аз устодон ва дӯстон. –Душанбе: Ирфон, 1983. –272с.
- 130.Ҳошим Р. Таҷрибаи омӯхтани як шеър// Ҷашнномаи Айнӣ. –Ҷ.3. –Душанбе: Дониш, 1966. –С. 9-15.
- 131.Ҳошим Р. Ҳамсоли республика// Садои Шарқ. –1974. – №10. –С.21-26.
- 132.Ҷалил Р. Ин парастии нест// Садои Шарқ. –1981.— № 1.— С.123-128.
- 133.Ҷалолиддини Ҳумой. Муқаддимаи «Тарабхона». Рубоиёти Умари Ҳайёмӣ Нишопурӣ (Таълифи Ёраҳмад бинни Ҳусайни Рашидии Табретӣ). –Ҷопи тобон, 867х.
- 134.Шералӣ Л. Рӯҳи қаҳрамонии назм// Маориф ва маданият.— 1975. –25.08.
- 135.Шукуров М., Сайфуллоев А. Раҳим Ҷалил. –Сталинобод: НДТ, 1959.
- 136.Шукуров М.Хусусиятҳои ғоявию бадеии «Ёддоштҳо»-и устод Айнӣ. – Душанбе: Дониш, 1966.
- 137.Эмомқул С. Аз таърихи эҷоди романи «Восеъ»-и Сотим Улуғзода. – Душанбе, 2003. – 134 с.

Сарсухан.....	3
---------------	---

Дарсҳои назарӣ ва амалӣ

1. Матншиносӣ – соҳаи мустақили адабиётшиносӣ.....	5
2. Матншиносии умумӣ ва матншиносии фардӣ.....	13
3. Муносибати матншиносӣ ба илмҳои дигар.....	18
4. Матни асл ва тарҷумаи бадеӣ.....	23
5. Матншиносӣ ва рӯзноманигорӣ.....	28
6. Нигоҳе ба таърихи нақди матн.....	36
7. Иродаи эҷодии нависанда.....	45
8. Таърихи матн ва ҷараёни эҷод.....	50
9. Муаммоҳо ва шартҳои нақди матн.....	56
10. Омӯзиши матн пеш аз ҷопи он.....	65
11. Матни асосӣ ва сарчашмаи матни асосии асар.....	68
12. Барқарор намудани матни илмӣ-танқидӣ.....	71
13. Дастгоҳи ёрирасони матн.....	76
14. Хелҳо ва навъҳои ҷопи осори адибон.....	84
15. Ба ҷоп омода сохтани матнҳои осори классикӣ.....	97
16. Омӯзиши матн дар адабиёти муосир.....	103

Кори мустақилона (КМРО)

1. Сарчашмаи муътамади матн.....	112
2. Мусаввада – маъҳази муҳим.....	116
3. Андешаҳо оид ба тарҷумаи русии «Одина».....	123
4. Ду таҳрири як симои таърихӣ.....	132
5. Таърихи матни кассаи «Марги судхӯр».....	140
6. Куллии ашъори Айнӣ ва тақмили минбаъдаи он.....	158
7. Се таҳрири достони «Пари Бахт».....	163
8. Аз таърихи эҷоди достони «Ҳасани аробакаш».....	173
9. Аз таърихи эҷоди романи «Шӯроб»-и Раҳим Ҷалил.....	181
10. Аз Таърихи эҷоди достони «Сурӯши Сталинград».....	190
11. Ду таҳрири повести «Камони Рустам»-и С.Турсун.....	199

Намунаи саволҳои тестӣ.....	209
-----------------------------	-----

Калиди саволҳои тестӣ.....	216
----------------------------	-----

Китобнома.....	217
----------------	-----

Кӯчаров Аламхон

МАТНШИНОСӢ

**китоби дарсӣ барои донишҷӯёни
муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ**

Муҳаррири техникӣ Э. Қодиров

Ба матбаа 18.12.2017 супорида шуд.

Ба чоп 02.01.2018 иҷозат дода шуд.

Андозаи 60x90 1/16. 14 ҷузъи чопӣ.

Адади нашр 1000 нусха. Супориши 14а.

**Бо фармоиши Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии
Тоҷикистон дар матбааи ЧДММ «ТоРус» чоп шудааст.
шаҳри Душанбе, кӯч. Айни, 128/1**

«*Παρθένος*»

